

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

АЛЕКСАНДАР В. ЂОРЂЕВИЋ

**УГОВОРИ ОБЛИГАЦИОНОГ ПРАВА РУСИЈЕ
ОД XI-XV ВЕКА**

докторска дисертација

Ниш, 2013

UNIVERSITY OF NIŠ

FACULTY OF LAW

ALEKSANDAR V. DJORDJEVIĆ

**CONTRACTS IN THE RUSSIAN LAW OF
OBLIGATIONS OF THE XI-XV CENTURY**

Doctoral dissertation

NIŠ 2013

ПОДАЦИ О МЕНТОРИМА И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

	Титула	Име и презиме	Звање	Назив универзитета и факултета/института
Ментор	Доктор правноисторијских наука	Драган Николић	Редовни професор	Универзитет у Нишу Правни факултет
Члан Комисије	Доктор правноисторијских наука	Срђан Шаркић	Редовни професор	Универзитет у Новом Саду Правни факултет
Члан Комисије	Доктор правноисторијских наука	Небојша Ранђеловић	Ванредни професор	Универзитет у Нишу Правни факултет
Члан Комисије	Доктор правноисторијских наука	Марија Игњатовић	Доцент	Универзитет у Нишу Правни факултет

	Дан	Месец	Година
Датум одбране			2013

ПОДАЦИ О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Наслов докторске дисертације	Уговори облигационог права Русије од XI-XV века
Резиме	<p>У овој дисертацији истраживани су уговори облигационог права Русије у периоду од XI до XV века. Једна од најзначајнијих области правноисторијске науке, историја приватног права, већ дуго није у средишту научне јавности. То се посебно односи на историју руског средњовековног приватног права. Ова дисертација има за циљ да подстакне интересовање за историју приватног права, пре свега за уговорно облигационо право у руској и словенској правноисторијској науци. Руско облигационо право од XI до XV века веома је развијено и заступљено у релевантним правноисторијским изворима. То углавном није уобичајено за средњовековне феудалне правне системе. Уговори као најважнији део облигационог права заступљени су у Руској правди, средњовековном правном зборнику града Пскова, као и у многобројним појединачним правноисторијским и историјским изворима. Из текстова ових извора могуће је реконструисати постојање великог броја облигационих уговора које познаје и савремено право. То су уговор о размени, о купопродаји, о зајму, о остави, о закупу о најму, о делу, о поклону. Римско-византијско приватно право, путем традиције и рецепције, било је делимично основа приватног права Русије и других словенских држава, посебно Србије и Бугарске. Ипак, многи називи уговора и других установа приватног права имали су општесловенске корене. Робноновчана привреда, трговина и занатство били су елементи развоја приватног древнорусског права. Развој градова на древноруским просторима, још од IX и X века, постоји континуирано. Без обзира на феудални систем, руски градови опстају и настављају да живе, чувајући своје посебно уређење и специјалан положај у односу на врховну власт. Међу њима се посебно издвајају Новгород и Псков, чији правни споменици сведоче о развијеном приватном, посебно облигационом праву. Приватно (грађанско) право је део правног система који се не ствара непосредном делатношћу државне власти. Оно је, еволуционо посматрано, плод дуготрајне примене и најчешће је засновано на обичајима који су му претходили. Због тога је свака правноисторијска анализа облигационог грађанског права нужна, пожељна и добродошла, а посебно зато што су облигационоправни односи од најдревнијих времена до данас остали у својој најдубљој суштини исти. Установе уговорног права стваране су постепено, на основу здраворазумског понашања</p>

	појединаца, као и на основу свести о појединачној и општој користи примене тих правила.
Кључне речи	историја приватног права, облигационо право, уговори, средњи век, Русија, словенски правни системи, рецепција римско-византијског права, древноруски градови.
Научна област	Правно-историјска
Научна област (УДК-текст)	Руско право 11-15. в.
УДК	340.15(470)" 10/14"

DATA ON DOCTORAL DISSERTATION

Title of doctoral dissertation	CONTRACTS IN THE RUSSIAN LAW OF OBLIGATIONS OF THE XI-XV CENTURY
Summary	<p>This dissertation examines the contracts in the Russian law of obligations of the XI-XV century. The history of private law, as one of the most significant areas of the legal history, for a long time hasn't been in the focus of scientific attention. This particularly refers to the history of the Russian medieval private law. The objective of this dissertation is to trigger the interest in the history of private law, above all, the contractual law of obligations in Russian and Slavic science of legal history. The Russian law of obligations of the XI-XV century is highly developed and well represented in the relevant legal historical sources. This is not a common characteristic of the medieval feudal legal systems. The contracts, as the most important part of the law of obligations, are featured in the Russian Justice (Ruskaya Pravda), medieval legal collection of the city of Pskov, as well as in the numerous individual legal historical and historical sources. From these legal texts, it is possible to reconstruct the existence of large number of contracts, known to the contemporary law – i.e. barter, sales, loan, lease, work for hire, gift. The Roman-Byzantine private law, through the means of tradition and reception, became a partial foundation of the private law of Russia and other Slavic states, especially Serbia and Bulgaria. However, the majority of the titles of contracts and other private law institutes had pan-Slavic routes. The money for goods economy, trade and craftsmanship were the development elements of the ancient Russian private law. The rise of the cities in the ancient Russia has been continuous as of IX and X century. Notwithstanding the feudal system, the Russian cities survive and continue to exist, maintaining their specific establishment and special status towards the central government. Among them the most illustrative are Novgorod and Pskov, whose legal sources testify about the developed private law, and especially law of obligations. The private (civil) law is a part of the legal system that is not created by the direct activity of state authorities. In the evolutionary respect, it is a result of the long lasting application, most oftenly based on previously established customs. Therefore, any legal historical analysis of the civil law of obligations is necessary, desirable and welcome, above all due to the reason that the obligation as a legal relation essentially remained unchanged from the ancient times until today. The institutes of the law of contracts were being created gradually on the basis of the</p>

	common sense behavior of individuals, as well as on the grounds of the understanding of individual and general benefit from the application of the rules.
Key words	history of private law, law of obligation, contracts, middle ages, Russia, Slavic legal systems, reception of Roman-Byzantine law, ancient Russian cities
Academic Expertise	legal history
Academic Expertise (UDK - text)	Russian law 11-15. c.
UDK	340.15(470)" 10/14"

Садржај

Увод	1
1. Уговори облигационог права у изворима права древне Русије	8
1.1. Руска правда.....	10
1.2. Псковска судна грамота.....	13
1.3. Новгородске и псковске приватноправне исправе.....	16
1.4. Берестјане грамоте (записи на брезиној кори).....	18
2. Древноруски градови као друштвени оквир развијеног облигационог права	21
3. Један специфичан начин закључења уговора у древноруском праву	27
4. Уговор о размени	32
4.1. Уговор о размени покретних ствари.....	34
4.2. Уговор о размени непокретности.....	37
5. Уговор о купопродаји	46
5.1. Купопродаја на тргу.....	48
5.2. Уговор о купопродаји робова.....	57
5.3. Купопродаја покретних ствари.....	67
5.4. Купопродаја непокретности.....	80
5.4.1. Купопродаја непокретности у Псковској судној грамоти.....	80
5.4.2. Купопродајне исправе древноруског права ("купчие грамоты").....	85
5.4.3. Купопродаја непокретности у берестјаним грамотама.....	93
6. Уговор о зајму	98
6.1. Уговор о зајму у Руској правди.....	100
6.2. Уговор о зајму у Псковској судној грамоти.....	114
6.3. Уговор о зајму у берестјаним грамотама.....	127
6.4. Уговор о зајму под претњом дужничког ропства ("кабала").....	135

7. Уговор о најму, уговор о делу и уговор о закупу.....	137
7.1. Уговор о најму и уговор о делу.....	139
7.2. Уговор о закупу.....	154
8. Уговор о остави.....	160
9. Уговор о поклону.....	173
9.1. Уговор о поклону у Псковској судној грамоти.....	177
9.2. Уговор о поклону у берестјаним грамотама.....	181
9.3. Даровне исправе ("данные грамоты").....	184
Закључци.....	197
Извори и литература.....	209
Биографија аутора.....	218
Изјава о ауторству.....	219
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторске дисертације.....	220
Изјава о коришћењу.....	221

Увод

Једна од великих и значајних области правноисторијске науке, историја приватног права, већ дуго није у средишту научне јавности. То се посебно односи на историју руског средњовековног приватног права. Ова значајна област, а посебно историја облигационог права као њен важан сегмент, имала је своје место у руској правној историји у "дореволюционарном периоду", тј. до 1917. године. Историчари и правни историчари царске Русије бавили су се проучавањем и грађанскоправних института. У правноисторијској науци ни данас углавном нема радова о приватном праву средњовековних држава. И у руској и уопште у словенској правноисторијској литератури осећа се ова велика празнина која би, због значаја теме, требало да се попуњује. Ово истраживање има циљ да макар делимично подстакне интересовање за историју приватног права, пре свега за уговорно облигационо право у руској и словенској правноисторијској науци.

Древноруска држава, прва позната државна организација Источних Словена, настајала је током IX века на просторима од Балтичког мора до јужних руских степа, на подручју од Новгорода на северу, до Кијева на југу. Као јединствена држава трајала је до краја владавине великог кијевског кнеза Владимира II Мономаха, тј. до прве половине XII века. После његове смрти, на територији прве руске државе са центром у Кијеву, настају многобројне удеоне кнежевине. Државна самосталност биће прекинута у другој половини XIII века, освајањима од стране Монгола (Татара). Под туђинском влашћу која је трајала готово два века, независност ће успети да очувају једино северозападни древноруски градови Новгород и Псков, најразвијенији и најбогатији центри некадашњег јединственог древноруског државног простора. Поновно обједињавање свих руских земаља у једну државну организацију одвијаће се под вођством московских кнежева од краја XV века. Они ће у борби са монголским окупаторима изградити нову руску државу са центром у Москви.

Руско облигационо право XI-XV века веома је развијено и заступљено у релевантним правноисторијским изворима, што углавном није уобичајено за

средњовековне феудалне државе, а понајмање за ране државе. Уговори као најважнији сегмент облигационог права, присутни су Руској правди, Псковској судној грамоти, такозваним берестјаним грамотама и у другим правноисторијским и историјским изворима. Из ових извора могуће је реконструисати постојање великог броја облигационих уговора које познаје и савремено право, као што су уговор о размени, о купопродаји, о зајму, о остави, о закупу, о најму, о делу, о поклону. Осим тога, у правноисторијским изворима се препознају и бројне подврсте ових уговора, али и особени уговори који се не могу срести у систему уговора римског или савременог приватног права.

Древноруска држава настала је, између осталог, и као надградња веома развијених градских односа. Изворно, она је државна организација кнежева војсковођа, који ће са својим дружиницима створити феудални систем, али је свакако и држава трговаца и занатлија, чијом се делатношћу постепено изграђују робноновчани систем и привреда. Руски феудализам, особен и битно другачији од феудалног система тадашњих западноевропских држава, специфичан је и по томе што се ствара у непосредној близини Источног римског царства. У доба постепеног стварања државе на древноруској територији постоје трговачки и занатски центри, чији су се интереси изразили и кроз стварање јединствене државе и јединственог права.

У стручној литератури се, преко посредних историјских извора, само наслућивало да су у руском средњовековном правном систему постојале изграђене установе приватног права и да је правна техника била на високом нивоу. Археолошка истраживања у северозападним руским градовима, која су отпочела средином прошлог века и која трају и данас, потврдила су постојање многобројних облигационих уговора, као и за то време веома развијену правну технику. На територији Великог Новгорода, некада аутономног и самосталног државноправног простора, до сада је пронађено преко хиљаду докумената. Они су, због материјала на којем су писани (специјално импрегнирана брестова кора, која подсећа на пергамент) у науци добили назив берестјана грамота. "Берестјана", што значи "од бресте", а "грамота" због тада уобичајеног назива за различите правне акте, односно исправе. То су прворазредни историјски и правноисторијски споменици руског и

словенског права, којима се осведочује поштовање и примена у пракси норми релевантних извора права на том простору, пре свега Руске правде и Псковске судне грамоте. Поред писама, судских пресуда, тужби, установа јавног права и многобројних сведочанстава о неубичајено богатом друштвеном животу и животу обичних људи и појединаца, значајно место у берестјаним грамотама заузима и облигационо право. Текст ових прворазредних докумената објавила је у девет томова, у издању Руске Академије Наука, док је њихова правна анализа рађена само у мери у којој је новијој генерацији правних историчара то било неопходно приликом појединачних истраживања. Ова докторска дисертација је у добром делу заснована на правној анализи управо садржаја берестјаних грамота. Оне су, између осталог, и најбољи доказ широко распрострањене писмености у древноруском друштву.¹

Византијско приватно право, у основи римско, путем традиције и рецепције, било је делимично основа приватног права не само древноруске државе, већ и темељ приватног и облигационог права других словенских средњовековних држава, посебно Србије и Бугарске. Друштвени услови који су погодвали заступљености и развијености облигационог права у овим средњовековним државама, настајали су под утицајем Византије као најразвијеније државе тога доба, али једним делом и спонтано. Многобројни називи уговора и других установа приватног и облигационог права у Русији средњег века имали су ипак општесловенске корене. Ово истраживање обухвата и шире феномене постанка писаног облигационог права произашлог из деценијама и вековима важећих обичаја, који постепено прерастају у обичајно право. Тиме се, на конкретним историјским примерима, прати пут од обичајног, неписаног права, до писаног и делимично кодификованог права једног средњовековног правног система.

Једно од настојања ове дисертације јесте и допринос побијању распрострањених, често научно неутемељених теза о "мрачном средњем веку".

¹ Постоје докази да је "домонголска Русија", тј. Русија до 1237-1240. године била земља изузетно високе књижевне културе. У монголском погрому страдало је становништво, рушени су градови, али је, по неким подацима, уништено више од 130-140.000 докумената! До нашег времена дошло је мање од један посто укупног књижног богатства Кијевске Русије.

В. А. Рогов, В. В. Рогов, *Древнерусская правовая терминология, в отношении к теории права, (очерки IX-XVII вв)*, Москва 2006, стр. 61.

Само постојање облигационоправних установа у правном систему једне средњовековне државе не би ни било могуће без робноновчане привреде, трговине и занатства. Развој градова у средњем веку није текао равномерно у свим деловима Европе. Градови на Западу почели су да оживљавају тек од XII и XIII века. У Византији пак, постојање градова је реалност током целокупног њеног постојања. И у Русији, почевши од IX и X века, присутан је континуитет развоја градова и градског живота уопште. Древноруски простори се, иако у државноправном смислу под феудалном влашћу, и од стране тадашњих савремених писаца називају "земљом градова". Без обзира на владајући феудални поредак, древноруски градови опстају и настављају да живе, чувајући своје посебно уређење и специјалан положај у односу на врховну државну власт. Међу њима се посебно издвајају Новгород и Псков, чији правни споменици сведоче и о развијеном приватном, посебно облигационом праву.

Ова дисертација има и свој теоријскоправни аспект, будући да обухвата и шире феномене постанка писаног облигационог права произашлог из деценијама и вековима важећих обичаја, који постепено прерастају у обичајно право. Тиме се, на конкретним историјским примерима, прати пут од обичајног, неписаног права, до писаног и делимично кодификованог права једног средњовековног правног система.

Приватно (грађанско) право је по самој својој природи део јединственог правног система који се не ствара непосредном делатношћу државне власти. Оно је, еволуционо посматрано, плод дуготрајне примене и најчешће засновано на обичајима који су му претходили. Због тога је свака правноисторијска анализа облигационог (као, уосталом, и грађанског права уопште) нужна, пожељна и добродошла. Ниједна државна власт углавном није могла утицати на то како ће се одвијати правни промет, како ће се куповати или продавати ствари, коме и када ће се ствари давати на чување, коме када и како ће појединци позајмљивати новац и слично. Облигационо право је, с аспекта правноисторијске науке, вероватно и најважнија грана приватног права, будући да одсликава свакодневни живот људи. Анализа таквих правних односа подложна је суду правне историје, а посебно зато што су облигационоправни односи од најдревнијих времена до данас остали у

својој најдубљој суштини исти. Економски интерес је мотив који може наводити на поступање и понашање људи током векова, без обзира на све евентуалне спољне утицаје у једном друштву и држави, као што су, на пример, утицај хришћанства, рецепција римског права, рецепција права развијених иностраних држава. Установе уговорног облигационог права стваране су и на основу здраворазумског понашања појединаца, као и на основу свести о појединачној и општој користи примене тих правила.

Истраживање током израде ове дисертације обухватило је девет глобалних целина: 1. Уговори облигационог права у изворима права древне Русије, 2. Древноруски градови као друштвени оквир развијеног облигационог права, 3. Један специфичан начин закључења уговора, 4. Уговор о размени, 5. Уговор о купопродаји, 6. Уговор о зајму, 7. Уговор о најму, уговор о делу и уговор о закупу, 8. Уговор о остави и 9. Уговор о поклону.

Први део дисертације обухвата четири тематске целине. Реч је о уговорима облигационог права у **четири различите групе правних извора**: у Руској правди, у Псковској судној грамоти, у приватноправним исправама и у берестјаним грамотама. Руска правда садржи само неколико одредаба које се тичу облигационих уговора. Она помиње уговор о купопродаји, зајму, остави и најму. Руска правда одсликава прву етапу у развоју облигационог права и највише простора посвећује уговору о зајму и купопродаји на тргу покретних ствари – робова и животиња. Псковска судна грамота, с друге стране, садржи много више одредаба посвећених грађанском праву. За разлику од Руске правде, она у древноруско право уводи писану форму закључења облигационих уговора. Псковска судна грамота одсликава виши степен развоја древноруског права у целини, а самим тим и уговорног облигационог права. Њене одредбе прописују начин закључења уговора о купопродаји, размени, поклону, зајму, остави, најму и закупу. Норме Псковске судне грамоте и Руске правде примењивале су се у пракси, о чему сведоче многобројне приватноправне исправе и берестјане грамоте. О томе се говори у трећој и четвртој потцелини прве главе.

Друга глава дисертације посвећена је **древноруским градовима**. Градске средине у феудалном окружењу биле су плодно тле за развијену робноновчану

привреду, развијено занатство и трговину. То се посебно односи на северне и северозападне крајеве древноруске државе од XI до XV века. Иако су престонице Русије у том периоду били Кијев и Москва, најразвијенији градови Новгород и Псков били су истовремено културно и привредно најзначајнији центри. Они су уживали и висок степен аутономије, па чак у једном раздобљу и независност у односу на централну власт. Управо са њихове територије до нас је дошао највећи број доказа о веома развијеном уговорном облигационом праву.

Уз усмено и писано закључење облигационих уговора, древноруско право познавало је и један **специфичан начин склапања и обезбеђења** приватноправних послова. Обичајно древноруско право изнедрило је институт под називом "даска". Била је то посебна форма закључења приватноправних послова. Тој установи посвећена је трећа целина овог истраживања.

Четврти део овог рада бави се **уговором о размени** у древноруском праву. Био је то вероватно најстарији облигациони уговор, будући да његови корени сежу дубоко у предржавно уређење. Значајан је и због тога што су се, током времена, из њега развили и други облигациони уговори, у првом реду купопродаја. Ова глава има две потцелине у којима се разматрају уговор о размени покретних ствари и уговор о размени непокретности.

Уговор о купопродаји у древноруском облигационом праву обрађен је у петој глави дисертације. Овај део рада садржи највише засебних целина. Због важности и сложености најзаступљенијег грађанскоправног посла, пета глава подељена је на потцелине о купопродаји на тргу, купопродаји робова, купопродаји покретних ствари и купопродаји непокретности. Последња тематска целина у оквиру ове главе, купопродаја непокретности, такође је подељена према коришћеним правноисторијским изворима у којима се помиње овај правни посао. Посебно место заузимају древноруске купопродајне исправе, познате под називом "купче грамоте".

Шести део дисертације истражује **уговор о зајму**. Њему је иначе посвећена велика пажња у Руској правди, Псковској судној грамоти и берестјаним грамотама. У складу са тим, ова глава састављена из три главне потцелине: уговор о зајму у Руској правди, уговор о зајму у Псковској судној грамоти и уговор о зајму у

берестјаним грамотама. Четврти део ове главе посвећен је зајму са личном одговорношћу зајмопримца, тј. установи дужничког ропства као последици закљученог уговора. Уговор о зајму у древноруском праву типичан је пример еволуције приватног права од XI до XV века.

Седма целина овог рада могла је да носи и назив *locatio conductio* у древноруском праву, будући да су у њој обрађени **уговор о најму, уговор о делу и уговор о закупу**. Одредбе различитих релевантних правноисторијских извора посвећене овим уговорима непрестано се преплићу. У средњовековном праву се такорећи уопште није правила разлика између њих. У древноруском и словенском праву израз "најом" користио се за означавање све три врсте уговора.

Уговор о остави, иако није био превише заступљен у древноруском праву од XI до XV века, обрађен је у осмој целини дисертације. Поменут је само у једном члану Руске правде, док Псковска судна грамота садржи посебну целину правних норми које га регулишу. Овај уговор је, уз уговор о размени, један од најстаријих приватноправних послова. У средњем веку носио је углавном неформални карактер и најчешће се закључивао између блиских сродника и пријатеља.

Последња целина дисертације бави се **уговором о поклону**. Уз уговор о купопродаји и уговор о зајму, овај добротини правни посао најзаступљенији је у руском средњовековном праву. Будући да Руска правда нема одредбе о поклону, ова глава подељена је на три тематске целине: уговор о поклону у Псковској судној грамоти, даровне исправе и уговор о поклону у берестјаним грамотама. Мада Псковска судна грамота садржи само један члан у којем се помиње поклон, многобројне појединачне даровне повеље и берестјане грамоте потврђују и проширују значај те одредбе у пракси. Доказ за то је више од тридесет сачуваних и публикованих даровних исправа.

1. Уговори облигационог права у изворима права древне Русије

Извори права старе средњовековне руске државе у периоду од XI до XV века су многобројни и разноврсни. Ипак, међу њима треба издвојити два кључна обимнија правна зборника преко којих је могуће сагледати развој древноруског права у целини, а посебно уговорног тј. облигационог права. То су Руска правда и Псковска судна грамота. Они су обележили две епохе у развоју средњовековног руског права, нарочито древноруског приватног и уговорног права. Са Руском правдом отпочело је дефинисање правних послова као што су купопродаја, зајам, остава и најам. Ови уговори закључивани су усмено, углавном уз присуство нарочитих сведока или представника државне власти. У евентуалним судским споровима поводом односа проистеклих из уговорних обавеза и права, одлучујући докази били су присутни сведоци, заклетва и нека рационална доказна средства. Писане исправе у Руској правди нису добиле адекватну доказну снагу. С друге стране, норме Псковске судне грамоте о уговорима облигационог права значајно су подигле ниво правне технике и приватног права уопште, уводећи напредније начине закључења уговора. Од периода записивања псковског обичајног права, писана форма на читавом древноруском простору почиње да потискује стара патријархална доказна средства. Нови називи за нове облике установа грађанског права као што су "запис", "рјадница" и остали, потиснули су у други план већ превазиђена доказна средства у грађанскоправним споровима. Због много већег броја одредаба о приватном праву, као и због све веће заступљености новијих правних послова као што су уговор о закупу и уговор о купопродаји непокретности, са Псковском судном грамотом почиње нова етапа у развоју древноруског права у целини.

Друге две групе извора права значајне су као доказ о примени норми Руске правде и Псковске грамоте. То су приватноправне писане исправе и тзв. "берестјане грамоте". За разлику од законика, оне су директно или индиректно везане за конкретне правне послове. Први корпус докумената тиче се најразличитијих правних послова приватног права, међу којима доминирају писани уговори о

купопродаји, размени и поклону непокретности. С друге стране, "берестјане грамоте" су углавном посредно сведочанство о постојању у пракси великог броја облигационих уговора. Међу њима има и оних уговора који нису били предвиђени зборницима права, већ су били утемељени у старом руском обичајном праву. Остали древноруски извори права, међу којима треба издвојити Судебник цара Ивана III Васиљевича с краја XV века, садрже много мањи број норми приватног права у односу на све поменуте правне споменике.

1.1. Руска правда

Руска правда ("*Русская правда*") први је значајнији правни зборник Кијевске Русије и један од најважнијих извора древноруског права. Руска правда је споменик ранофеудалног права и ранофеудалног друштва. Сматра се службеним, званичним државним закоником. Претежно је световног карактера, будући да нема много норми које се преплићу са канонским правом.

Њен текст пронашао је В. Н. Татишчев 1738. године, унутар текста једног новгородског Летописа из средине XV века. Текст Руске правде први пут објављен је 1767. године. Та верзија се сматра најстаријом и садржински најближом оригиналу из XI века. У правноисторијској науци позната је под називом Кратка правда или Кратка редакција Руске правде ("*Краткая правда*"). Постоје само два преписа Кратке правде из средине XV века. Један је познат под називом Академијин, а други под називом Археографски.²

Проширена редакција Руске правде, у науци позната као Шири правда или Шири редакција руске правде ("*Пространная правда*"), заснована је на тексту Кратке правде, Уставу кнеза Владимира II Мономаха и законодавству других руских кнежева. Постоји више од стотину преписа Шире правде који су доспели до нашег времена, али је у стручној употреби најчешће такозвани Тројицки рукопис. Он је пронађен унутар правног зборника из XIV века "Мерило праведное". Сматра се да је овај препис настао на основу оригинала од XII века, као и на основу текстова са почетка XIII века.³

Правноисторијска истраживања о Руској правди као првом и најзначајнијем извору древноруског права веома су бројна. Могу се поделити у две етапе – истраживања из дореволюционарног периода и она из совјетског периода.⁴

² Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд 2000, стр. 92.

³ М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской правды*, Москва 1953, стр. 17.

⁴ Најзначајније студије о Руској правди тзв. "дореволюционарне епохе" су: Н. М. Карамзин, *История государства Российского*. Т. I. Санкт Петербург 1842, И. Ф. Эверс *Древнейшее русское право в историческом его раскрытии*, Санкт Петербург 1835, Н. В. Калачов, *Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды*. Вып. I, 2-е изд., Санкт Петербург 1880, М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Киев 1907. У "совјетској епохи" најзначајнија су следећа истраживања: С. В. Юшков, *Русская Правда. Происхождение, источники*,

Кратка правда садржи 43 члана и обухвата три целине: Правда Јарослава донета за време владавине великог кнеза Јарослава Мудрог (1-18 члан); Правда Јарославича, записана за време владавине синова кнеза Јарослава (19-41); накнаде мостарима и сакупљачима новчаних казни (последња два члана). Шира правда, која је заснована на тексту Кратке правде, може се поделити на једанаест тематских целина, како је то учинио Д. Николић.⁵

Руска правда садржи много више норми кривичног и јавног права, а знатно мањи број норми приватног права. Што се тиче уговора облигационог права, она има већ довољно развијен систем уговора, тј. садржи правне норме које се посредно или непосредно односе на уговор о купопродаји, уговор о зајму, уговор о остави и уговор о најму радне снаге.

Уговор о купопродаји, по одредбама Руске правде, закључивао се на тргу. Предмет овог уговора биле су вредније ствари – коњ, стока, одећа и драгоцености. Посебну пажњу Правда поклања уговору о купопродаји робова, очигледно веома заступљеном у тој етапи развоја древнорусског права. Чак постоје индиције да је била прописана и тзв. самопродаја у ропство. Она, међутим, не помиње уговор о купопродаји непокретности нити закључење било које врсте уговора у писаној форми.

Уговору о зајму Правда посвећује највише пажње. То је нарочито изражено у последњем делу Шире правде донетом после устанка у Кијеву 1113. године, на почетку владавине кнеза Владимира II Мономаха. Његова реформа највише се огледала у законском ограничењу висине каматних стопа. После самовоље зеленаша ("резоимаца") карактеристичне за претходни период, Руска правда уводи правило о узимању камате "в трет" (три пута). Ако би зајмодавац три пута узео

ее значение, Москва 1950, М. Н. Тихомиров *Пособие для изучения Русской Правды*, Москва 1953, *Правда Русская. I. Тексты*, под ред. Б. Д. Грекова, Москва Ленинград 1940, М. Б. Свердлов, *От Закона Русского к Русской Правды*, Москва 1988. Нумерација чланова која је прихваћена у данашњој науци дело је Б. Д. Грекова. Она је преузета у *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том I*, Москва 1984. где је објављен текст Кратке и Шире руске правде са коментарима. Велики допринос правноисторијској науци у проучавању историје руског и словенског права припада професору Д. Николићу, који је први преводац Руске правде на српски језик. Превод њеног текста први пут на нашем језику објављен је у Д. Николић, *Древноруско словенско право*, (стр. 203-225). Тај превод са стручним коментарима преузет је у хрестоматији Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш 2011.

⁵ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 127-155.

одређени износ камате, губио је право на узимање главнице, будући да се сматрало да је узео довољно новца од својих дужника. Правдом је детаљно прописано да је зајам могао бити изражен у новцу, меду и житу. У погледу доказивања дуга, поверилац је у споровима мање вредности (до 3 гривне) могао да доказује своје наводе заклетвом, док је у споровима поводом зајмова у већем износу морао да изводи сведоке на суд. Мада је успоставила имовинску одговорност дужника, постоји индиција да је Шира правда зајмодавцу давала могућност у члану 55. да чак и прода инсолвентног дужника.

Уговор о остави је на јасан начин прописан једним чланом Руске правде. Прецизно је одређено да доказивање закључења уговора о остави није морало да се врши путем сведока, већ је била довољна заклетва оставодавца. Руска правда оставу назива "поклажаи", што одговара старословенским коренима и веома је слична старосрпском изразу "поклад".

Највише полемика изазива уговор о најму, будући да је везан за категорије људи као што су "најмит" и "закуп". По природи облигационог права, стране уговорнице морале би бити формално равноправне, а у литератури постоји велика расправа о правном и друштвеном положају припадника наведених друштвених група. Велико је питање да ли су "закупи" и "најмити" припадали категорији слободних, полуслободних или зависних људи, од чега и зависи природа правних послова које су могли закључивати. У одговарајућим одредбама Руске правде, с друге стране, неспорно је да су градитељи мостова и путева добијали накнаду за свој рад, што се може сматрати уговором о делу као једној подврсти уговора о најму.

1.2. Псковска судна грамота

Псковска судна грамота ("*Псковская судная грамота*")⁶ најважнији је правни споменик из епохе феудалне раздробљености Русије. Донета је највероватније крајем XIV века, мада у литератури постоје и мишљења да је записана 1467. године.⁷ За период у коме је донета карактеристично је слабљење јединства руских земаља. Псковску судну грамоту, међутим, никако не треба посматрати као чисто локални, псковски зборник права и обичаја. Њене норме се препознају и примењују много векова касније у разним областима Русије.

За ПСГ је карактеристично да не садржи норме које су већ биле прописане Руском правдом. Тако на пример она не садржи одредбе о робовима и купопродаји робова. Та чињеница објашњава се тиме што је положај робова и њихов правни промет био детаљно регулисан Руском правдом и што су те одредбе важиле и у другим руским областима и градовима, па вероватно и у Пскову. Грамота иначе не противуречи Правди, већ разрађује и допуњује њене правне норме.

Псковска судна грамота у поређењу са Руском правдом одсликава нову етапу у развоју руског средњовековног права и друштва. Садржи приближно исти број одредаба као и Шири правда (120 чланова), али се одликује развијенијим системом грађанскоправних установа и високим нивоом правне технике. Ни она до нас и нашег времена није доспела у оригиналу. За разлику од бројних преписа Руске правде, у науци су позната само два преписа Псковске судне грамоте – Воронцовски и Синодални препис.⁸

Први пут је у историјској и правноисторијској науци Псковску судну грамоту поменуо Н. М. Карамзин, који је публикувао њених последњих 12 чланова, из Синодалног преписа.⁹ Псковска грамота је у целини први пут објављена на

⁶ У даљем тексту рада, Псковска судна грамота биће понекад обележена скраћеницом ПСГ.

⁷ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, Том 1, стр. 328-329.

⁸ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота, текст, комментарий, исследование*, Псков 1997, стр. 89. У посебној глави ове студије која носи назив *Палеографические наблюдения над списками Псковской судной грамоты*, аутор детаљно анализира оба преписа, њихово порекло, сличности и разлике (стр. 89-95).

⁹ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, Том 1, стр. 327.

основу Воронцевског преписа 1847. године.¹⁰ Прва права истраживања обавили су научници И. Е. Енгелман и Ф. Н. Устрјалов 1855. године.¹¹ Од тада па до данас не престаје интересовање научника и истраживача за овај правни зборник. Научна литература о Псковској судној грамоти уопште не заостаје за литературом о Руској правди.¹² Најбоља студија о Псковској судној грамоти, која је обухватила и резултате свих претходних истраживања, објављена је 1980. године од стране Ј. Г. Алексејева.¹³

Псковска судна грамота, слично Руској правди, није записана за време владавине само једног владара. И она у том смислу представља "свод закона" који су сукцесивно доношени још од времена кнеза Александра Невског (почетак XIII века) па све до прве половине XV века. Ј. Г. Алексејев је текст Псковске судне грамоте који је дошао до нас назвао "трећом редакцијом грамоте"¹⁴

У погледу заступљености грађанског права, а посебно бројношћу одредби о облигационим уговорима, Псковска судна грамота засењује све друге зборнике руског средњовековног права. Може се слободно рећи да је она најзначајнији правноисторијски извор за проучавање грађанског и облигационог права средњовековне Русије. Она се ослања на претходно законодавство, а утиче на потоње. Превазилази у много чему и правне зборнике Московске Русије с краја XV и почетка XVI века. Анализом њеног текста, могу се издвојити одредбе о уговору о купопродаји, остави, зајму, најму, закупу, поклону и размени.

¹⁰ То је учинио познати руски научник Н. Н. Мурказевич средином XIX века - *Псковская судная грамота составлена на вече 1467*, Одесса 1847. године.

¹¹ И. Е. Энгельман, *Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте*, Санкт Петербург и Ф. Н. Устрялов, *Исследование Псковской Судной грамоты 1467*, Санкт Петербург 1855.

¹² И. Д. Беляев, *История города Пскова и псковской земли*, Москва 1867, Н. Л. Дювернуа, *Источники права и суд в Древней Руси*, Москва 1869, П. Н. Мрочек-Дроздовский, *Главнейшие памятники русского права эпохи местных законов*, Москва 1884. У совјетском периоду Грамотом су се највише бавили руски истраживачи Черепнин, Јаковљев, Мартисевич, Полосин, Зимин: Л. В. Черепнин, А. И. Яковлев, *Псковская судная грамота. Новый перевод и комментарий. Исторические записки б*, Москва 1940, И. Д. Мартысевич, *Псковская судная грамота, историко-юридическое исследование*, Москва 1951, *Псковская судная грамота. Перевод и комментарий проф. И. И. Полосина, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина*, Москва 1952, А. А. Зимин, *Псковская судная грамота. Перевод, историко-правовой обзор и текстологический комментарий у Памятники русского права, вып. 2*, Москва 1953.

¹³ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная и ее время*, Ленинград 1980. Касније је на основу ње и још неких текстова истог аутора настала монографија *Псковская судная грамота, текст, комментарий, исследование*, Псков 1997.

¹⁴ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота, текст, комментарий, исследование*, стр. 135-139.

Ослањајући се на одговарајуће норме Руске правде, и Грамота помиње купопродају покретних ствари на тргу у присуству сведока. За разлику од Правде, прописује закључење уговора о купопродаји непокретности у писаној форми. У члановима 114. и 118. Грамоте регулише се раскид уговора о купопродаји услед мана воље и одговорност продавца за физичке недостатке ствари, што је потпуна новина у древноруском праву.

Уговор о зајму помиње се у великом броју чланова. Прописују се рокови, камата и начин закључења уговора о зајму. У погледу зајмова до одређеног износа Грамота задржава стара патријархална доказна средства (јемство и сведоке), док за веће износе прописује писану форму.

Уговор о најму такође има запажен простор у Грамоти. Категорије становништва "најмит", "изорник", "огородник" и "кочетник" припадају највероватније слоју слободних грађана, па је могуће говорити и о посебним подврстама уговора о најму који се закључују на основу ПСГ.

Остава се такође закључивала у писаној форми, за разлику од уговора о остави по нормама Руске правде. Само у случају постојања блиских сродничких веза уговор о остави могао је бити закључен и неформално и усмено. ПСГ уговору о остави посвећује низ чланова, па се може говорити и о посебној целини (чл.14-19). У једној њеној одредби чак се види и директан утицај византијског на древноруско право. Новина у односу на раније законодавство је и уговор о закупу земље, као и уговор о поклону покретних ствари. Занимљиво је да се у Грамоти помиње и уговор о размени.

Псковска грамота у руско уговорно право уводи писану форму закључења уговора ("запис", "рјадница", "грамота"). Она такође први пут помиње једно материјално средство обезбеђења – залог ("заклад"). С друге стране, Грамота потискује стара патријархална средства и ограничава њихову употребу на правне послове мање вредности.

1.3. "Грамоте Новгорода и Пскова" – објављене збирке новгородских и псковских приватноправних исправа¹⁵

На територији древних руских градова Новгорода и Пскова, пронађен је велики број докумената који садрже акте јавног и приватног права. За историју руског грађанског права посебно су занимљиви имовински правни послови. Као уговорне стране појављују се физичка и правна лица. У својству правних лица, најчешће се помињу манастири и цркве, као и шире породичне заједнице, па и трговачка и занатлијска удружења. По садржини, исправе (грамоте) су различите – највећи број њих односи се на купопродају непокретности ("*купчие грамоты*"), затим на тестаментално наслеђивање ("*духовние грамоты*"). Неке су само даровне повеље ("*данные грамоты*"). Постоји и један мањи број исправа које садрже уговоре о залогу ("*закладные грамоты*"), као и исправа које садрже уговоре о размени ("*менновные грамоты*"). До савременог доба дошао је велики број појединачних правних аката, докумената који се сматрају прворазредним правним изворима средњовековног руског грађанског права, посебно у северозападним руским градовима Новгороду и Пскову.

У књизи ГВНП¹⁶ објављено је више од 350 исправа, различитих докумената о унутрашњем уређењу Новгорода и Пскова, о њиховим међународним односима, односу ових градова са сопственим, кијевским и московским кнежевима. Највише је приватноправних исправа. Уговора облигационог права има више од двеста. Кроз текст ових уговора је могуће доћи до општих карактеристика, структуре и садржине новгородских и псковских облигационих уговора. Највећи број међу њима односи се на уговор о купопродаји непокретности. Следи један број уговора о

¹⁵ Назив је прилагођен српском језику. У оригиналу је "новгородские и псковские частные грамоты". Због честе употребе речи "грамота" у древноруском језику и руском средњовековном праву, најприближније савременом језику била би реч "исправе", "документи" или "акти". У српском средњовековном праву постоје повеље, најчешће даровне, којима су манастири или властела од владара добијали земљишне поседе у својину или државину. Услед посебности руског феудалног друштва, уређења и права, ове грамоте у суштини такође представљају правне послове којима се преносила својина или државина. Стране уговорнице се разликују у односу на српско средњовековно право, будући да се владари ређе појављују као поклонодавци.

¹⁶ Скраћеница која је у литератури општеприхваћена за збирку пронађених и објављених докумената, *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, објављена 1949. године под редакцијом С. Н. Валка.

размени и поклону. Само неколико исправа помиње закључење неких других уговора облигационог права – закуп земље и уговор о зајму. Новгородске и псковске акте приредила је и објавила група аутора под руководством С. Н. Валка још 1949. године, али је ова публикација је до данашњих дана остала непревазиђена и незаобилазна за истраживаче древноруског словенског права. Акти или повеље су хронолошки поређани и обухватају период до 1478. године, тј. до 1510. године, односно до времена када су Новгород и Псков изгубили политичку самосталност.

Новгородски и псковски документи су овде распоређени у неколико целина. Услед особености руског феудалног друштва, уређења и права, ове исправе у суштини јесу правни послови којима се преносила својина или државина. Стране уговорнице се разликују у односу на српско средњовековно право, будући да се владари ретко појављују као поклонодавци.

Накнадно пронађени псковски документи, по својој садржини претежно уговори облигационог права, објављени су 1966. године у студији "*Новые псковские грамоты*". Новопронађених 35 докумената са територије средњовековног Пскова анализирао је, приредио и публиковао Л. М. Марасинова. И међу њима има уговора о купопродаји непокретности, размене непокретности, тестамената, као и неколико аката јавноправне садржине.¹⁷

¹⁷ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, Москва 1966, стр. 35-43.

1.4. "Берестяные грамоты"

"Берестјане грамоте" (Записи на брезиној кори)¹⁸

Средином прошлог века једно велико археолошко откриће на северозападу руских простора у основи је изменило и обогатило сазнања о историји културе средњовековног руског друштва, а посебно сазнања о историји државе и права. Разлог томе је проналазак на територији Великог Новгорода првих натписа, забелешки, писама, па и правних аката на препарираној брезиној кори. Археолошка ископавања која су отпочела 1951. године трају и данас, а по свој прилици, трајаће још дуго. До сада је пронађено и прочитано више стотина "берестјаних грамота", а године 2011. ова колекција је обogaћена и јубиларном хиљадитом "берестјаном грамотом". По процени археолога, на простору читаве северозападне Русије може се очекивати да новим ископавањима светлост дана угледа и преко двадесет хиљада записа на брезиној кори.¹⁹

Међу досад пронађеним записима на брезиној кори има текстова најразличитије садржине. Највећи број су писма, преписка између рођака, пријатеља, кумова или пословних сарадника. Из тих писама може се сазнати много тога о древноруској цивилизацији и култури уопште. Захваљујући огромном броју текстова које су углавним својеручно писали обични људи, изводи се закључак о веома високом степену писмености друштва којем су припадали. Још више задивљује чињеница да огроман број ових историјских споменика потиче из периода ране феудалне или феудално раздробљене руске државе – из раздобља од XI до XV века. Није уобичајено да у феудалним државама и друштвима тога доба постоји толико распрострањена писменост, као што је то био случај у древној Русији.

Чињеница да највећи проценат записа на брезии долази са руског северозапада, првенствено из најразвијенијих градова и средина, Новгорода и

¹⁸ Израз је немогуће превести на српски језик. По речима Д. Николића, слободнији превод би гласио "запис на брезивој кори". Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 152.

¹⁹ Најстарија пронађена берестјана грамота потиче из XI века а најмлађа из XV века. Пронађене су у десетак руских градова. Убедљиво највећи број ископан је у Великом Новгороду. Следе Старараја Руса (36), Торжок (19), Смоленск (15), Псков (8), Твер (5) Звенигород (3) и по једна у Москви, Рјазани, Витебску и Мстиславу. В. Л. Јанин, *"Берестяные грамоты как исторический источник"*, <http://gramoty.ru/library/janin01.pdf>, стр. 15.

Пскова, у неку руку умањује првобитно усхићење степеном свеобухватног развоја старог руског друштва. У градовима северозападне Русије, ситуација је током читавог средњег века била битно другачија него на крајњем југу или истоку древноруских етничких и државноправних простора. Будући да су били незаобилазне тачке на значајном трговачком путу од Балтичког до Црног мора²⁰, али и због високог нивоа развијености занатске производње, као и због близине западних градова и северноевропских мора, Новгород и Псков су се у оквирима државног и цивилизацијског простора старе Русије издвајали и предњачили у многим аспектима друштвеног живота. У древноруској држави уживали су посебан статус, сличан положају старих приморских српских и јужнословенских градова на Јадранском мору. Имали су посебно уређење, своје зборнике права, битно другачију структуру становништва и у одређеном периоду независност у односу на централну државну власт великих кијевских кнежева. Подлога за све то била је првенствено економска, јер се интереси новгородске и псковске градске аристократије нису увек и у свему поклапали са жељама врховних владара Русије и бојара – њихове феудалне земљишне аристократије.

Захваљујући тој посебности северозапада древноруских простора, у писаним текстовима на брезиној кори могу се пронаћи најразличитији подаци о свакодневном животу. Има ту и обичних писама између родитеља и деце, пријатеља, супружника и вереника, текстова ђака и учитеља у школама, али и докумената који садрже различите правне установе. Непосредно или посредно, из берестјаних грамота сазнајемо доста и о древноруском праву, а посебно о приватноправним институтима. У разним текстовима могуће је пронаћи и доказе о примени у пракси правних норми из зборника старог руског права – Руске правде и Псковске судне грамоте, као и о многим установама грађанског права. Међу њима,

²⁰ Трговачки пут који се у најстаријим историјским изворима називао "од Варјага до Грка". Ова формулација први пут је употребљена у Повест временных лет, тј. Повест минулих љета, Повест о древним временима или Први руски летопис, који је познатији као Несторов летопис, настао највероватније 1113-1115. године. *Историја Русије*, приредили Д. Оболенски и Р. Оти, Београд 2003, стр. 64. Варјази су древноруски назив за Нормане, житеље Скандинавије који су имали одређену улогу у стварању прве руске државе. Грци су Ромеји, тј. становници Источног Римског Царства, односно Византије. Трговачки пут водио је од Балтичког мора, преко реке Неве и Ладолшког језера, реке Волхов, језера Иљмен, реке Ловате. После Ловате следио је сувоземни пут све до горњег тока Дњепра који се уливао у Црно море и водио до Константинопописа. Д. С. Лихачев, *Повест временных лет*, Санкт Петербург 1996, стр. 144-145, 386-388.

најбројнији су уговори облигационог права – купопродаја, зајам, најам, остава, поклон и други. Записи на брезиној кори значајни су и због чињенице да у њима препознајемо приватноправне уговоре којих нема у нормама древноруског писаног права садржаног у поменутих законицима, али их је било у обичајном праву. Реч је првенствено о уговору о закупу, уговору о делу и уговору о ортаклуку.

Руска академија наука се од открића првих исправа записаних на брезиној кори, прихватила великог посла – да их приређује за штампу, преводи на савремени руски језик и тумачи. Берестјаним грамотама посвећена је једна специјална едиција Академије наука СССР, а затим је то наставила Руска академија наука - *Новгородские грамоты на бересте*. Од године 1952. до прве деценије овога века публиковано је једанаест томова.²¹ Најзначајније дело које је обухватило готово све пронађене берестјане грамоте потекло је из пера познатог руског лингвисте, академика А. А. Зализњака.²²

У стручној литератури недостају правне анализе текстова берестјаних грамота. Постоји извештај број таквих монографија, међу којима треба издвојити дела Л. В. Черепнина и В. Л. Јањина.²³ До данас није публиковано ниједно свеобухватно правноисторијско истраживање свих пронађених записа на брезиној кори.

²¹ Током деценија, мењали су се приређивачи и преводиоци текстова берестјаних грамота од Арциховског, Борковског, Тихомирова, Јањина, Зализњака и Гиппиуса. Издање *Новгородские грамоты на бересте* за сада је публиковано у периоду од 1952-2004. године, а најновије пронађене грамоте преведене су и објављене у оквиру едиције часописа *Вопросы языкознания* у седам томова у периоду од 2002. до 2009. године. Укупан број преведених и протумачених записа на брезиној кори који су били доступни на почетку овог истраживања био је 972.

²² А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004, (друго допуњено и прерађено издање). Прво издање ове важне публикације изашло је из штампе 1995. године. Друго издање обухватило је грамоте пронађене и преведене у периоду од 1995-2003. године, тако да је за сада најпотпуније у погледу текста, коментара, превода и литературе о овим важним изворима древноруског права. Монографија из 2004. године састоји се из два дела. У првом делу је детаљно обрађен древноруски језик, његов правопис, дијалекти и граматика, док је други део (стр. 227-868) посвећен тексту, преводу и коментарима безмало свих до сада пронађених грамота, уз објашњавајуће и тумачеће краће верзије речника древноруског језика. Због тога ће у даљем тексту рада "берестјане грамоте" са одређеном нумерацијом бити преузете управо из поменуте монографије А. А. Зализњака из 2004. године.

²³ Л. В. Черепнин, *Новгородски берестяные грамоты как исторический источник*, Москва 1969. и В. Л. Янин, *Я послал тебе бересту...*, Москва 1975. Не треба изоставити и једно новије истраживање - В. В. Момотов, *Берестяные грамоты – источник познания русского права XI-XV вв*, Краснодар 1997.

2. Древноруски градови као друштвени оквир развијеног облигационог права

Средњи век и феудализам обележени су неразвијеношћу робно-новчаног промета и непостојањем тржишта уопште, што је за последицу имало непостојање развијених градских центара. За разлику од Римског царства и Византије, економија нових ранофеудалних европских држава била је неколико векова заснована на природној затвореној привреди, са претежно сеоском производњом. Развој градова у Европи отпочео је тек у XI-XII веку. У том погледу, Русија није нимало заостајала за Западом. Напротив, може се рећи да је у извесном смислу била и напреднија. Постоје подаци да су први стари руски градови увелико постојали још у IX-X веку.²⁴

У читавој Европи се XI век сматра веком поновног обнављања, развоја и настанка нових градова. Уз италијанске, француске и немачке градове, постоје и градске средине у словенском свету, а посебно у Пољској, Чешкој и Русији. М. Н. Тихомиров оспорава тврдње појединих пољских и чешких истраживача о начину постанка градова на територији Западних Словена. Он се противи хипотезама да је развој словенских градова на територији Пољске и Чешке био условљен искључиво немачком колонизацијом. Насупрот тим теоријама, он износи тезу о самосталном развоју градова Западних и Источних Словена. Овај аутор истиче да ти градови ничу у срединама где претходно није било ни римских ни византијских ни германских насебина и да они настају спонтано, као центри занатства и трговине.²⁵ Потврда његових размишљања јесте и чињеница да су древноруски градови од оснивања носили чисто словенске називе. Тешко је у таквим околностима и размишљати о пресудном значају страних утицаја на сам постанак тих словенских градова. Њих су основали Источни Словени. О древноруским градовима сведоче словенски, византијски и нормански извори. Веома је важно што је све то потврђено археолошким истраживањима спроведеним 50-тих година прошлог века.

²⁴ Руски летописи дају несумњиво сведочанство о постојању 25 градова у том периоду. Међу њима се најзначајнијим сматрају Кијев, Новгород, Псков, Ростов, Полоцк, Смоленск, Чернигов, Изборск, Суздаљ и други градови. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, стр. 13-14.

²⁵ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, стр. 5.

Међу истраживачима ипак постоје извесна неслагања о узроцима постанка и свеобухватног развоја древноруских градова. Све полемике могу да се сведу на два супротстављена гледишта, делом опредељена и идеолошки. Представник буржоаске, такозване "дореволюционарне" историјске мисли, В. О. Кључевски, спољну трговину и важан трговачки пут од Северног мора до Константинополиса сматра одлучујућим чиниоцем постанка и развоја древноруских градова.²⁶ Представник совјетске историографије, Б. Д. Греков, с друге стране, сматра да је земљорадња била најважнији чинилац постепеног развоја градова и градског живота у средњовековној руској држави.²⁷ У литератури постоји још једно, неутрално гледиште С. В. Јушкова који тврди да су древноруске градове оснивали кнежеви и бојари.²⁸

М. Н. Тихомиров прихвата научне ставове Б. Д. Грекова и даље их разрађује тврдњом да градови настају у првом реду тамо где се развија сеоска привреда и у срединама у којима долази до одвајања трговине од занатства. По њиховом заједничком мишљењу, носиоци градског развоја су занатство и занатлије, а не трговци и трговина. У развијеним занатлијским срединама настаје градска околина која постепено тежи свом центру. По речима М. Н. Тихомирова, не треба потпуно искључити утицај трговине и важних трговачких путева, али им никако не треба дати главни значај у постанку и развоју старих руских градова. Као доказ он износи чињеницу да је највећа концентрација градова у раздобљу XI-XIII века присутна у областима Кијева, Перејаслава и Чернигова, односно у крајевима где је земљорадња била традиционално најразвијенија. Како даље тврди овај научник, занатска производња се постепено издвајала из земљорадње. Занатска производња била је кључан предуслов за изградњу градских "посада", занатлијских предграђа, а самим тим и за развој градова у древноруској држави.²⁹

И поред научно утемељених ставова ових научника из совјетског периода, не треба ипак у потпуности одбацити становишта В. О. Кључевског о значају трговине, као ни размишљања С. В. Јушкова о кнежевско-бојарском утицају на

²⁶ В. О. Кључевский, *Курс русской истории, том 1*, Москва 1937, стр. 123.

²⁷ Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва-Ленинград 1944, стр. 250.

²⁸ С. В. Юшков, *Очерки по истории феудализма в Киевской Руси*, Москва-Ленинград 1939, стр. 20-24.

²⁹ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, стр. 58-63.

настанак градова. Спољна трговина руских градова, а посебно трговачки пут од Балтичког до Црног мора у великој мери је утицао на развој, а раније и на само оснивање појединих средњовековних руских градова. Захваљујући трговини, а посебно размени добара са тада најразвијенијом и најбогатијом државом Византијом, дошло је до јачања економске основе северозападних руских градова (првенствено Новгорода и Пскова). Тај економски раст условио је у значајној мери и свеопшти развој руског северозапада. Реч је о градским срединама из којих иначе има највише извора приватног права. То посредно указује на ниво њиховог економског развоја, који је основа и за развијено приватно право, у првом реду за облигационо и стварно право.

И размишљања С. В. Јушкова не треба у потпуности искључити као основ за постанак и развој појединих древноруских градова. То се посебно односи на период освајачких ратних похода великих кијевских кнежева. Градови тада не настају широм Кијевске Русије као трговачки и занатлијски центри, већ као војна утврђења. Будући да се ранофеудална руска држава у великој мери ослањала на освајачке ратове својих кнежева војсковођа, на појединим стратешки важним местима оснивају се војне насеобине које постепено прерастају у праве градове. Они настају као војне тврђаве, тј. као феудални дворци. С. В. Јушков тврди да је једина разлика од западноевропских замака била у томе што је древноруска војна тврђава била по правилу била дрвена и на обали реке. Таквих утврђења било је на десетине у готово свим европским средњовековним државама, а посебно у Русији XII века.³⁰ Можда тако и може да се објасни импозантан број градова у древној Русији од XI-XIII века.³¹ Међутим, и у тако насталим градовима су се током времена стварали предуслови за развијене друштвене и економске односе.

Још једна околност посредно је утицала на развој древноруских градова. Развој феудалних односа довео је до сталног напуштања бојарских поседа од стране зависних сељака, кметова. Они су са сеоских имања бежали управо у

³⁰ С. В. Юшков, *Очерки по истории феудализма в Киевской Руси*, стр. 136.

³¹ По подацима преузетих из летописа, византијских и норманских списа, утврђен је укупан број градова. М. Н. Тихомиров је у посматраном периоду до XIII века набројао скоро 300 градова у Русији. Од тога, највећи број градова настао је XII веку (134), у временима ратних освајачких похода, али и међукнежевских сукоба. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, стр. 36-39, 43.

градове. За потребе сељаштва израђивали су пољопривредни алат и тако се постепено утапали у већ постојећи слој занатлија у древноруским градовима.³²

У литератури постоје и мишљења о сличности древноруских градова и старогрчких полиса, као и древноруских градова и старог Рима. Међу првима је још у XIX веку такву хипотезу изнео А. Никитски. У једном од првих истраживања о историји древноруског града, овај аутор је истакао многе заједничке карактеристике античких градова-држава и средњовековних северозападних руских градова. Постоје велике сличности у политичком уређењу Атине у доба Клистена и државном уређењу Пскова из XIII века.³³ На основу те сличности, али и због других разлога, А. Никитски тврди да Кијевска Русија подсећа на античку Хелладу. Он закључује да су стари средњовековни руски градови попут грчких полиса државе, да имају посебно право и потпуну независност.³⁴

Ове занимљиве закључке А. Никитског разрађивали су даље научници буржоаског, тзв. "дореволюционарног" периода. Готово сви истраживачи наставили су његовим путем. Њихова заједничка основна идеја заснива се на теорији да су сви већи градови древноруских простора представљали посебне правне системе и центре окупљања руских земаља.³⁵

Од новијих истраживања о древноруским градовима треба истаћи рад двојице научника, И. Ј. Фројанова и А. Ј. Дворниченка.³⁶ У њиховој заједничкој студији анализирана су размишљања многих истраживача развоја древноруских градова. Они са жаљењем констатују да је у совјетском периоду историјска мисао значајно одступила од идеје древноруског града-државе изложеном у поменутом

³² М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, стр. 63-64.

³³ А. Никитский, *Очеркь внутренней истории Пскова*, С. Петербургъ 1873, стр. 162.

³⁴ У прилог те тезе треба истаћи још једну сличност грчких полиса и средњовековних руских градова. Познато је да су стари грчки полиси по читавом Медитерану оснивали своје колоније, тзв. *клерухије* путем којих су ширили хеленске обичаје, државно устројство, право, културу, језик и религију широм тадашње Европе. Руски градови имали су *пригороде*, реч потпуно непреводиву на савремени језик. Пригород је мањи град, град који је припадао старијем граду оснивачу. Древноруске пригороде могуће је, у извесној мери, поредити са старим античким колонијама. Преко пригорода су "градови-мајке" Кијевске Русије ширили свој утицај међу многобројним Источним Словенима. Новгород и Кијев су у имали најзапаженију улогу у њиховом оснивању. Дешавало се да током времена мањи град добије већи значај, па чак и да избори независност. Кијев је, због оснивања многих пригорода, у средњем веку носио назив "мајка свих руских градова".

³⁵ М.Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Москва 2005 (репринт Киев 1907), стр. 38-40, А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, Москва 1938, стр. 167.

³⁶ И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, *Города-государства Древней Руси*, Ленинград 1988.

делу А. Никитског. Износећи ставове многих претходника, они делом прихватају тврдње старије, буржоаске генерације истраживача о древноруским градовима као градовима-државама. И. Ј. Фројанов и А. Ј. Дворниченко посебно истичу да се средњовековна руска државност и древноруско право морају посматрати кроз развој области чије су престонице били већи и значајнији градови. Свака област била је практично држава за себе и имала је сопствено и посебно право. Поменути истраживачи износе претпоставке да је древноруски град имао готово све битне државно-правне одлике још у веома раном периоду, у времену од IX-XI века.³⁷

Од свих руских средњовековних градова који су имали своју улогу у периоду XI-XV века, треба издвојити три града: Кијев, Новгород и Москву. Кијев као први центар древноруске државности по којем је и држава касније добила назив Кијевска Русија; Новгород као престоницу руског северозапада, најразвијенијег и најбогатијег дела средњовековне руске државе и јединог дела Русије који никада није пао под монголску власт; Москву као центар каснијег поновног окупљања руских земаља и ново стварање јединствене руске државе. Хронолошки посматрано, Кијев је примат имао све до средине XIII века, Новгород (и његов значајан пригород Псков) најзначајнији су градови у међупериоду од XII-XIV века, а Москва своју улогу добија тек у другој половини XV века. Посматрано кроз развој права, за кијевски период се везује Руска правда, за новгородско-псковску епоху Псковска судна грамота, а за почетак московског доба Судебник Ивана III Васиљевича.

Што се тиче свих изложених теорија о древноруским градовима, не треба одбацити ни једно размишљање. Можда би најпотпуније и најтачније било становиште да је унутрашњи развој градова заснован на развоју занатске производње и њеном одвајању од земљорадње био пресудан фактор у постанку и даљем напретку градских центара широм Русије, а да је спољна трговина и трговачки пут од севера до југа био такође важан чинилац у израстању древноруске државе и права. Таква средњовековна руска државно-правна симбиоза заслуга је и руских и норманских трговаца-војника, који су у значајној мери допринели да Кијевска Русија буде држава која заправо представља савез градова са њиховим

³⁷ И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, *Города-государства Древней Руси*, стр. 8-21.

околинама или областима, тј. земљама. Трговци и трговачки пут "од Варјага до Грка" сигурно су били незаобилазни чиниоци у постепеном изграђивању једнообразности најпре обичаја, а затим и обичајног и писаног права Русије од XI-XV века. Целокупно приватно право, а посебно стварно и облигационо право, било је на много вишем нивоу развитка него што је то било уобичајено за средњовековно друштво и државу уопште. То се десило захваљујући широко распрострањеној писмености међу свим слојевима друштва, развијеном робно-новчаном промету, веома заступљеном занатству и добро организованом и разгранатом унутрашњом и спољном трговини. То не би било могуће без постојања напредних и у сваком погледу стално растућих древноруских средњовековних градова. Начелно гледано, то није карактеристика средњовековног раздобља и феудалног поредка. Због тога, као и услед развијене економије и привреде древноруског друштва, са пуно основа се размишља о развијености руског средњовековног приватног права у целини и, самим тим, заступљености уговора облигационог права у древноруском правном систему.

3. Један специфичан начин закључења уговора у древноруском праву

Облигациони уговори древноруског права закључивали су се, у зависности од периода, усмено и писано. Усмена форма претходила је писаном начину закључења. Међутим, постоји један посебан начин закључења уговора који је потпуно јединствен и заслужује да буде посебно обрађен.

"Даска" ("дъска") се, у древноруском приватном праву, сматра неформалним начином закључења уговора, као и средством за обезбеђење потраживања. Најчешће је пратила уговор о зајму, али вероватно и оставу, купопродају, најам или друге. Она је служила за обезбеђење повериоачевог дуга, тако да је могла бити правни посао који прати било који облигациони уговор или чак начин његовог закључења. Приближно је означавала оно што и *titulus* на латинском – натпис. У правнотехничком смислу, она пре свега служи за означавање садржине документа, али и за сам документ у формалном смислу. Другим речима, "даска" у првом реду није оно на чему је нешто написано, већ оно шта је на тој дашчици написано. Она се сматрала неформалним доказним средством.³⁸

Претпоставља се да је "даска" у најстаријем периоду развоја древноруског права вероватно била једина писана форма закључења уговора која је производила правне последице. Претходила је другим писаним начинима закључења уговора какви су "запис" и "рјадница". На основу многих одредаба Псковске судне грамоте,³⁹ она представља исправу о дугу, белешку о дуговању која није имала јавни карактер; производила је правна дејства уколико је гласила на суму мању од једне рубље. Правни послови чија је вредност чинидбе била веће вредности (више од једне рубље) били су закључивани у форми "записа", који се чувао у државном архиву града Пскова.⁴⁰ По другом познатом мишљењу у литератури, "даска" је примитивни правни акт, запис на дашчици, рачун, писани акт на кори дрвета.⁴¹

О њеном изгледу први су подробније писали В. Л. Јањин и А. А. Зализњак. На основу увида у пронађене "даске", они су дали њен детаљан опис. Био је то

³⁸ М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, Москва 2001, стр. 39.

³⁹ ПСГ у неколико чланова помиње "доску" – 14, 19, 28, 29, 30, 31, 36, 38, 61, 62, 75, 92, 103.

⁴⁰ В. В. Момотов, *Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв.*, Москва 2003, стр. 260.

⁴¹ Л. В. Черепнин, А. И. Яковлев, *Псковская судная грамота. Новый перевод и комментарий. Исторические записки б*, стр. 267.

дрвени штап округлог пресека, расечен по дужини, што му је давало облик дашчице. Правиле су се две – једна за повериоца, друга за дужника. На крајевима су се налазили усеци тј. зарези, а на ширим површинама натписи (белешке). "Копија" је у потпуности одговарала "оригиналу" и давала се дужнику. Други примерак био је гаранција заштите дужнику или дужницима од самовоље повериоца. Поверилац није могао на свом примерку да допише нешто или измени уговорени предмет правног посла. Приликом извршења уговора односно гашења дуга, оба примерка су уништавана.⁴²

"Даска" се обично користила приликом закључења уговора који су правне последице производили после одређеног рока. То су уговор о зајму, уговор о остави, купопродаја на кредит, купопродаја на почек, уговор о закупу или евентуално уговор о најму. На овај неформални начин закључивали су се уговори у којима је обавеза доспевала после извесног рока. Купопродаја покретних ствари у класичном облику није могла да буде закључена у оваквој форми. Она се закључивала и извршавала у моменту истовремене предаје ствари и исплате цене. Само облигациони уговори који су подразумевали дужи рок за испуњење уговорне обавезе могли су бити закључени у форми "даске". Рок је, дакле, био нужан услов за овакво склапање уговора.

"Даска" ("доска", "дъска") се помиње у берестјаној грамоти № 82 која је настала у последњој четвртини XII века. Њен текст гласи: *"Од Творимира Фоми. Клањам се теби брате, дођи код мене у двор (кућу). Ако допутујеш (горњим путем), ти предај... Замоли Внезда, мог шурака, нека изнесе **даске**..."*⁴³ Мада је могуће израз "доски" у изворном облику разумети и као грађевински материјал који би могао да буде предмет неког облигационоправног уговора, тешко да је аутор овог писма под њим подразумевао обичне даске за изградњу грађевинских објеката. По свему судећи, берестјана грамота № 82 први је помен у историји древноруског права закључења облигационог уговора у форми забелешке на дашчици, тј. на две дашчице. Дашчице са усецима, зарезима и знаковима морале су бити потпуно истог садржаја, будући да је једна остајала код повериоца, а друга се

⁴² В. Л. Янин и А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983)*, Москва 1986, стр. 81-83.

⁴³ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 430.

предавала дужнику. Због тога аутор писма помиње "даске", а не "даску" у једнини. Нажалост, из текста поменуте берестјане грамоте не може се јасно закључити који је уговор облигационог права закључен у првобитном облику. Аутор овог писма, извесни Творимир, обавештава неког Фому да дође у његову кућу, да би тамо закључили или уговор о зајму или уговор о купопродаји на почек. Чини се вероватнијим да је реч о закључење уговора о зајму будући да Псковска судна грамота помиње "даску" у петнаестак чланова, најчешће као застарели, патријархални начин закључења уговора о зајму. Извесно је да је такав начин закључења уговора о зајму био владајући облик настанка обавезе зајмопримаца деценијама пре доношења Псковске судне грамоте. О томе сведочи и ограничење на правне послове мање вредности или на облигације између блиских лица. Начин закључења уговора у првобитној форми "даске" током деценија, а можда и векова, потиснут је савршенијим и напреднијим средством Псковске судне грамоте – "записом", првим формалним писаним начином закључења облигационоправних уговора у руском праву.

На такву хипотезу упућује и текст берестјане грамоте № 82, посебно реч "предај" која је у оригиналу записана као "водай". Овај израз се управо користио приликом закључења уговора у форми "даске". Фома је добио инструкцију или молбу да нешто преда. Можда је био зајмодавац, па је по захтеву Творимира предавао новац на зајам, а Внезд је имао обавезу да му изнесе "даске" на увид, од којих би једна остала код Фоме као повериоца. Не треба искључити могућност да је Фома као потенцијална уговорна страна могао да буде и оставодавац, а Внезд или Творимир оставопримци.

За првобитан начин закључења уговора о зајму веома је битна берестјана грамота № 295: "... оставивши 'знатбу' своју и расцепавши (поделити цепенем, ломљењем) **жеребје** (овде: **дрвену даицицу за усецима**). (Пошаљите са) мужем назад рачун о дугу (белешку о дугу), у том смислу и о старом дугу од 50 гривни (друга варијанта: 50 гривни у старим кунама). У супротном, послаћу (детског) и биће погон (накнада путних трошкова административног лица)"⁴⁴ А. А. Зализњак тврди да израз "жеребје" овде треба превести као дрвену дашчицу са усецима или

⁴⁴ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 473.

зарезима, тј. дакле у потпуности идентично појму "даске".⁴⁵ Једину недоумицу имао је у тумачењу израза "знатба", али ослањајући се на предлог А. А. Гиппиуса, он каже да је то управо знак који се урезивао или усецао на дрвену дашчицу. Уколико би се тај превод прихватио, било би могуће да се термину "даска" придода као синоним и термин "жеребје", макар и за један једини извор – берестјану грамоту № 295.⁴⁶ Текст ове берестјане грамоте непосредан је извештај о закључењу уговора уз помоћ "даске". Сачувани фрагмент овог записа на брезиној кори управо почиње речима упућеним странама уговорницама како да обезбеде потраживање – ломљењем, цепањем дашчице или штапића на два једнака дела.

"Даска" је заиста била често коришћена у пракси древноруског права много пре доношења Псковске судне грамоте. Један руски летопис помиње "даске" још давне 1207. године. Описујући ситуацију поводом побуне Новгородца против посадника Дмитрија Мирошкиничя и његове породице, Новгородска прва летопис на јасан начин је помиње као начин обезбеђења потраживања. Летописац саопштава о конфискацији целокупне имовине бојарске породице и оставља сведочанство о наредби да се деле "три гривне по целом граду". Вероватно је тиме ограничена висина износа по породици или грађанину Новгорода. Завршавајући одељак о конфискацији имовине, Летопис дословно преноси следеће речи: "*а што на дѣщѣках, то кнезу оставиша*"⁴⁷ (тј. "а оно што је на даскама, то да остане кнезу"). У тексту летописца јасно се препознају потраживања која су вероватно Мирошкиничи имали према становницима, мада не треба искључити могућност да су чланови бојарске породице могли бити и дужници кнежевској породици. Ипак, делује стварније да су "на даскама" били усечени знакови и зарези у корист бојара Дмитрија Мирошкиничя, односно да су се на основу "дрвених дашчица" он и чланови његове породице појављивали као повериоци. "Даске" као облици закључења уговора о зајму вероватно су се предавале кнезу као врховном судији у

⁴⁵ А. А. Зализняк, *Древненогородский диалект*, стр. 473-474.

⁴⁶ Иначе, израз "жеребје" ("жеребье" или "жеребии") у руском средњовековном праву имао је неколико значења. Жреб, у смислу доказног средства, удео у наследству који је припадао наследнику и део имовине уопште. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 42.

⁴⁷ *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва-Ленинград 1950, стр. 51

Новгороду тога доба, али не треба искључити и могућност да су забележена потраживања прелазила у власништво кнежевске породице.

Псковска судна грамота крајем XIV века формално почиње да потискује "даску" као начин закључења појединих уговора и доказно средство. Стара патријархална "даска" уступа место "запису", "рјадници" и другим службеним писаним видовима закључења облигационоправних уговора. За разлику од "даске" која је служила за интерну употребу, јавни писани документи предавани су у тзв. Архив града Пскова, у Сабор св. Тројице, саборни и централни православни храм средњовековног Пскова.⁴⁸ На тај начин, правни акти као што су уговори, тестаменти и други грађанскоправни послови закључени у форми "записа", потискују постепено већ превазиђени начин склапања правних послова у форми "даске". По одредбама ПСГ, оне су могле да буду признате на суду као релевантне само у случају закључења послова мање вредности (до једне рубље, по тексту члана 30). То је био уступак старим обичајим и истовремено почетак укидања "даске" као првобитне форме закључења уговора у древноруском праву.

М. Н. Тихомиров сматрао је да су "даске" књиге пресвучене кожом, а А. А. Зимин да су приватноправни акти написани на кори брезе. Ни један ни други нису потпуно били у праву. Највероватније да је реч пре свега о форми закључења зајмова мање вредности написаним на деловима брезове коре. О самој структури "даске" највише говори неколико њих које су пронађене и доспеле до нас. Од свих њих које су означене као "записи 1-8", карактеристично је да ниједна од њих не прелази износ од једне рубље. Све потичу из XIV и XV века, представљају белешку о зајму и свака од њих има и своју "копију". Имају усеке и зарезе, подједнако заступљене на половинама. Дужине су до 10 цм, а ширине до 4 цм.⁴⁹ У потпуности потврђују одговарајуће норме Псковске судне грамоте.

⁴⁸ О државном архиву града Пскова, о Цркви св. Тројице који се у ПСГ назива "ларь" видети Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 1*, Москва 1948, стр. 408-410.

⁴⁹ Детаљан опис и анализа садржине фотографисаних "даски" дат је у В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983)* стр. 83-86.

4. Уговор о размени

По класичном римском праву, уговор о размени (*permutatio*) је уговор којим једна страна другој преноси својину на некој ствари, а друга се обавезује да ће заузврат пренети на прву страну уговорницу својину на некој другој ствари.⁵⁰

Уговор о размени (трампи, замени) вероватно је најстарији облигационоправни уговор. Познају га правни системи свих држава, а самим тим и словенско и древноруско приватно право. Његово порекло сеже веома дубоко у прошлост, вероватно у времена када држава још није била потпуно конституисана. Овај уговор претходи настанку новца и робно-новчане размене и настаје у периоду који претходи постанку државе и права. Свака трговина почиње управо разменом добара и тек постепено ће бити потискивана купопродајом. Развој новчаног промета током времена довео је до све ређега закључења уговора о размени. У законима једног развијеног друштва он се готово и не помиње.⁵¹ Често закључивање у пракси уговора о размени покретних ствари резултат је недовољно развијених друштвених, економских и правних односа. У доба првобитног развоја друштва правни послови углавном су се сводили на размену материјалних добара. С друге стране, уговор о размени важан је још и као уговор из којег су се развили други правни послови, а првенствено уговор о купопродаји као најзаступљенији облигационоправни посао.

Што се тиче уговора о размени непокретних ствари, он се у средњовековном праву појавио касније, на знатно вишем стадијуму правног развоја. На његову заступљеност утицали су сасвим другачији разлози. Због тога уговор о размени покретних ствари и уговор о размени непокретности у древноруском праву треба посматрати одвојено.

Словенско обичајно право познавало је уговор о размени у периоду још пре X века. У епохи затворене кућне натуралне привреде, када су породице скоро све своје потребе задовољавале сопственим средствима, а само неки производи се

⁵⁰ Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, Београд 1966, стр. 268.

⁵¹ У развијеном византијском праву, тј. у Еклоги или Прохирону нема ни помена уговора о размени. А. Соловјев, *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, (у Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка)*, Београд 1998, стр. 425.

тражили углавном од страних трговаца, потпуно је разумљива широка распрострањеност размене у животу обичних људи. У том периоду новац готово и да није употребљаван међу припадницима словенских племена, тако да је уговор о размени био практично једини облигационоправни уговор.⁵²

У древноруском праву, уговор о размени ("мена", "договор мены") такође представља најстарији облигациони уговор. Закључивао се простим усменим договором, без икаквих формалности. По мишљењу М. Ф. Владимирског-Буданова, без обзира што Руска правда изричито не помиње уговор о размени, он се у периоду њеног доношења веома често закључивао. Овај истраживач чак сматра да се размена у тим временима закључивала не само када је за предмет имала покретне, већ и непокретне ствари, најчешће земљишта.⁵³ Већина истраживача подржава хипотезе о честом закључењу уговора о размени у најранијем периоду развоја древноруског права. В. А. Рогов преноси општеприхваћени став С. В. Јушкова по којем је уговор о размени био веома заступљен у поменутом периоду.⁵⁴

⁵² К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд 1924, стр 87-88.

⁵³ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Москва 2005 (репринт издања Киев 1907), стр. 694.

⁵⁴ В. А. Рогов, *История государства и права России IX – начала XX веков*, Москва 2000, стр. 178.

С. В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949.

С. В. Јушков сматра да су права и обавезе страна уговорница аналогне правима и обавезама купца и продавца.

4.1. Уговор о размени покретних ствари

Руски летописци сачували су податке о првобитној размени робе између Руса и страних трговаца. У Ипатијевском летопису, под 1096. годином забележена је такозвана "нема трговина" између Новгородца и припадника неруских племена.⁵⁵ Будући да једни друге нису могли да разумеју због разлике у језику, међусобна трговина свела се на размену. Арапски путописци такође сведоче о сличном закључењу уговора о размени. Један од њих, Абу Хамид ал-Гарнати, оставио је писано сведочанство о томе. По његовим речима, страни трговци су доносили најразноврснију робу у руске земље. Довозили су је до унапред договореног места, остављали на њој неки знак и потом одлазили. После извесног времена су се враћали, и затицали другу робу уместо своје. Чак се и дешавало да су трговци, али и људи који се нису професионално бавили трговином поред товара своје робе налазили разноврсну туђу робу и да су је узимали, уколико су имали потребу. Уколико нису били сагласни са таквом прећутном трампом, узимали су своју робу назад, а остављали сасвим другу, која је од тога тренутка могла бити предмет размене.⁵⁶

Оваква прећутна размена први је начин закључења овог уговора и вероватно најстарији начин закључења уговора уопште. Потенцијалне стране уговорнице су вољу за закључење овог уговора изјављивале понашањем, тј. конклюдентним радњама – узимањем или неузимањем понуђене робе. Остављање различите робе на договореним местима у извесном смислу представљало је и понуду за закључење уговора. Друга потенцијална уговорна страна намеру да закључи уговор остваривала је једноставним узимањем ствари. Уколико не би узела остављену робу из неког разлога, уговор није ни био закључен. За закључење ових првобитних теретних уговора била је потребна и предаја ствари, тако да су најстарији уговори о размени у древноруском праву по својој правној природи били реални уговори.

⁵⁵ И. М. Кулишер, *История русской торговли и промышленности*, Челябинск 2003, стр. 35.

⁵⁶ В. В. Момотов, *Формирование древнерусского средневекового права в IX-XIV вв.*, стр. 268.

Најстарији помен израза "мена" којим се означавао уговор о размени у древноруском облигационом праву сачуван је у тексту једне новгородске берестјане грамоте из XII века. Овај документ једино је писано сведочанство о размени из најранијег периода древноруског права. У пронађеној берестјаној грамоти са ознаком № 335 пише: "**Замени ми** (у оригиналу: **MQNI @e MI**) *четири комада накита од златних накита чија је вредност по пола гривне...*" Предмет уговора о размени био је женски скупоцен накит ("колтки")⁵⁷ Археолошким и лексичким анализама утврђено је да овај текст потиче из XII, а можда чак и из XI века.⁵⁸ Формулација "мени ми" показује да се у раној руској држави закључивао уговор о размени.

Псковска судна грамота први је зборник древноруског права у којем је изричито поменуто закључење уговора о размени покретних ствари. У члану 114, који прописује раскид уговора о купопродаји или размени услед закључења у пијаном стању једне или обе стране уговорнице, описно је регулисан уговор о размени: "... *ако се неко с неким у пијаном стању **размени нечим**, (тј. закључи уговор о размени)...*"⁵⁹ Реч је о неформалном, усменом закључењу уговора о размени који се дешавао на пиру, у оквиру заједнице "братчине". На ову особену заједницу и правне послове који су се закључивали међу њеним члановима указао је Ј. Г. Алексејев, један од најбољих познаваоца Псковске судне грамоте. Овај истраживач истиче важност "братчине" као социјалног феномена. Он тврди да је највероватније реч о територијалној суседској општини која је имала и судске функције. Он даље сматра да није случајно што је поменути члан 114. записан непосредно после члана о "братчинама" (чл. 113). Доводи их у везу и закључује да су се и купопродаја и размена покретних ствари закључивале често на пиревима, када су потенцијалне уговорне стране биле у пијаном стању. Овом нормом Псковска судна грамота штити обичног човека, члана "братчине" и учесника пира.⁶⁰

⁵⁷ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 372-373.

⁵⁸ А. Арциховский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958-1961)*, Москва 1963, стр. 23-24.

⁵⁹ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси, Том 1*, стр. 342.

⁶⁰ О "братчини" и анализи овог члана видети Алексејев, *Псковская судная грамота, текст, комментарий, исследование*, стр. 82-83.

По члану 114. Псковске судне грамоте, уговор о размени се раскидао уколико је манљиво закључиван. Размена мање вредних покретних ствари закључивала се усмено. Није било потребно да се посебно доказује закључење уговора, будући да је закључиван у присуству читаве заједнице. У случају спора није било неопходно полагати заклетву, јер је сваки учесник пира и члан "братчине" могао да сведочи о начину закључења правног посла.

4.2. Уговор о размени непокретности

Уговор о размени непокретности у средњовековном праву по правилу је закључиван у писаној форми. Иако најважнији византијски закони нису предвиђали норме о размени, у правној пракси било је случајева размене непокретних имања. Почетком XII века закључен је такав уговор између византијске државе и једног манастира. Хрисовуља цара Алексија I Комнина која је издата Великој Лаври на Светој Гори јула 1104. године доделила је калуђерима Лавре одређене државне земље са настањеним сељацима у замену за једно њихово имање са извесним бројем зависних сељака, парика.⁶¹ Размена поседа била је већ тада прилично уобичајена појава у Византији. Тежило се, како тврди Г. Острогорски, да објекти размене буду исте или бар приближно исте вредности. По његовим речима, многи византијски документи сведоче да се пре закључења уговора вршило процењивање и изједначавање вредности земљишта, али и вредности зависних сељака. Поменута хрисовуља је један од најбољих примера процене вредности објеката размене.⁶² У детаљној анализи текста конкретне царске хрисовуље, Г. Острогорски закључује да су закључењем и извршењем оваквог уговора између представника државне и црквене власти склопљени и уговор о размени непокретности и уговор о поклону, будући да је укупна вредност царског поседа вишеструко превазилазила вредност манастирског земљишта.⁶³ Ова хрисовуља значајна је и због византијског правног резоновања да су зависни сељаци следили правну судбину земље.

Српско средњовековно право садржи један пропис који помиње размену непокретности. Члан 18. Јустинијановог закона гласи: "*Ако се два земљорадника међусобно договоре да замене њиве и ако међу њима буде два или три поуздана сведока, да замена остане нераскидива*"⁶⁴ Српски законодавац допушта закључење размене између земљорадника. Уговор је било могуће закључити усмено, али уз присуство сведока. По речима Т. Тарановског, у српском средњовековном праву

⁶¹ Г. Острогорски, *Размена поседаи сељака у хрисовуљи цара Алексија I Комнина светогорској Лаври из 1104. године, Сабрана дела Г. Острогорског, књига 2, Привреда и друштво у Византијском царству*, Београд 1969, стр. 188.

⁶² Исто, стр. 189.

⁶³ Исто, стр. 194-195.

⁶⁴ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, Београд 2007, стр. 57.

много је чешћа појава да се размена закључивала у писаној форми, између владара са једне стране и цркве, манастира и приватног лица с друге стране.⁶⁵ Термин "мена" дуго се одржао међу Словенима. Уговор о размени под тим називом помиње се, осим у поменутом Закону Јустинијана, и у многим другим изворима српског права – у Призренској тапији, повељама српских владара, Властаревеј Синтагми и Душановом закону (чл. 43).⁶⁶ Термин који користе српски извори идентичан је термину древноруског права – "мена". У појединим јужнословенским областима чак и у XIX веку уговор о размени се означавао баш тим називом.⁶⁷

У познијем руском праву, посебно у XIV и XV веку, уговор о размени непокретности закључивао се искључиво у писаној форми. Реч је о једној посебној врсти новгородских и псковских приватноправних исправа које се у древноруском праву означавају посебним термином - "менновные грамоты". Од 350 сачуваних и објављених докумената, само четири припадају групи уговора о размени непокретности. Све исправе потичу из XV века и носе ознаке № 118, № 205, № 243 и № 292. Потпуно је особена исправа № 311 која садржи уговор о размени покретних ствари и као таква је јединствена у древноруском праву. Прва четири поменута документа писана су по сличном образцу и потичу из новгородске области. На основу анализе њиховог текста, могуће је издвојити битне елементе писаног уговора о размени непокретности.

Исправа № 118 у преводу гласи: *"Се меницја (Разменише се, извршише уговор о размени) игуман Герман (манастира) свете Богородице и Арсеније, и Горонтеј, и Еустратије, и Дементије, и Нестер и сви старци свете Богородице Лисичје горке са Константином Јосиповичем земље на Вешери, у Туровској земљи целој у Филиповој и Ивановој половини трећи део. А владати Константину том земљом и пожњама (ливадама) и шумом и ловиштима без вивета"*⁶⁸ (без

⁶⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, стр. 656.

⁶⁶ А. Соловјев, *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, (у Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка)*, стр. 426-427.

⁶⁷ По речима Валтазара Богишића, у југоисточној Србији и западној Бугарској коришћен је баш израз "мена". Он наводи многобројне примере закључења уговора о размени у обичајном праву Јужних Словена. Размењивала се углавном земља или стока. Постојала је и доплата уколико је једна ствар била вреднија од друге (придава, приплата, прида или доплата). V. Bogišić, *Grada u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*, Podgorica 2004, стр. 429-430.

⁶⁸ Израз "без вивета" (и у облику "без вывода") често се среће у приватноправним руским исправама. Реч "вивет" тј. "вывод" дословно значи одвођење, извођење, извођење ван, заустављање нечијег

узнемиравања, без претензија трећих лица), по даровној исправи и по старим грамотама, по Фетниној и Василисиној, што су их дали дому свете Богородице на Лисичкој горке на памјат..."⁶⁹

Уговорне стране које су закључиле уговор о размени су манастир св. Богородице и Константин Јосипович. Субјекти овог правног посла, дакле, могли су бити и правна и физичка лица. Игуман као старешина био је заступник манастира у правном промету, али су, као што се види из текста исправе, уговор закључили сви монаси манастира ("сви старци") са извесним Константином Јосиповичем који представља другу уговорну страну. Предмет уговора је земљишни посед који је детаљно описан. У његов састав улазе ливаде и ловишта и земља под шумом. Веома је важно што је поменута формулација "без вивета" што значи без узнемиравања, без претензија трећих лица. То значи да је једна уговорна страна другој морала да обезбеди мирну државину тј. својину без икаквих ограничења у коришћењу. Овај израз је у многим "купчим грамотама" посебно карактеристичан за писане уговоре о купопродаји непокретности. На крају текста исправе, помињу се даровне повеље и старе грамоте. Оне представљају правни основ власништва на земљи која је предмет уговора о размени. Манастир је земљу коју размењује са физичким лицем добио од неких трећих лица и управа манастира дужна је да докаже правни основ држања земље. Због тога и постоји формулација "без вивета". Нажалост, сачуван је само један фрагмент документа, па се не види еквивалент замењене земље, односно нема описа друге земље коју је манастир добио заузврат од Константина.

Новгородске исправе са ознаком № 205 и № 243 сачуване су у целости. На основу њих се може реконструисати структура "меновних грамота" које за предмет имају непокретности. У њиховом тексту је прво наведена диспозитивна формула "се минишась" односно "се сменяли", затим су означене стране уговорнице, одређен је објект размене и на крају су наведени сведоци (послухи) који су присуствовали закључењу и извршењу правног посла. Исправа № 205 у преводу гласи: *"Разменили*

долажења. В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка, Том 1*, Москва 1880, стр. 86. Правнотехнички, овај термин може се превести као забрана уласка на посед или забрана узнемиравања савесних прибавиоца имовине.

⁶⁹ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 118, стр 176.

су се поп Антон Максимов син са Семеном и с Максимом, Кириловом децом, дао им пола ливаде своје у Ламокурји на Иванвском Уском поседу, а Семен и Максим дали су Костковску ливаду половину заузврат и ораницу такође. А на то послухи (сведоци) Ципријан попович (вероватно син попа) са обе половине (са обе стране) и Дементиј Јурјевич."⁷⁰

Ова исправа представља уговор о размени закључен између физичких лица. Једну уговорну страну представља извесни поп Антон, а другу браћа Семен и Максим. Предмет уговора о размени представљају тачно одређене земљишне деонице. Антон је дао половину своје ливаде, а браћа Семен и Максим половину ливаде и још једну њиву. У исправи су означени и двојица сведока. Формулација "послухи с обе половине" значи вероватно да су они били познати обема странама уговорницама, тј. да су обе стране имале поверења у њих. Код ове исправе занимљиво је да се као предмет уговора о размени појављује и заједничка породична имовина, сусвојина два брата, земља која је им је очигледно припала наслеђивањем. Због тога је посебно наглашено да су Семен и Максим Кирилова деца.

Новгородска исправа № 243 садржи уговор о размени закључен између правних лица, највероватније манастира. Њен текст гласи: *"Мењали су земљу воскресенску и михајловску староста чернец михајловски и васкресењски староста и сви сељаци: посед испод цркве и друго двор (кућу) у Кашиници, то светом Васкресењу (манастиру); а светом Михаилу (манастиру) заузврат посед испод двора, межа по потоку и речици, а други посед Кољнце до Баконице меже. А на то послухи: Димитриј Фјодорович и Бурђе Назарин и брат његов Лукан.*"⁷¹

Из текста овог уговора се види да су уговорне стране (размењивачи) правна лица, Васкресењски и Михајловски манастир. Манастире су у закључивању уговора представљале старешине (старосте), али се истиче да су барем номинално, учествовали и сви сељаци, вероватно манастирски људи. Једна уговорна страна добила је кућу и земљишни посед, а другој је заузврат припало земљиште испод куће. У овој "меновној грамоти" посебно су одређене границе непокретности које

⁷⁰ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 205, стр. 234-235.

⁷¹ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 243, стр. 258-259.

су предмет уговора о размени. Међа (межа) била је природно условљена (потоком или реком) или је, пак, имала свој назив (Ћаконица).

На основу садржине оба документа, могуће је претпоставити структуру "меновних грамота" у руском средњовековном праву. Обавезним и битним деловима писаног уговора о размени сматрају се:

1. диспозитивна формула ("се менише", "се менитеја") и слично
2. означавање уговорних страна
3. предмет уговора о размени са детаљним описом
4. сведоци

Нешто другачију форму има новгородска исправа са ознаком № 292. За разлику од претходно наведених исправа, њен текст не почиње уобичајеном формулом "се менише" и слично, будући да представља уговор о размени закључен између новгородског архиепископа Евтимија и једног манастира. Исправа је детаљан опис закљученог уговора о размени непокретности између новгородске архиепископије и Важицког манастира св. Николе, а новгородски посадници се помињу као гаранти таквог споразума. На крају, записана су и имена двојице сведока, црквених великодостојника који су присуствовали закључењу овог уговора. Текст исправе гласи: *"Ја, преосвеитени владика архиепископ Великог Новгорода владика Евтимије дао сам у дом (у својину) светом Николи у Обонежју (земље) у Шунги и Вироозеру. И то је завештао Лука, син посадника, у Обонежју у Шунги и Вироезеру земље којима су владали (имали у својини) посадник новгородски Василије Јосифович и његов син Лука, игуману Јоакиму и свим старцима. А узео је господин владика Еуфимије заузврат од игумана Јоакима и свих стараца земљу у Тесову, у Демјаници, што је завештала Василиста Богданова жена светом Николи у Важишићу, ливаду на Оредежу. А нека помиње (у богослужењу) игуман Јоаким светог Николе посадника Василија и Луку и Василисту и Уљана. А на то послухи (сведоци): владикин часник Петар Клементиевич и владикин столник Јосиф Захарјевич."*⁷²

Постоје извесне недоумице у вези текста ове "меновне грамоте". Остаје нејасно зашто новгородски архиепископ земљу која је у својини посадничке

⁷² Грамоты Великого Новгорода и Пскова, № 292, стр. 292.

породице размењује са другим манастиром. Веома важан детаљ ове повеље представља чињеница да је земља коју је син новгородског посадника већ завештао манастиру, постала предмет уговора о размени, а не предмет уговора о поклону. Новгородски архиепископ Евтимије заузврат је добио земљу од манастира светог Николе Важицког, а игуман манастира обавезу да помиње у богослужењу имена свих бивших власника размењених ствари. Из исправе се такође види да је земља манастира некада била у својини једне жене (Василисте). Утврђено је да је исправу о размени сачинио новгородски архиепископ Евтимије II, који је ту дужност обављао у периоду од 1436-1458. године. Једно од могућих логичних објашњења је претпоставка да је поменути архиепископ био законски наследник породице посадника. Тако би се могло разумети његово располагање земљом у Шунги и Вироезеру.⁷³

Приватноправна исправа № 311, која носи наслов *Меновна грамота Важицког манастира за жито, који се скупља са Толвујске вотчине, са Палеостровским манастиром за жито добијеним за складишта у манастирима Спаском у Руси и Спаском Нередицком*, јединствен је извор древноруског права. Реч је о уговору о размени који је закључен између два манастира. Предмет уговора су покретне заменљиве ствари, извесна количина жита која се чувала у манастирским складиштима. За одређену количину жита које се чувало у манастирском складишту, један манастир је добио заузврат десет коробљи⁷⁴ ражи, пет коробљи пшенице и петнаест коробљи овса. Уговор прописује: "*Договорише се између себе по љубави игуман Варлам светог Николе и сви старци вежиски са игуманом свете богородице са Данилом и свим старцима палеостровским. Они имају два складишта: један код светог Спаса у Руси, а други у Нердицама код св. Спаса код палеостровских стараца, и нама то жито (да припадне) игуману Варламу и свим старцима. А против тога (заузврат) игуману Данилу и свим старцима палеостровским код кључника вежискога десет коробљи ражи, пет коробљи пшенице и петнаест коробљи овса. А на то сведок печат*

⁷³ В. Л. Янин, *Новгородские акты XII-XIV вв.*, стр. 249-250.

⁷⁴ Коробља (коробья) – мера за жито. И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка, том 1*, Санктпетербургъ 1893, стр. 1288-1289.

преосвештеног епископа Великог Новгорода и Пскова владика Јоне. А ова мена да им је неподвижна (непроменљива). А писана ова грамота у лето 6974."⁷⁵

И овај уговор закључен је између два правна лица као субјеката грађанског права, односно између два манастира. Специфично је то што нема послуха (сведока) физичких лица, већ се као једини "сведок" наводи печат епископа новгородског и псковског. Ова исправа карактеристична је и по томе што се у њеном тексту помиње израз "мена" којим се означавао уговор о размени. Исправа садржи и годину њеног записивања (лето 6974. по византијском рачунању времена, што одговара 1464-1465 години). Датум на крају текста исправе својствен је сродним изворима византијског права, док је међу руским документима веома ретка појава.

Слично новгородским исправама, и псковски документи о размени непокретности имају извесну систематику. Л. М. Марасинова покушала је да издвоји све битне елементе писаних уговора о размени који су сачувани са територије Пскова. Она сматра да су се ови уговори сачињавали по стандардном образцу, што се и може утврдити увидом у текст ових исправа. По њеном мишљењу, свака псковска "меновна грамота" садржала је четири битна елемента: означање уговорних страна, детаљан опис предмета уговора о размени и прецизирање шта добија једна или обе уговорне стране, формула ("в одеренъ") – клаузула којом се предмет уговора предаје другој уговорној страни у безусловну неограничену својину и навођење имена сведока (послуха) као доказна клаузула.⁷⁶

Од тридесетак псковских приватноправних исправа које су накнадно пронађене, четири исправе се сматрају уговорима о размени непокретности. Слично новгородским исправама, као уговорне стране се појављују манастири, цркве и физичка лица. За разлику од новгородских уговора, псковске исправе су настале нешто раније, углавном у XIV веку.⁷⁷

Посебно је карактеристична псковска исправа са ознаком № 6 из XIV века: *"Се размениисја (Размениише се) Филип поп са Захаријем и његовом женом*

⁷⁵ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 311, стр. 302.

⁷⁶ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 42. У овој студији, ауторка је објавила и изворне текстове нових псковских грамота. Уговорима о размени непокретности сматрају се № 3, № 4, № 6 и № 9.

⁷⁷ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 48-52.

окладом на оклад (земљишном деоницом за земљишну деоницу) Узео је Филип од Захарија и његове жене оклад у Каменској земљи испод Телемског пута поред Никулинског оклада, а изнад по бразди, а од Јакима и Смологовог оклада по раскладној межи.⁷⁸ И узели су Захарије и његова жена од Филипа по па оклад преко пута своје земље по раскладној межи. А та размена да им је в одеренъ. А на то послухи (сведоци) Свети Никола."⁷⁹ Веома је значајно да се у својству једне стране уговорнице појављују супружници заједно (Захарије и његова жена). То још једном потврђује хипотезе о изузетно повољном положају жене у древноруском друштву и праву. Посебно је повољан положај супруге, која заједно са својим мужем закључује уговор о размени непокретности са другом страном. Оваква формулација сведочи о потпуној правној и пословној способности удате жене у древноруском праву, као и о свести о постојању заједничке (брачне) имовине и својине на непокретностима. Жена је могла бити титулар својине на земљи, што је у многим средњовековним правним системима било незамисливо.

Захарије и његова супруга добили су од попа Филипа земљиште које се налазило непосредно преко пута њихове земље. Вероватно су они и били иницијатори закључења оваквог уговора. Непознато је да ли је поп Филип мењао своје земљиште или је уговор закључио у име неке цркве. Будући да се у уговору не помиње ни једна црквена организација, може се основано претпоставити да је предмет уговора била његова приватна имовина.

Једина битнија разлика псковских уговора о размени у односу на новгородске је формула "в одеренъ", којом се изричито прописује да стране уговорнице размењену непокретност добијају у пуну безусловну својину. Клазула о преносу неограничене својине на непокретностима карактеристична је за највећи број писаних уговора о купопродаји непокретности.⁸⁰

Уговор о размени непокретности у древноруском праву био је реалног карактера, будући да нема временског размака између закључења уговора и извршења уговорних обавеза. Код консесуалних уговора, увек постоји временски

⁷⁸ Раскладна межа ("раскладная межа") – граница између посебно одвојених земљишта, подељених договором или уговором између неколико лица. Сам термин "расклад" може означавати и уговор, неформални договор о нечему. Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 188.

⁷⁹ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 50.

⁸⁰ Види фусноту број 210, у оквиру целине о купопродаји непокретности.

интервал који одваја ове две радње. Форма закључења реалних уговора је истовремено и начин извршења уговорних обавеза – реалан акт који се састоји у предаји ствари као предмета уговора о размени. Фактичка замена земље уговорних страна је заправо начин закључења уговора.

У односу на друге облигационе уговоре, уговор о размени није био превише заступљен у писаном средњовековном руском праву. Он је остао у сфери обичајног права и вероватно био присутан у пракси, посебно у првобитној фази старог руског права. Његов највећи значај јесте у чињеници да су се из њега развили сви други облигационоправни уговори, а посебно најзаступљенији облигациони уговор – купопродаја.

5. Уговор о купопродаји

У класичном римском праву, купопродаја (*emptio-venditio*) сматрала се консесуалним контрактом којим се једна страна (продавац) обавезала да преда другој страни (купцу) одређену ствар, а купац се обавезао да исплати одређену цену. Битни елементи уговора су предмет и цена.⁸¹

Купопродаја је најзаступљенији облигационоправни уговор уопште. Уговор о купопродаји у древноруском праву посматра се преко најмање два критеријума. То су предмет уговора и начин његовог закључења. У древноруском праву, по правилу, покретне ствари биле су предмет оних уговора који су се закључивали усмено, док су непокретне ствари биле предмет купопродајних уговора у писаној форми.

Карактеристично за купопродају да је назив за њу истоветног корена и порекла у свим словенским језицима, а самим тим и у правним системима. У обичајном праву Словена од најдубље старине користи се термин "купити". Та реч вероватно је преузета од Гота или Германа у периоду родовско-племенске заједнице.⁸²

Усмено закључивање свих уговора свакако је претходило писаној форми. То се односи и на уговор о купопродаји. Руска и правда и Псковска судна грамота, у том погледу, сведоче о другачијој правној техници у различитим епохама развоја древноруског права. Руска правда, чији поједини чланови сежу у дубоку старину, одсликава примитивније правно резонување и њене малобројне одредбе о купопродаји на тргу прописују усмено закључење, уз присуство сведока или представника кнежевске власти. Псковска судна грамота и Судебник из 1497. године, по угледу на Руску правду, такође садрже одредбе о усменом закључивању купопродајних уговора на тргу пред сведоцима. Међутим, за разлику од Руске правде, Псковска судна грамота садржи и чланове који прописују писану форму закључења купопродајних уговора. Предмет таквог уговора по правилу је земља.

Што се тиче предмета купопродајних уговора древноруског права, вредније покретне ствари су се продавале и куповале по правилу на тргу, пред сведоцима

⁸¹ Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 250.

⁸² К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, стр. 88.

или јавношћу. Остале покретне ствари биле су предмет купопродајних уговора који су закључивани и извршавани потпуно неформално, чак и без сведока и присуства јавности. Писана форма закључења купопродаје покретних ствари била је изузетно ретка у руском средњовековном приватном праву и треба је посматрати као изузетак. Потпуно је другачија ситуација када је предмет купопродаје била непокретна имовина. Такви уговори су се од XIII века закључивали у посебно прописаној писаној форми, уз поштовање стандардног образаца. Купопродајне исправе, ("купче грамоте") морале су садржати имена купца и продавца, прецизно одређену непокретност са међама, купопродајну цену и сведоке, а у великом броју случајева и клаузуле о заштити од евикције, неприкосновености својине над прибављеном ствари, као и одредбе о евентуалном заступању, увођење у земљишни посед и слично.

5.1. Купопродаја на тргу

У периоду IX-XII века писана форма уговора о купопродаји није била развијена, тако да су уговори о купопродаји остали у сфери усменог закључивања. Уговор о купопродаји био је најзаступљенији у свакодневном животу, а предмет уговора биле су и покретне и непокретне ствари. Карактеристично за древноруско право било је да су се уговори о купопродаји вреднијих ствари закључивали јавно, на тргу, како би се избегле ситуације у којима се имовина враћала лицу које је оспорило уговор.⁸³ У том погледу, веома су илустративни чланови 37. и 39. Шире правде. Ове одредбе древноруског права сведоче о посебном начину купопродаје ствари на јавном месту који потиче из периода првобитног уређења и недовољно раширене писмености у друштву. Вероватно се овај начин закључења уговора дуго одржао у пракси само за продају вреднијих ствари (коња, робова, одеће или стоке). Био је сматран добрим разлогом за искључење куповине украдених ствари.

У Руској правди нема изричитог помена уговора о купопродаји, али из читавог низа њених чланова (Шира правда, чланови 32-39) посредно сазнајемо о постојању уговора о купопродаји на тргу. Ова група одредаба сматра се засебном целином Шире руске правде. Да би се стекла потпуна слика о купопродаји на тргу, неопходна је анализа свих чланова као јединствене целине. Наведена група чланова посвећена је више кривичној него имовинској одговорности, што је потпуно разумљиво када се узме у обзир да је Руска правда најстарији правни зборник Источних Словена. Из кривичне одговорности, тј. различитих случајева крађе чељадина (робова), коња, одеће или стоке, индиректно се сазнаје да су се ове врсте покретних ствари куповале и продавале на тргу. Доказним средствима којима се утврђивала невиност оптуженог у кривичном судском поступку, истовремено се потврђивала савесност купца као уговорне стране у приватном праву. У периоду важења Руске правде излишно је и размишљати о разлици између грађанског и кривичног судског поступка. Међу њеним члановима који првенствено прописују кривичну одговорност за крађу покретних ствари, сакривена је и најстарија форма

⁸³ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 170.

закључења купопродајних уговора – јавно, усмено, на тргу и пред тачно одређеним сведоцима.

У древноруском праву, дакле, најстарији начин закључења купопродаје била је куповина покретних ствари на тргу. Тада је ово био једини могући вид куповине и продаје вреднијих покретних ствари. Ваљаност купопродаје као правног посла доказивала се сведоцима (послухима), заклетвом купца о његовој савесности и помоћу древне општесловенске установе "свод"⁸⁴. Норме Руске правде и Псковске судне грамоте сведоче о томе.

Без обзира што носи наслов *О татби (крађи)*, члан 37. Шире Руске правде прописује и куповину и продају ствари на тргу. Он гласи: *"Ако неко на тргу купи нешто што је украдено, било коња, одећу или стоку, тада нека (као сведоке) обезбеди митника (порезника, цариника) или два слободна мужа; ако се не сећа од кога је купио, ови видоци нека положе заклетву, а тужилац нека узме своје; оно што је при том нестало, овај треба да прежалити, а онај ће прежалити своје паре, јер не зна од кога је купио (спорну ствар); ако касније препозна од кога је купио, узмеће (натраг) свој новац, тај ће платити што је код њега нестало, а кнезу продажу (казну)"*⁸⁵. Предмет купопродаје закључене на тргу, јавно и пред сведоцима биле су вредније ствари – коњ, одећа или стока. Уговор се склапао пред сведоцима чије је присуство на тргу обезбеђивао купац. Сведоци су, као што се види из текста ове одредбе, или два слободна човека, ("мужа") или овлашћени представник државе ("митник").⁸⁶ Правна ваљаност уговора зависила је од присуства сведока. Други део овог члана посвећен је заштити сопственика спорне купљене ствари, који је могао да узме од савесног купца украдену ствар. Ту ствар је очигледно купио од невластника. Тек када би савесни купац пронашао продавца од којег је купио спорну ствар, могао је да тражи повраћај свог новца који му је дао на

⁸⁴ Установа "свод" у средњем веку постоји код свих словенских народа. Реч је о рационалном доказном средству. Дословно, "свод" значи суочење, свођење сумње са себе. У имовинскоправним споровима, помоћу "свода" се доказивала савесност прибавиоца спорне купљене ствари. Био је то инструмент заштите савесних купаца покретних ствари. О "своду" као прасловенском и општесловенском правном институту видети више у А. Ђорђевић, *Свод, присяга, соприсяжные и ордалии в славянских источниках права, Сборник радова Правног факултета у Нишу*, Ниш 2007, стр. 159-169.

⁸⁵ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 126.

⁸⁶ "Мытник" (митник) – лице које скупља трговинску дажбину, цариник у ширем смислу речи. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 62.

име купопродајне цене, а продавац који није био власник сносио је материјалну одговорност и према сопственику и према држави (кнезу). Исте сведоке (два слободна мужа и митника) помиње и члан 39. Шире правде, потврђујући њихово обавезно присуство приликом закључења уговора о купопродаји на тргу: "*...тужени исто тако нека доведе **послухе (овде: сведоке) или митника пред којима је (спорно) било купљено...***"⁸⁷.

У литератури постоје и другачија мишљења. М. Ф. Владимирски-Буданов тврди да се, у доба важења Руске правде, купопродаја покретних ствари закључивала простом сагласношћу страна и предајом ствари, док одредбе о сведоцима имају значај само у случају евентуалног судског поступка. Једино је купопродаја робова била изузетак.⁸⁸ Ову тврдњу је ипак тешко прихватити, јер се из поменутих чланова Руске правде види да је за правоваљаност уговора неопходно присуство обичних и нарочитих сведока приликом закључења уговора о купопродаји на тргу. Посебно је тешко прихватити да је проста сагласност уговорних страна и предаја ствари била довољна у случају правног промета вреднијих ствари (коња, стоке или скупocene одеће).

Хипотезу М. Ф. Владимирског-Буданова могуће је прихватити само делимично, у ситуацијама када су предмет купопродаје биле мање вредне ствари и то у средини у којој су се сви евентуални субјекти правних послова лично познавали. У условима још увек недовољно развијене натуралне привреде, у епохи важења Руске правде, сведоци су представљали конститутиван елемент закључења уговора о купопродаји вреднијих покретних ствари. Без присуства сведока уговор не би био правоваљан. Место закључења уговора о купопродаји довољно говори само за себе. Тргови у средњовековним руским градовима били су састајалишта многобројних учесника у разним пословима. Тамо је у сваком тренутку, уз велики број слободних људи, занатлија, трговаца, припадника градске аристократије, сељака, трговаца из осталих градова и других земаља, обавезно морало бити и овлашћених представника државне власти – "митника", "отрока", "посадника" и других представника градских власти. Понуда и тражња такође су разлози

⁸⁷ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 127.

⁸⁸ М. Ф. Владимирский –Буданов, *Обзор истории русского права*, стр. 694-695.

куповине на тргу. Када би неко продавао или куповао вреднију ствар, на тргу је могао лакше да сазна њену оквирну вредност. Купопродаја на тргу у руским градовима имала је своју оправданост посебно у првим деценијама правног промета ране руске државе. Сам чин закључења уговора на тргу суштински је замењивао писану форму. На тргу се одвијао сав економски, политички, па и приватноправни живот једног руског средњовековног града.⁸⁹

Извори древноруског права не наводе изричито да ли се купопродаја робова закључивала на тргу. Постоји индиција да су се и робови продавали и куповали на тргу. Члан 55. Шире руске правде прописује: "*Ако је неко многима дужан, па дође трговац из другог града или странац, те му, не знајући, препусти своју робу, па (презадужени) неће да том трговцу преда новац, а први (ранији, његови?) дужници почну да га спречавају не дајући му новац, тада 'вести' на трг и продати, па најпре вратити новац страном трговцу, а домаћи нека поделе оно што преостане; ако је и кнезу дуговао, најпре њему исплатити, а остатак нека се дели...*"⁹⁰ Ову одредбу Шире руске правде треба вишеструко анализирати. Формулација **'вести' на трг и продати** може се схватити двојачко: продати робу или продати дужника. Будући да је познато да су робови били предмет промета у древноруском праву, као и чињеницу да је дужник презадужен и да нема своју робу, треба прихватити друго значење, тј. да је законодавац имао у виду продају презадуженог, до тада слободног човека. Овај члан Руске правде прописује дакле могућност дужничког ропства за оно лице које својом имовином не може да врати дугове. Уз "чељадина" и "холопа", предмет купопродаје могли су да буду и дужнички робови. С друге стране, ова одредба древноруског права указује на постојање старог правила приватног права формулисаног још у римском праву: *prior tempore potior iure*, уз извесне изузетке. Уколико је поверилац био кнез, или страни трговац ("гост"), правило *први у времену јачи у праву* није се примењивало на доспело потраживање. Они су били изузети од примене овог начела и њихова потраживања су имала предност у наплаћивању. Презадужено лице које је због тога губило слободу, било је одвођено на трг, на место где се вршила купопродаја

⁸⁹ Видети: М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, одељак "Градска трговина", стр. 94-105.

⁹⁰ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 128-129.

других покретних ствари. Посредно се може извести закључак да су се и друге врсте робова куповале и продавале на градским трговима, иако о томе нема непосредних података у тексту Руске правде.

Куповину на тргу као најстарији облик купопродаје предвиђа и члан 46. Псковске судне грамоте: *"Ако неки човек препозна своју украдену ствар, (овај други) нека каже **купио сам је на тргу**, а не познајем тога (продавца), тада треба он (савесни држалац) да да правду (о томе), да је он правоваљано (у оригиналу: чисто) купио, а са крадљивцем није поделио (корист); уколико (тужени) не приведе на суд (лице од кога је купио препознату ствар), а сам није украо и није закључио уговор (у оригиналу: а пословицы не било будет)(с крадљивцем), да му се не усвоји тужбени захтев."*⁹¹ За разлику од Руске правде, ова одредба Псковске судне грамоте не помиње ни сведоке ни митника. Псковска грамота инсистира на полагању заклетве туженог, у овом случају савесног купца, што се означавало формулацијом ("да да правду"). Разлика постоји у примени доказног средства за заштиту савесности купца, мада је поступак сличан. По Руској правди заклетву о савесности купца полагају сведоци, а по нормама Грамоте сам купац.

Посредно из садржине члана 46. Псковске судне грамоте сазнајемо и о првобитној форми уговора о купопродаји на северозападу Русије. Она се такође обављала усмено и на тргу, пред очима тадашње јавности. Псковска судна грамота, дакле, у овом случају није изузетак у односу на раније донет правни зборник. Она садржи и чланове који прописују закључење уговора у писаној форми, али и архаичне облике закључења облигационоправних послова. Такав дуализам правних резонавања уобичајена је појава у средњем веку, будући да тадашњи правни зборници бележе норме из различитих епоха развоја права.

Недоумице у тумачењу овог члана Псковске судне грамоте изазива други део њеног члана 46. и реч "пословица" у оригиналу. Неки истраживачи тумаче је као сумњу, подозрење⁹² да је тужени раније чинио кривично дело крађе, а други

⁹¹ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1, стр. 336.*

⁹² Једно од таквих тумачења предложено је у речнику древнорусског језика. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Том 2, стр. 1236.

као постојање договора, сагласности, усменог уговора.⁹³ Треба прихватити друго тумачење. На тај начин ова правна норма добија логичан смисао. Уколико савесни купац положи заклетву, ослобађа се кривице, тј. не одговара сопственику ствари зато што је савестан. Он ствар враћа власнику, што је сагласно нормама Руске правде. Али, да би наплатио своју штету, он мора да приведе на суд онога од кога је купио спорну ствар. Уколико га не приведе, суд га не прогласи крадљивцем или ако нема "пословицу", тј. ако не докаже да је ствар држи на основу усменог уговора, он ће изгубити парницу. Управо на савесног купца се односе речи "да му се не усвоји тужбени захтев." Он је тужени у спору за одузимање ствари, али ће касније бити и тужилац у новом поступку поводом спора за накнаду штете. У том новом поступку тужени ће бити продавац невластник. Логично је да је купац морао с њим закључити било какав уговор, што се подразумева под изразом "пословица".

Следећи по реду члан Псковске судне грамоте, члан 47, само разрађује норму члана 46. о купопродаји покретних ствари. Он се односи на купопродају у другој земљи (иностранству) или другом граду и прописује: *"Ако неко нешто купи у туђој земљи или граду, или неко пронађе негде нађе туђу ствар, а неко (други) на њу положи своје право, да се пресуди као на тргу."*⁹⁴ У случају купопродаје покретне ствари у туђој земљи или граду, примењивала су се иста правила као приликом купопродаје на тргу. Тужени купац доказивао је заклетвом своју савесност уколико није било сведока. Истовремено, у другом потпуно одвојеном поступку за накнаду штете против продавца, купац је морао доказати постојање усменог уговора ("пословице").

Одредба Псковске судне грамоте формулисана у члану 56. још детаљније прописује начин закључења купопродаје на тргу: *"А такође, ко је купио на тргу, и од кога је купио, не познаје га, а то је познато добрим људима, он треба да има 4-5 човека, да кажу пред Богом право, пред нама је на тргу купљено, да ли је тај прав, за кога гарантују, и целованије му није потребно; а ако (купац) нема сведока, тада да да правду, а њему да се (купљена ствар) не досуди (ако не да правду)"*⁹⁵

⁹³ А. А. Зимин, *Памятники русского права, вып. 2*, Москва 1953, стр. 356. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 78-79.

⁹⁴ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1*, стр. 336.

⁹⁵ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1*, стр. 336.

Полагање заклетве ("*да да правду*"), било је алтернативно доказно средство које се примењивало тек у случају да није било сведока приликом закључења купопродаје. Истоветно значење има и израз "*целованије*". У Новгороду и Пскову, на северозападу руског средњовековног света, њиме се такође означавало полагање заклетве љубљењем (целивањем) крста или светих предмета.⁹⁶ Из текста овог члана види се да су "*целованије*" и "*давање правде*" синоними, будући да Псковска судна грамота прописује полагање очишћујуће заклетве тек уколико нема сведока који би потврдили савесност купца и правоваљаност закљученог уговора. За правоваљано закључење уговора о купопродаји, било је потребно присуство 4-5 сведока, који би потврдили да је ствар купљена на тргу. Тек уколико сведока није било, купац је полагањем заклетве могао доказивати правни основ прибављања ствари.

Одредбе члана 56. ПСГ на први поглед противурече нормама из чланова 46. и 47. истог правног зборника. Разлика је у начину доказивања савесности купца. Чланови 46. и 47. помињу заклетву купца, док члан 56. наводи сведоке, односно добре људе без прецизно утврђеног броја (4-5). На основу анализе свих наведених чланова, закључујемо да је Псковска судна грамота прописала купопродају на тргу као један од начина закључења овог облигационоправног уговора и да су се норме о заштити савесности купца примењивале у евентуалним споровима. Псковска судна грамота, за разлику од Руске правде, не наводи изричито које су се ствари куповале и продавале на тргу. Основано се може претпостављати да су предмет уговора о купопродаји на тргу биле вредније покретне ствари.

Најбоља потврда да су се купопродаја и други облигациони правни послови закључивали јавно и усмено на тргу, у присуству сведока, јесте текст берестјане грамоте № 154: "*Упитали праведчики Оманта (зашто је) подигао тужбу Филип против Ивана Стојка. (Омант је рекао) Видео сам и чуо (то што се десило) између Филипа и Ивана. Филип је дао Стојку три рубље сребра и седам гривни и*

⁹⁶ "Крестное целование", "крестоцелование" или само "целование" јесте израз који се често среће у правним изворима средњовековне Русије. Реч је о начину полагања заклетве љубљењем (целивањем) крста. Позната је и у другим средњовековним правним системима као доказно средство. У древноруском праву користила се и приликом постављења на важну државну функцију, као доказно средство на суду, али и као начин закључења јавноправних, међубласних и међудржавних уговора. П. Ф. Стефанович, *Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси, в Средневековая Русь 5*, Москва 2004, стр. 86-113.

*коња. (Сада) се Стојко под заклетвом правда пред посадником и сотским. То се десило данас на Ускрс, то се десило на погосту, на тргу."*⁹⁷

Новгородска берестјана грамота № 154 вероватно представља део записника са суђења. Извесни Омант на суд је позван у својству сведока и он, у складу са постојећом праксом у древноруском праву, под заклетвом треба да потврди речи повериоца-тужиоца о предмету закљученог правног посла. Из текста овог записника са суђења не види се јасно који је правни посао закључен на тргу. То је могао бити зајам, послуга, купопродаја или чак и закуп покретне ствари, а могуће је да су истовремено Филип и Стојко закључили више различитих правних послова. Настало је потраживање Филипа према Ивану Стојку, а настанку тог потраживања (које је проистекло из закључења једног или више уговора) присуствовао је извесни Омант који сада даје исказ на суду. Ова берестјана грамота потврђује да су се у древноруском приватном праву примењивале норме Руске правде, Псковске судне грамоте и руског средњовековног обичајног права у целини, будући да је палеографском анализом утврђено да је берестјана грамота № 154 сачињена у XIV или XV веку.⁹⁸

Купопродаја вреднијих ствари на тргу прописана је и Судебником Ивана III Васиљевича из 1497. године. Одговарајуће правне норме Руске правде и Псковске судне грамоте вероватно су утицале на садржину овог правног зборника с краја XV века. Члан 46. Судебника носи наслов "*О трговцима*" и гласи: "*Ако неко купи на тргу нешто ново, а посебно коња, а од кога купи, не познаје га, а то буде познато добрим људима двојици или тројици и они они се заузму за њега, да ти добри људи кажу по праву да је пред њима купио на тргу, тада да је прав тај за кога су се заузели и целованија да не буде*".⁹⁹ Ова одредба Судебника готово је истоветна са одговарајућом одредбом Псковске судне грамоте, будући да су правила о

⁹⁷ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 672. По речима овог истраживача, "праведчики" су могли бити и судски истражитељи и судски извршиоци, у сваком случају су помоћници суда са посебном надлежношћу. По тексту берестјане грамоте, изгледа да су у конкретном случају били у функцији истражитеља. Посадник је челник градске администрације у Пскову и Новгороду, а "сотски" су били његови и кнежеви помоћници у разним државним пословима, па и у суђењу.

⁹⁸ А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 года)*, Москва 1958, стр. 33.

⁹⁹ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 2*, Москва 1985, стр. 60.

купопродаји дословно преузета. Разлика је само у броју потребних "добрих људи", сведока закључења уговора о купопродаји на тргу. За разлику од Грамоте, Судебник прописује да је за правоваљаност уговора довољно присуство два или три сведока. Слично се може тврдити и за следећи члан Судебника, члан 47, који прописује услове за ваљаност купопродаје у иностранству, (у оригиналу "на чужой земли" – у туђој земљи).¹⁰⁰ Овај члан Судебника имао је узор у члану 47. Псковске судне грамоте.

¹⁰⁰ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 2, стр. 60.*

5.2. Уговор о купопродаји робова

У старом руском праву, посебно у Руској правди и појединим берестјаним грамотама, купопродаја робова била је веома заступљена као правни посао. То је посебно карактеристично за XI и XII век. Уговор о купопродаји робова се закључивао усмено. Евентуални спорови су се решавали доказивањем сведоцима који су присуствовали закључењу уговора или путем посебног доказног средства "свод". Из познијег облигационог древноруског права нема података о закључивању уговора о купопродаји робова. Правноисторијски древноруски текстови после XIII века готово уопште не помињу робове као предмет приватних правних послова. Разлози за такву појаву су вишеструки. Руски владари су у периоду од X до XII века непрестано ратовали и територијално ширили своју државу увећавајући тако број робова заробљавањем припадника покорених племена. Већ у другој половини XII века освајачки ратови постају прошлост, будући да се Кијевска Русија суочава са нападима номадских племена, а нешто касније и са монголско-татарском најездом. Тада већ почиње борба за очување јединства руске државе која се постепено дели на више удеоних кнежевина. Процес феудализације се такође у том периоду значајно убрзава, па руско друштво почиње полако да се мења. Робови током времена постају мање битна радна снага, а тиме опада и правни промет ових раније веома вредних ствари.

У најранијем периоду развоја руског права, робови су се сматрали висококвалитетним, посебно важним и вредним стварима. Тада су често били и предмет различитих правних послова. Потпуно је због тога разумљиво што је читава једна целина Шире правде посвећена робовима. У правноисторијској науци она носи и посебан назив, "Устав о холопима". Њу чини последњих 11 чланова Шире правде.¹⁰¹

Ова посебна тематска целина почиње чланом 110. Он прописује: *"Три су случаја обелног (потпуног, правог) холопства: ако неко купи (човека) за износ до полу гривни, у присуству послуха (сведока), а (једну) ногату плати (митнику?) пред самим холопом; а други случај јесте када узме за жену робинју без уговора (са*

¹⁰¹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 152.

њеним власником), но ако је узме по уговору, нека остане како је уговорено; а ово је треће холопство: тиунство и кључарство¹⁰² без (претходног) уговора, а ако је уз уговор, нека остане како је уговорено."¹⁰³ Први део овог члана регулише купопродају роба у присуству најмање једног сведока и посебног кнежевог (државног) чиновника. Купопродајна цена била је пола гривне, а државном чиновнику плаћала се једна "ногата", новчана јединица мање вредности. Постоји тврдња у литератури да се ово плаћање државном чиновнику може сматрати обавезним елементом закључења купопродаје робова. Без тога, уговор није ни могао да произведе правна дејства.¹⁰⁴

По мишљењу М. Н. Тихомирова, ова одредба није довољно јасна, будући да се поставља питање ко је добијао новац за холопа (роба) пред сведоцима. Исти аутор износи хипотезу да је Руска правда овде прописивала добровољну самопродају у ропство. Да је било речи о продаји роба од стране господара, по његовом мишљењу, присуство сведока не би ни било неопходно.¹⁰⁵ Сведоци су, као по тексту члана 37. Шире правде, били у функцији доказне форме, али је њихово присуство било и конститутивни елемент у поступку закључења уговора. Помињање "митника" у овој одредби одсликавало је улогу државе (кнеза) у контроли правног промета. Та улога била је посебно важна због промене друштвеног статуса једног некада слободног човека.

Древноруско право познаје дакле и један специфичан вид уговора о купопродаји, самопродају у ропство. Предмет овог купопродајног уговора била је лична слобода. У средњем веку лична слобода је могла бити предмет уговора, и то не само уговора о купопродаји.¹⁰⁶ Самопродаја у ропство по поменутом члану 110. Шире правде, могућа је на основу трећег случаја. Тада се човек добровољно

¹⁰² Значи: прихватити се дужности тиуна или кључара (надзорника, управника, домоуправитеља) код кнеза или бојара.

¹⁰³ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 134.

¹⁰⁴ С. В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949, стр. 424.

¹⁰⁵ М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской Правды*, стр. 109.

¹⁰⁶ Личном слободом су појединци могли да располажу на различите начине. У древноруском праву она је могла бити предмет уговора о купопродаји, али и средство обезбеђења уговора о зајму. Тада је последица била дужничко ропство. Ситуација је специфична у погледу уговора о најму или уговора о делу, када лична слобода није прелазила у својину друге уговорне стране, већ је за време трајања уговора могла бити ограничена.

прихватао тиунства и кључарства, са уговором или без уговора. Пошто се таква служба у средњовековној руској држави вршила у статусу роба, могуће је да су слободни људи продавали своју слободу (најчешће једино што су имали), а заузврат добијали службу код кнеза или бојара.

Веома слично поменутом члану Руске правде, и Судебник Ивана III Васиљевича од 1497. године потврђује питање правне ваљаности уговора о купопродаји чији је предмет лична слобода. Члан 66. Судебника носи назив "*О полној грамоти*"¹⁰⁷ и он гласи: "*На основу полне грамоте холоп. По тиунству и по кључу сељачкоме холоп са докладом*"¹⁰⁸ и без доклада и са женом и са децом који су код једног господара..."¹⁰⁹ Овај члан Судебника чак и проширује важење члана 110. Шире правде на жену и децу.

Постоје извесна ограничења код такозване "самопродаје у ропство" као облигационоправног уговора. Битни елементи уговора о купопродаји су предмет и цена. Предмет купопродаје, по правилима класичног римског и савременог облигационог права, мора имати реалну материјалну вредност. Лична слобода у старом и средњем веку могла је бити третирана као роба. У духу тадашњег правног и моралног размишљања, она је, на неки начин, и представљала предмет облигационог уговора. Једини проблем настаје када се постави питање исплате цене приликом закључења једног оваквог купопродајног уговора. Цена као обавезан елемент купопродаје мора бити одређена или бар одредива у новцу. Да би један облигациони правни посао био уговор о купопродаји, потребно је још и да је већи део купопродајне цене изражен у новцу. Уколико би чинидба претежно била изражена у роби, онда би стране закључивале уговор о размени, а не уговор о купопродаји. У релевантним правноисторијским изворима нема никаквих података о цени која је договарана приликом закључења самопродаје у ропство. Другим речима, "продавац" вероватно није за личну слободу тражио новац, већ издржавање од "купца". Мотив лица које је своју личну слободу губило није ни био новац, већ

¹⁰⁷ "Полная грамота" – документ о самопродаји у холопство односно ропство. *Отачаственое законодательство XI-XX вв, част 1*, под ред. О. И. Чистякова, стр. 68.

¹⁰⁸ "Доклад" у средњовековном руском праву јесте другостепена судска пресуда, она која се доносила на основу молбе нижег суда, као и сама молба ниже инстанце упућена вишем државном органу. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 39.

¹⁰⁹ *Отачаственое законодательство XI-XX вв, част 1*, стр. 61.

лична егзистенција и егзистенција чланова његове породице. Уколико би такав правни посао у средњем веку ипак могао да се сврста у облигационе уговоре, он би по својој правној природи пре могао да се одреди као уговор о размени. У таквом теретном и обострано обавезујућем уговору, једна уговорна страна преносила је у својину друге уговорне стране личну слободу, а заузврат је добијала храну, одећу и смештај.

Шира правда у члану 118. недвосмислено помиње купопродају холопа тј. роба. Овај члан гласи: *"Ако неко купи туђег холопа не знајући, власник да узме холопа (натраг), а овоме да се врати новац, пошто се закуне да је платио у незнању; ако је знајући купио, изгубиће новац."*¹¹⁰ Купопродајом туђе ствари није се могла стећи правно ваљана својина. Још је класично римско право познавало правило *Nemo plus iuris in alium transfere potest, quam ipse habet* (Нико на другога не може пренети више права него што сам има). Сама чињеница да је прибавилац купио ствар која није припадала преносиоцу, није могла да произведе правне последице. Такав уговор био је правно ништав. Новац који је исплаћен на име купопродајне цене враћао се купцу само уколико је био савестан, што је морао доказивати заклетвом. Несавесност купца, с друге стране, доводила је до имовинске и кривичне одговорности, будући да је губио новац који је дао продавцу на име исплате купопродајне цене. Поставља се питање ко је задржавао новац у овом случају – прави власник роба или држава? Највероватније да је продавац добијао новац, што се може аналогично закључити с обзиром на садржину неколико следећих одредаба Шире правде, чланова 119-121. По њиховој садржини, власник роба сносио је имовинску одговорност за дела свог одбеглог и украденог роба, те не треба сумњати да је по сличном основу могао да оствари и извесну добит.¹¹¹

Новгородска берестјана грамота № 109, написана крајем XI века или почетком XII века, изричито помиње купопродају робиње: *"Грамота од Жизномира Микули. Ти си купио робињу у Пскову, а сада је мене ухватила (на лицу места тј. са директним доказом крађе) кнегиња. А за мене се поручује (јемчи)*

¹¹⁰ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 135.

¹¹¹ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 135.

*дружина. А ти сада пошаљи грамоту томе мужу (са питањем): да ли има робињу? А ја хоћу коња да купим и да кнежевог мужа ставим на коња да иде на свод (суочење). А ти, ако ниси узео новац, не узимај ништа од њега"*¹¹². Ова берестјана грамота једна је од најстаријих пронађених. Сачињена је у време када је у Кијевској Русији доминантан извор права била Руска правда. Ова берестјана грамота у великој мери одсликава примену одговарајућих правних норми Руске правде.

У литератури постоје различита мишљења око начина тумачења правог смисла ове берестјане грамоте. Л. В. Черепнин тврди је Микула био слуга Жизномира. По њему, аутор писма поручује да је кнегиња полагала право на робињу купљену у Пскову (као на одбеглу или украдену). Кнегиња је задржала Жизномира као одговорно лице, а за њега је гарантовала дружина, у складу са одредбама Руске правде. Жизномир је у писму замолио Микулу да сазна да ли продавац робиње има неку другу на располагању, будући да је Жизномир дужан да робињу преда кнегињи. И то је сагласно нормама Руске правде. Најзад, Л. В. Черепнин истиче да је Жизномир упозорио Микулу да од продавца робиње не узима натраг новац, јер би тако продавац могао да са себе скине сумњу, тј. да се на тај начин ослободи одговорности.¹¹³

Први преводиоци новгородске берестјане грамоте № 109, А. В. Арциховски и В. И. Борковски, нарочито истичу примену доказног средства "свод". Он се, такође у складу са Руском правдом, примењивао у споровима поводом купопродаје украдене ствари. Микула је, по њиховом мишљењу, пре могао бити пословни партнер Жизномира у трговини него слуга. Јемство дружине за окривљеног члана било је у складу са чланом 14. Кратке правде.¹¹⁴

А. А. Зализњак такође је коментарисао текст ове берестјане грамоте. Он сматра да је заправо Микула продао робињу неком непознатом "мужу" (бојару или дружинику). После тога, Жизномир је писмено затражио од Микуле да непознатом купцу пише о намери да Жизномир откупи исту ту робињу, уколико се она и даље

¹¹² А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 257.

¹¹³ Л. В. Черепнин, *Новгородские берестяные грамоты как исторический источник*, стр. 61-62.

¹¹⁴ А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953-1954 гг.)*, Москва 1958, стр 40-43.

налазила код њега. Зато му је и Жизномир писао да не узима новац на име купопродајне цене, ако га већ није раније узео. Овај истраживач истиче да су могућа и другачија тумачења берестјане грамоте.¹¹⁵ На основу тврдњи А. А. Зализњака, произилази да би Жизномир робињу купио од непознатог купца, а купопродајну цену би у том случају исплатио првом продавцу Микули.

У недостатку других прецизних извора и ово последње тумачење текста из XI века свакако би било могуће. Ипак, делују логичнија и вероватнија објашњења и коментари раније поменутих истраживача. Помињање процедуре "свода", доказно средство "поручитељство"¹¹⁶ и одговарајуће норме Руске правде најбољи су основ за ставове Л. В. Черепнина, А. В. Арциховског и В. И. Борковског. Најпрецизнију правноисторијску анализу берестјане грамоте № 109 дао је В. Л. Јањин. Он истиче да је Микула био Жизномиров слуга, да је купио за њега робињу у Пскову и да се показало да украдена робиња припадала кнежевској породици. В. Л. Јањин чак наводи да је поменута кнегиња заправо кнегиња Христина, супруга новгородског кнеза Мстислава Владимировича.¹¹⁷ У складу са чланом 38. Шире правде, кнегињи је као замена за украдену робињу морала бити обезбеђена друга робиња, а оптужени је по судском налогу био упућиван на доказивање своје невиности применом процесног института "свод". При том је његова дружина морала гарантовати за њега, што је сагласно члану 14. Кратке правде.

Неспорно је да је извесни Микула купио робињу у Пскову, али је у тренутку када је ухваћен од стране кнегиње, утврђено да је купио ствар са маном. Та ствар, тј. украдена или одбегла робиња, споран је предмет купопродаје, и тада је још увек у државини извесног Жизномира. Постоје две могућности: или је Жизномир купио од Микуле исту ту робињу, или су њих двојица у одређеној релацији (или су рођаци или је Микула као Жизномиров слуга куповао робињу). Дакле, робиња која је предмет купопродајног уговора, препозната је као украдена или одбегла. Вероватно је она некада припадала новгородској кнежевској породици, будући да се у писму (у својству тужиоца) помиње кнегиња која оптужује Жизномира за

¹¹⁵ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 257-258.

¹¹⁶ Древноруска установа под називом "порука", "поручитељство" одговарала је римском правном институту *fidejussio* (јемство). Реч "порука" има прасловенске корене. М. А. Исаев, *Толковный словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 78.

¹¹⁷ В. Л. Јањин, *Я послал тебе бересту...*, стр. 164.

крађу. Практично, берестјана грамота № 109 описује спровођење у пракси доказног поступка "свод". Жизномир се обраћа или ранијем власнику, свом правном претходнику, или свом слуги који је по његовом налогу куповао робињу у Пскову за рачун Жизномира.

Поменута берестјана грамота, у сваком случају, представља важно писано сведочанство о спору поводом купопродаје украдене ствари. Ово писмо доказује примену чланова Руске правде у пракси. То значи да су власници и савесни прибавиоци спорних ствари уживали правну заштиту. При том, берестјана грамота потврђује и да је уговор о купопродаји робова био један од најчешће закључиваних уговора у првобитном периоду древноруског права.

Примена одредаба Руске правде о заштити власника и купаца робова није се зауставила само на једном писаном документу. Берестјана грамота № 155 у преводу гласи: *"Од Полочка (некоме, не види се име адресата)... (После тога, како си ти) узео девку (робињу) од Домослава, Домослав је од мене узео 12 гривни. Пошаљи ми тих 12 гривни. Ако не пошаљеш, тада ћу ја изаћи (мисли се: с тобом на суд, тј. тужићу те суду) пред кнеза и епископа; тада буди спреман да поднесеш већу штету (у оригиналу: протор)"*¹¹⁸ Пред нама је текст који највероватније потиче из 60-90-тих година XII века. Реч је о писму које извесни Полчко (или Полочко) пише и шаље нама непознатом лицу. Он га обавештава да је од неког Домослова купио робињу, будући да израз "узео девку" може да значи и "оженио се робињом" и "купио робињу."¹¹⁹

Овај запис има извесних додирних тачака са чланом 38. Шире правде. Он прописује: *"АКО НЕКО ПРЕПОЗНА ЧЕЉАД. Ако неко препозна свог украденог чељадина, узеће га и водити по редоследу продаје до трећег свода; од тога (трећега) узеће његовог чељадина уместо свога, а оставиће му (овог) спорног да би наставио свод до краја, будући да није стока (предмет спора) и да се не може рећи: не знам од кога сам купио, него према изјавама ићи до краја; када се дође до*

¹¹⁸ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 381.

¹¹⁹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 382. Постоји и мишљење да је ова берестјана грамота још старија, да потиче из прве половине XII века, како сматрају други научници на основу археолошких и лингвистичких истраживања. А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 года)*, Москва 1958, стр. 35. Они тврде да је поменута берестјана грамота настала у временима неприкосновеног ауторитета кнежевог суда (до 1136. године).

последњег тата (крадљивца), да се ономе (трећем) врати његов чељадин, а овај (тужилац) да узме свог, и крадљивац да плати протор¹²⁰, кнезу 12 гривни **продаже** (казне) за чељадина или за крађу"¹²¹ И овде је предвиђен доказни поступак "свод", који се примењивао у случају да је пронађен одбегли или украден "чељадин" (роб). У оригиналним текстовима берестјане грамоте № 155 и члана 38. Шире правде постоји још и истоветан израз за накнаду штете – "протор".

На први поглед, није баш јасно због чега треба детаљно поредити садржину ове берестјане грамоте са поменутиим чланом Шире правде. Међутим, по речима В. Л. Јањина, пажњу највише треба обратити на износ новчане казне од 12 гривни. Овај истраживач тврди да је тај износ исувише висок да би представљао купопродајну цену за роба или робињу. Тако висока сума новца могла се односити само на плаћање новчане казне.¹²² Дакле, извесни Полочко вероватно је купио робињу од Домослава. Касније се испоставило да је робиња као предмет уговора о купопродаји раније била украдена, што закључујемо по висини износа новчане казне која је предвиђена у члану 38. Шире правде. Управо због тога је Полочко морао Домослову да плати баш 12 гривни. Тај износ није одговарао уобичајеној просечној купопродајној цени за једног роба или робињу у XI и XII веку.

Вредност једног роба у раној руској држави, судећи по изворним подацима, кретала се од две до пет гривни сребра. Берестјана грамота № 831 сведочи о закључењу неколико уговора, али је важна и за утврђивање просечне вредности робова. Она гласи: *"Од Кузме и његове деце старости Рагуилу. Продао сам краву за цену од пола гривне; и сир сам купио за гривну; десет сигава (врста лососа) и пола димљене перади за 10 куна... И ти си још узео од мене робињу и младог роба укупне вредности седам гривни и другу робињу вредности две гривне... А зашто ти претиш (тужбом) мени и мојој деци? Зашто си послао два отрока? А ја с децом..."* на полеђини овог документа пише: *"А ти Степане, преписавиши ово на пергамент пошаљи..."*¹²³

¹²⁰ Различито се тумачи: штета, изгубљена добит, судски трошак.

¹²¹ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 126-127.

¹²² В. Л. Јањин, *Ја послао тебе бересту...*, стр. 162-163.

¹²³ А. А. Зализняк, *Древненогородский диалект*, стр. 303-304.

Берестјана грамота № 831 сачињена је такође у XII веку.¹²⁴ Она спада у најдуже древноруске текстове те врсте. Извесни Кузма дао је Степану писмо написано на специјалној брезиној кори и замолио да га препише на пергамент и да га пошаље Рагуилу. Постоји индиција да је ово писмо званично обраћање вишој инстанци судске власти, будући да је пронађено на месту где је било њено могуће седиште. Рагуило је вероватно био представник државне и судске власти, било да је вршио дужност тисјацког или посадника. По речима А. А. Гиппиуса, Степан је вршио функцију помоћника судског органа. Писмо које је њему предао Кузма било је само нацрт за одговарајућу форму обраћања.¹²⁵ Степан је, добивши податке од учесника у судском поступку, имао обавезу да молбу странке преточи у одговарајућу форму. По садржају писма, види се да је Кузма закључио неколико различитих уговора о купопродаји. Такође се из исправе може одредити и новчана вредност робова. Кузма истиче да је једна робиња вредела две гривне, а два роба укупно седам гривни. Из тога се посредно може реконструисати оквирни износ купопродајне цене за роба или робињу.

Просечну вредност роба и купопродајну цену која се у тим вековима плаћала приликом куповине роба или робиње открива и берестјана грамота № 335. У њој је поменута купопродајна цена за робињу од 12 куна: "...А код тебе је и 12 куна, новац за робињу..."¹²⁶ Будући да је настала на територији Новгорода у XII веку, сума од 12 куна подлеже тзв. северноруском монетарном систему, што је износило три гривне сребра.¹²⁷ Овај износ купопродајне цене за робињу у складу је са висином новчане вредности робова који су поменути у берестјаној грамоти № 831. Он се, дакле, на новгородској земљи у XII веку кретао око три гривне сребра.

¹²⁴ По имену примаоца писма, утврђено је да је ова берестјана грамота настала средином XII века. Постоје две могућности. Човек коме је упућено писмо или је Рагуило Добринич, тисјацки кијевског кнеза Владимира Мстиславича, поменут у Ипатијевском летопису 1147. и 1169. године, или Рагуило, посадник града Ладоге именован 1132. године. В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997-2000)*, Москва 2004, стр. 49-51.

¹²⁵ В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997-2000)*, стр. 224-226.

¹²⁶ Ова берестјана грамота такође потиче из XII века. А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 372.

¹²⁷ Гривна сребра није била исто што и гривна куна. У Новгороду је у XII веку 1 гривна сребра вредела 4 гривне куна. В. Л. Янин, *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*, Москва 2009, стр. 181-182.

Још један древноруски запис сведочи о купопродаји роба. Оловна исправа ("свинцевая грамота") № 1 с краја XI или с почетка XII века гласи: "*Од Носка Местјати. Заозерског отрока (овде: роба) купили су прошле године. Нека Суздаљац Ходутинич узме две гривне на име камате...*"¹²⁸ Много истраживача древноруске историје и права покушало је да, на потпуно различите начине, са старословенског древноруског језика ово писмо преведе на савремени језик.¹²⁹ Из исправе је јасно да да је "отрок" купљен. Недоумице изазива последња формулација, "две гривне на име камате" (у оригиналу "нам"). Једно од могућих објашњења би било да је извесни Ходутинич позајмио новац купцима роба, а да после годину дана узима камату на позајмљену суму. Друга варијанта би била да купопродајна цена износи две гривне.

¹²⁸ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 261.

¹²⁹ Први превод овог текста гласио је: "...Заозерски отрок и Суздаљац Ходутинич крили су се прошле године. Узми две гривне за нас." Иначе, Заозерје је област на јужној обали језера Иљмен. Новгород се налази на северној обали истоименог језера. А. В. Арциховски, В. И. Борковски, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956-1957 года)*, Москва 1963, стр. 155. Касније је утврђено да је староруски глагол "крити" значио "купити". У последњем познатом истраживању ове исправе, она је добила коначни, данас општеприхваћени превод. Р. Мароевич, *Этюды по грамматике древнерусского языка. I (К прочтению Свинцовой грамоты), Вопросы языкознания*, Москва 1996, стр. 17-22.

5.3. Купопродаја покретних ствари

Осим купопродаје вреднијих покретних ствари на тргу, Руска правда не помиње конкретну купопродају других покретних ствари. То није никакав недостатак, већ тенденција да најстарији правни зборници посебно не прописују нешто што је свима било добро познато. Псковска судна грамота, међутим, садржи и одредбе у којима се посебна пажња поклања неформалној купопродаји. Њени чланови 114. и 118. прописују купопродају покретних ствари у посебним околностима.

Ови чланови Псковске судне грамоте припадају њеној последњој целини. У литератури има ставова да је последњих тринаест чланова овог зборника (чл.108-120) настало као допуна и прерада старог псковског права. Њихово записивање десило се најраније 1420-тих година. Псковска судна грамота у данашњем облику заправо је тек трећа редакција псковског средњовековног права.¹³⁰ Ј. Г. Алексејев сматра да је право које је кодификовано касније, по свом квалитету било испред правних норми записаних још за време великог кнеза Александра Невског,¹³¹ премда у литератури има и другачијих размишљања.¹³²

Псковска судна грамота у члану 114. прописује рушљивост уговора о купопродаји или размени због пијанства лица која су закључила уговор. Он гласи:

¹³⁰ Ю.Г. Алексеев, *Псковская судная грамота, текст, комментарий, исследование*, стр. 136-137.

¹³¹ Исти аутор тврди да је Псковска судна грамота настајала постепено, кодификовањем древних псковских обичаја још од времена владавине великог кнеза Александра Невског на почетку XIII века. Он истиче да је повеља овог кнеза (као део ПСГ) заснована на древним псковским и руским обичајима, који порекло воде из најдубље старине, много пре времена владавине поменутог кнеза. Најстарији део Псковске судне грамоте садржи изводе из грамоте (повеље) великог кнеза Александра и прераде псковског обичајног права. Исто, стр. 133. Читава једна глава наведеног дела посвећена је истраживању порекла текста ПСГ и у преводу носи наслов "Питања историје текста Псковске судне грамоте" (стр. 123-145). Иначе, Зборник у оригиналној транскрипцији садржи на многим местима израз "по псковской пошлине". То се може превести синтагмом "у складу са старим псковским обичајним правом". У ПСГ се ова формулација често среће у ситуацијама када постоји недоумица које право треба применити. Састављачима овог правног зборника било је лакше да се тада позову на старо обичајно право, које је већини псковских грађана било познато. Са пуно основа се може претпоставити да је старо руско и псковско обичајно право било један од примарних извора ПСГ.

¹³² Представник прве генерације совјетских истраживача, М. К. Рожкова, сматра управо обрнуто, тј. да су нормe чланова 113, 114 и 118. ранијег порекла него одредбе о купопродаји покретних ствари на тргу из чл. 46. и 47. ПСГ. Л. В. Черепнин, А. И. Яковлев, *Псковская судная грамота, Исторические записки 6*, стр. 296-297. Видети: М. К. Рожкова, *К вопросу и происхождению Псковской судной грамоты*, Москва-Ленинград 1927.

"Ако се неко с неким размени чиме или неко од неког **нешто купи** у пијаном стању, а потом се пробуди и једној страни не буде право, тада да се размене (стварима које су једна другој дале), а у томе да не буде целованија (полагања заклетве)".¹³³

Уговор облигационог права не може се ваљано закључити уколико нема праве сагласности воља. Битан детаљ представља формулација "и једној страни не буде право". То вероватно значи да је правни посао могао да произведе последице само ако би обе уговорне стране и "после буђења" биле задовољне закљученом купопродајом, односно разменом. Међутим, ако би једна угорна страна поставила питање правне ваљаности уговора, он би се одмах поништавао. Није било потребно чак ни полагати заклетву као доказно средство. Постојала је мана воље приликом закључења уговора. Дејства закључења правног посла су се поништавала и све се враћало у првобитно, претходно стање.

Члан 118. Псковске судне грамоте сложенији је за правноисторијску и језичку анализу, будући да поједини термини изазивају недоумице. Могућа су бар два тумачења. У изворној верзији он гласи: "А корову купитъ за слюблено, а по торговли телят не сочитъ, а толка корова кровью помачиватся имел ино тая корова назад воротитъ, чтобы и денги заплачены были".¹³⁴ Недоумице изазива израз "за слюблено" који се може превести и као "стелна бременита крава" али и термином "полюбовно", "по полюбовному соглашению"¹³⁵ што би значило "на основу пријатељског споразума, неформално."¹³⁶ У коначном преводу на српски језик, дакле, чл. 118. ПСГ гласи: "Ако неко (стелну) краву купи на основу пријатељског споразума, теле не може судски да тражи, а ако крави почне да тече крв, та крава да се назад врати, као и новац који је био плаћен за њу".

¹³³ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1*, стр. 342.

¹³⁴ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1*, стр. 342.

¹³⁵ Већина преводилаца Псковске судне грамоте на савремени руски језик преводе овај израз тим речима. Најпотпуније и најтачније тумачење целокупног члана чини се да су предложили Л. В. Черепнин и А. И. Яковлев. Њихов превод обухвата оба појма, тј. "Ако неко по пријатељском споразуму купи стелну краву..." Л. В. Черепнин, А. И. Яковлев, *Псковская судная грамота, Исторические записки, том 6*, стр. 254. С друге стране, А. А. Зимин овај члан на савремени руски језик преводи без одређења да ли је крава стелна или не. А. А. Зимин, *Памятники русского права, вып. 2*, стр. 324.

¹³⁶ Овај израз значи и без спора, вансудско поравнање. С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 2007, стр. 392.

Из реченице "теле не може судски да тражи" види се да се мисли на стелну краву. Много је битнија чињеница да овај члан прописује одговорност за физичке недостатке предмета купопродаје. Крава се, у случају да је имала скривену ману, враћала продавцу, док се новац на име исплаћене купопродајне цене враћао купцу. Дејства оваквог купопродајног уговора су се поништавала. Ово правило је у потпуности сагласно старом римском праву. Реч је о установи *restitutio in integrum*, тј. повраћај у пређашње стање.¹³⁷

На овај члан Псковске судне грамоте, надовезује се и један допунски члан Руске правде који се среће само у појединим каснијим преписима. Он носи наслов "О коњу" и гласи: "Ако коња купи кнез, бојарин, купеч или сирота, а у коњу буде црв или пројест, да иде код господара од кога је купио коња и да му своје сребро узме назад"¹³⁸. Руска правда помиње све категорије становништва у друштву (владара, крупне феудалце, трговце и удовице и сиромашне) које би могле да се нађу у улози купца и штити их без обзира на њихов статус, што је потпуно у складу са основним начелима облигационог уговорног права. Једнакост уговорних страна без обзира на сталешку припадност иначе није типична за период важења Руске правде, тако да порекло ове одредбе треба тражити у каснијим периодима. Писац овог члана Руске правде наређује равноправност и правну једнакост уговорних страна. Он прописује норму која је по својој садржини у основи истоветна са поменутиим чланом 118. Псковске судне грамоте. Мање је битно да ли је правна норма Руске правде утицала на одредбу Псковске судне грамоте или обрнуто, будући да се не може поуздано утврдити које је од ових правних правила старије. Важније је да је правило о одговорности продавца за физичке недостатке ствари у древноруском облигационом праву било санкционисано повраћајем у пређашње стање. Шта више, у много каснијем периоду развитка руског права, у XIX веку, правна норма

¹³⁷ Курилски едили, римски магистрати из периода Републике, изградили су овај институт грађанског права у случају купопродаје дефектне ствари, најчешће робова и стоке. Они су у заштиту узели купце у случају да им је продата ствар са физичким недостатком прописујући два средства за заштиту – поменути *restitutio in integrum*, (повраћај у пређашње стање) и *actio quanti minoris* (сразмерно умањење цене). Јустинијаново право је ово правило проширило на све случајеве купопродаје. Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 254-255.

¹³⁸ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, Том 1, стр. 73.

сличне садржине среће се у обичајном праву Московске губерније.¹³⁹ Одговорност за физичке недостатке купљене животиње била је присутна у XIX веку и на јужнословенским просторима.¹⁴⁰

Неформална продаја покретних ствари много је заступљенија у берестјаним грамотама. Као што то прописује Руска правда, најчешће су предмет купопродаје покретних ствари били коњ, стока, одећа, али и друга најразноврснија роба, као што су разне животне намирнице, животињска кожа, драгоцености, занатска опрема и друго.

Новгородска берестјана грамота № 160 из XII века¹⁴¹ гласи: "*Од Васиља Ростиху. Продајте светложутог коња, а рићег купите (у оригиналу крините) за хлев (коњушницу), а мрког запишите (опишите). Одредите човека и са њим пошаљите 4 резане.*"¹⁴² Око тумачења термина "крините" било је извесних неслагања међу истраживачима древноруске историје и права.¹⁴³ Продају и куповину коња налагао је извесни Васиљ или Василије. Могуће је да се он налазио на челу трговачког удружења које се бавило продајом и куповином коња. Иначе, износ од четири "резане" никако није могао да представља купопродајну цену, будући да је тржишна вредност коња била много већа. Једно од могућих објашњења је да је поменути износ заправо био накнада трошкова пута и накнада за испоруку купљеног коња неименованом човеку.

Друга половина XII века изнедрила је још једно сведочанство о закључивању и извршењу уговора о купопродаји коња за рачун и у име трећег

¹³⁹ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 88-89. Исто тврди један дореволюционарни руски правни историчар. По његовим речима, суд је наређивао продавцу да натраг узме своју дефектну животињу, а купцу врати новац. С. В. Пахман, *Обычное гражданское право в России, Том I*, Санкт Петербург 1877, стр. 137-138.

¹⁴⁰ V. Vogišić, *Града и одговорима из различних крајева словенског југа*, стр. 427-428.

¹⁴¹ На основу поређења са рукописима XI и XII века, утврђено је да ова берестјана грамота потиче с почетка XII века. А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 года)*, Москва 1958, стр. 42

¹⁴² А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 299.

¹⁴³ У оквиру посебне главе *Поправки и замечания к чтаниям берестяных грамот* у В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1976-1983 гг)*, Москва 1986. (стр. 220-250) посебно је анализирана грамота № 160 при чему је В. Л. Янин изложио сва претходна тумачења овог текста. Након изношења свих објашњења и превода за текст ове грамоте, он тврди да се у погледу превода глагола "кринути" (купити) треба сложити са С. А. Висоцким. Видети: С. А. Висоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской*, Москва 1966.

лица. Берестјана грамота № 163¹⁴⁴ гласи: *"Поштовање од Дамјана Д.... (из текста се не види коме је писмо упућено). А ти **продај коња** и (узми) колико ти дају, а то што на том послу изгубиш, запамти..."*¹⁴⁵ Не може се са потпуном сигурношћу тврдити да је уговор који је поменут у писму морао бити закључен у корист трећег лица или по налогу трећег лица. Могуће је да је у питању родитељски или пријатељски савет да се ствар прода по било којој цени. Вероватнијом се, међутим, чини претпоставка да је и овај уговор о купопродаји закључен по налогу трећег лица, власника ствари или трговца-партнера у заједничком удружењу. Упутство да запише или запамти сопствене трошкове ради вероватно евентуалне накнаде наводи на такав закључак.

Кратак текст берестјане грамоте № 350 сведочи такође о купопродаји коња: *"Од Степана и од матери Пољуду. Пошаљи раж, **продавши коња**."*¹⁴⁶ Овде нема дилеме да ли је реч о корпоративном удружењу трговаца. У питању је сасвим другачија околност. Мајка и син пишу свом сину и другом брату да вероватно због несташице жита прода коња и купи раж. Будући да ово писмо потиче из друге трећине XIII века,¹⁴⁷ сасвим је оправдано претпоставити да су аутори писма живели у јужним руским земљама и да су писмо послали у Новгород. У том периоду, а посебно после 1240. године, Монголи су освојили велики део Кијевске Русије. Изван монголско-татарске власти остали су северозападни руски крајеви где се иначе узгајала раж.

Наведене берестјане грамоте из XII и XIII века нису ни поменуле цену као битан елемент уговора о купопродаји коња. Новгородска берестјана грамота № 354 из XIV века посебно наводи износ купопродајне цене за коња: *"Дубоки наклон госпођи матери од Онсифора. Кажу Нестеру да скупи рубљу и да иде код Јурија. Замоли Јурија **да купи коња**... Ако се Степан сложи да **узме рубљу за коња**, нека (Нестер) купи још једног"*¹⁴⁸ Посебно је наглашено да уколико се цена за коња

¹⁴⁴ По облику и начину писања неколико слова у тексту ове берестјане грамоте, закључено је да она припада XII веку. А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 года)*, стр. 49-50.

¹⁴⁵ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 429.

¹⁴⁶ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 478.

¹⁴⁷ А. В. Арциховский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958-1961 гг)*, Москва 1963, стр. 39.

¹⁴⁸ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 550.

креће у нормалним, тржишним оквирима, треба купити још једног. Познато је да је у том периоду једна рубља вредела три гривне сребра. Ова берестјана грамота је значајна и због њеног аутора, Онсифора.¹⁴⁹

И берестјана грамота № 521 потврђује да поједини древноруски правни извори помињу цену као битан елемент уговора о купопродаји: *"Ево у чему се ја ослањам на (сведоке) – одузели су ми коња Селиванко, Михејко и Јаковец Балдикин коња чија је цена три рубље, седло (пола рубље), вотолу (врсту одеће, цена пола рубље) и још неке ствари... А то се десило у шуми, међу селима Гора и Горка на Бору..."*¹⁵⁰ Пред нама је вероватно запис са неког суђења, где се давалац ове изјаве позива на сведоке који треба да потврде његов исказ. Он приликом давања изјаве пред судом наводи износ цене одузетих ствари, које су вероватно биле предмет купопродаје. Ова берестјана грамота потиче из XIV или XV века.

Из истог периода до нашег времена доспела је берестјана грамота № 305 који не помиње изричито купопродају, али описује поступак доказивања "сводом" за случај продаје украдене животиње: *"...препознали су мог коња, и ја господине, позивам тога од кога сам коња купио да дође (на свод), а он не долази. А ја господине..."*¹⁵¹ Текст ове берестјане грамоте, осим што говори о доказивању власништва и заштити савесних купаца, значајан је и због једног другог погледа на древноруско облигационо право. Будући да и овај текст порекло води из познијег периода, а у писму се види да се уговорна страна обраћа некоме са господине, може се закључити да су и зависни људи имали значајан степен пословне способности. Куповина коња, ипак, била је могућа само имућнијим слојевима друштва, тако да се, с друге стране, може претпоставити да је потчињени предузимао правне радње у име и за рачун свог господара.

¹⁴⁹ Писац овог писма највероватније је новгородски посадник Онсифор Лукинич, припадник бојарске породице, син посадника Луке Варфоломејевича који је погинуо у војном походу на северној Двини. Онсифор се помиње у Летопису 1342. године, а умро је 1367. године. У писму се обраћа мајци изразом "госпожа", што сведочи о њеном положају. Онсифор је, због подизања неуспешног устанка против оца, био изгнан из Новгорода. Ипак је вероватније да је ово писмо написано у периоду када је Онсифор постао посадник, дакле после смрти његовог оца. А. В. Арциховский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958-1961 гг.)*, стр. 43-44.

¹⁵⁰ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 655.

¹⁵¹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 668.

Новгородска берестјана грамота № 422 из половине XII века¹⁵² садржи и уговор о купопродаји коња, тачније понуду заинтересованог купца за закључење уговора. Она гласи: "*Од Местјате Гавшии и Здили. Потражите за мене коња. А Местјата вам се (обојици) клања. Ако вам нешто треба, обратите се мени, а (доносиоцу писма) дајте грамоту. А новац тражите од Павла. А Местјата...*"¹⁵³ Нажалост, текст овог документа није у потпуности сачуван. Међутим, из његовог фрагмента који је доспео до наших времена, јасно је да је извесни Местјата послао писмо у којем моли Гавшу и Здилу да му пронађу коња. Он помиње и новац, из чега се може извести закључак да је желео да га купи. Посебно је интересантна формулација "дајте грамоту". Она се може протумачити двојако, будући да је реч "грамота" у средњовековном руском језику имала много значења. У овом случају, могла је да значи и обично писмо, али и писану исправу. Уколико би било прихваћено друго тумачење, ова берестјана грамота би могла да буде и сведочанство о закључењу писаног уговора о купопродаји покретне ствари.

Предмет купопродаје је често у древноруском праву била и крава, што је прописано поменутих одредбама Псковске судне грамоте. Берестјане грамоте, и то из периода који је претходио доношењу псковског зборника, такође помињу краву као предмет куповине и продаје. Једна од њих, № 103 са краја XII века, прописује да је крава могла да се купи за цену од једне гривне.¹⁵⁴

И берестјана грамота № 8 веома је значајна за расветљавање уговора о купопродаји краве: "*Од Семунове жене Игучку... Ономе чија је **крава** код тебе кажи ако хоће краву и долази по њу, нека понесе **три гривне***"¹⁵⁵ У улози продавца могла је да се нађе и жена. Купопродајна цена је јасно назначена. Ово писмо представља понуду за закључење купопродајног уговора. Жена у улози

¹⁵² По свим подацима добијеним палеографским методима, ова берестјана грамота сачињена је између 1140. и 1150 године. А. В. Арциховский, В. Л. Янин, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962-1976 гг.)*, Москва 1978, стр. 31.

¹⁵³ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 297.

¹⁵⁴ Смисао текста берестјане грамоте № 103 после многих историјских, лингвистичких и палеографских анализа утврдио је коначно А. Гипиус у своме делу *К прагматике и коммуникативной организации берестяных грамот*, у В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гипиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997-2000)*, Москва 2004, стр. 214-215.

¹⁵⁵ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 435.

потенцијалног продавца обавештавала је евентуалног купца преко неког трећег лица да закључе уговор о купопродаји краве.

Берестјана грамота № 65 из XIII или XIV века гласи: "*Поштовање од Метвеја Јосифу Давидову. Довези ми две медвеђе коже за веретишче (ланени застор) и за попону (коњски покровац) за коња, а коња (могуће: узми неког)... на полеђини пише: ... Ако се спремаш "да водиш", продај за три рубље (т.ј. продај по утврђеној цени), а ако се не спремаш, не продај*"¹⁵⁶ У древноруском праву није поуздано утврђено значење термина "водити". Једно од могућих је и "увести жену у кућу", "оженити се". Предмет купопродаје су две медвеђе коже које су очигледно намењене изради опреме за коња. Истовремено, примаоцу писма наложено је да прода нешто за три рубље, тако да се може сматрати да му је овим упутством предложено закључење више купопродајних уговора. Он се могао наћи и у улози купца и у улози продавца. Постоји могућност да је и коњ могао бити предмет купопродаје, али се то не може поздано тврдити због нејасног и оштећеног изворног текста.

Берестјана грамота № 675 из средине XII века гласи: "*Брате Миљата. У Кијеву Бог нам је био сведок (уговору) међу нама. Од твојих комада драгоцене тканине девет сам уговорио себи. Због тога у Луки (Велике Луке, град... 6 гривни... кад дође у Суздаљ, платиће дуг*". Овај документ описује трговинске операције које су обухватиле неколико градова: Новгород, Кијев, Велике Луке и Суздаљ.¹⁵⁷ На тај начин, он доказује тврдње о раширеној и развијеној трговини између веома удаљених древноруских градова и области.

Ово писмо веома је значајно за историју руског приватног права и због других разлога. Оно представља сведочанство о купопродаји као консесуално закљученом уговору. На почетку текста стоји формулација "Бог нам је сведок (да смо закључили уговор)" што значи да није било сведока, већ да је само постигнута сагласност изјављене воље. Уговорне стране очигледно нису живеле у истом граду. Договор за закључење купопродаје постигнут је у Кијеву, а продавац је највероватније из Суздаља. Из овог писма види се и да је сагласност воља две

¹⁵⁶ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 536.

¹⁵⁷ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 297.

стране постигнута и у погледу висине купопродајне цене. Девет комада тканине коштало је шест гривни, чиме је прецизно одређена цена ствари. Купац је са продавцем, дакле, само уговорио купопродају, али се она од тог тренутка сматрала закљученом. Предмет купопродаје није предат купцу, нити је купопродајна цена исплаћена продавцу, што сведочи о још једном консесуално закљученом уговору. Купац и продавац постигли су сагласност око предмета купопродаје и висине купопродајне цене. Предаја ствари и исплата купопродајне цене потпуно су одвојене радње од постизања сагласности изјава воља учесника правног посла. Због тога се са пуно основа може тврдити да је овај купопродајни уговор закључен као консесуалан контракт.

Берестјана грамота № 420 из XIII века гласи: "*Од Панка Захарији и Агафону. Продао сам Миљати 40 дабровских кожа за 10 гривни сребра. Кад добијеш новац, тада предај кожу.*"¹⁵⁸ Уговор о купопродаји закључен је у корист трећег лица. Купопродајна цена је одређена. Предмет уговора је животињска кожа. И ово писмо потврђује да се у древноруском облигационом праву уговор о купопродаји закључивао као консесуални уговор. Јасно се види да ни роба ни новац нису предати, већ је само постигнута сагласност воља за закључење уговора. Овакав купопродајни уговор у потпуности одговара уговору који се помиње у берестјаној грамоти № 675.

Из периода између XII и XIII века дошла је до нашег времена и берестјана грамота № 153. И она сведочи о купопродаји. Предмет уговора је јеленска кожа, а означен је и продавац. Њен текст веома је једноставан: "*Купи (у оригиналу крини) јеленску кожу од Фјодора Урока; а он живи у Славњи (на Славонском концу, тј. кварту Новгорода)*"¹⁵⁹ Из записа се не види ко је купац, али је означен продавац коже. То је извесни Фјодор Урок. Купац је добио упутство од нама непознатог лица да купи јеленску кожу, што значи да је овај купопродајни уговор закључен у корист трећег лица. Иначе, раније се у литератури сматрало да ова берестјана грамота потиче из друге половине XII века.¹⁶⁰

¹⁵⁸ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 478.

¹⁵⁹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 454.

¹⁶⁰ А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 года)*, Москва 1958, стр. 28.

Купопродаја жита у Новгороду била је очигледно уобичајена, вероватно свакодневна појава још од XII века. Берестјана грамота № 581 такође је једноставне садржине: "*Од Орешка Борису. Тако како си ми **продао јечам...***"¹⁶¹ Без обзира што је текст изузетно кратак, он даје сасвим довољно информација о правном послу. Означен је купац (Орешко) и продавац (Борис). Предмет купопродаје је једна врста житарица (јечам). Из берестјане грамоте се не види износ купопродајне цене и количина јечма која је продата.

Две берестјане грамоте, № 706 и № 709, сачињене вероватно средином XIII века, готово су идентичне садржине. Обе су нађене неколико метара једна од друге, писане су истим рукописом и у њима се подударају имена пошиљаоца и примаоца. Њихов текст веома је кратак и садржи само помен купопродаје хмеља: "*Од Милосте Захарију. Немој да **продајеш хмељ**, него пожури овде*"¹⁶²

Судећи по садржини наведених берестјаних грамота, период XI-XIII века представља раздобље када се у Кијевској Русији често трговало житарицама. У познијем раздобљу, у периоду XIV и XV века, исто се може тврдити за со. Новгородска берестјана грамота № 282 гласи: "*...а соли не купуј. **Купио сам немачку со. Доставио бих ти је овде...***"¹⁶³. Из Старе Русе, једног од најстаријих древнорусских градова долази нам још једно писано сведочанство о купопродаји соли (№ 2): "*Наредба од Кузме синовима Исаку, Уљану и Тимофеју... а овде траже со, седам корпи за рубљу. А наши желе да дају **по истој цени...***"

Берестјана грамота из Старе Русе вероватно описује постојање породичног трговачко-занатлијског удружења. Отац наређује синовима по којој цени могу да продају или да не продају робу, у конкретном случају одређену количину соли. У одговарајућим новгородским историјским изворима има података о веома живој и разгранатој трговини Новгорода са немачким градовима.¹⁶⁴

Постоје докази да се купопродаја на почек закључивала на северозападу Русије током XIV века, будући да берестјана грамота № 144 вели: "*Упутство*

¹⁶¹ Овај документ настао је крајем XII века. А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 412.

¹⁶² А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 479.

¹⁶³ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 618.

¹⁶⁴ Међу робом која се увозила у Новгород и друге руске земље со је заузимала веома важно место. Прва неспорна сведочанства о увозу соли из немачких градова забележена је 1331. године. А. Л. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV веках*, Москва 1963, стр. 220.

Косарику од Јосифа. Узми од Тимофеја 50 сигова (врста лососа) оквирно за три рубља. А рок за плаћање на Рождество (на Божић)."¹⁶⁵ Дакле, предмет купопродаје у овом случају била је једна врста рибе. Количина је тачно одређена. Уговорена је и оквирна купопродајна цена и њен максимум износи три рубље. То је потпуно у складу са принципима облигационог права да купопродајна цена мора бити одређена или бар одредива. Међутим, купопродаја није закључена на уобичајен начин, тј. као реалан уговор. Предаја купљене робе не подудара се са исплатом цене. Постоји временски интервал који раздваја ове две радње. Продавац има обавезу да одмах преда робу, а купац има одложену обавезу исплате купопродајне цене. Дакле, роба ће одмах бити преузета, а цена ће бити исплаћена у тачно одређени дан (на Божић). Изводи се логичан закључак да је овакав правни посао закључен у форми купопродаје на почек.

Берестјана грамота № 125 из последњих година XIV века помиње купопродају скупоцене тканине: *"Наклон од Марине сину својем Григорију. Купи ми добру зендањ (свилену тканину); а новац сам дала Давиду Прибиши. Тако ти, дете моје, купи сам и доведи је овде..."*¹⁶⁶. Предмет купопродаје била је скупоцена свилена тканина¹⁶⁷. Ово писмо мајка је послала сину. Она га моли да својим новцем купи тканину, будући да је новац дала извесном Давиду Прибиши. Из истог периода потиче и берестјана грамота № 173 о купопродаји уља: *"Наклон од Панфила Марку и попу. Купите уље за кандило на пошаљите овде."*¹⁶⁸ Није случајно што је у писму поменут свештеник. Вероватно је налог за куповину уља упутила црква или манастир.

За историју приватног руског права вишеструко је значајна новгородска берестјана грамота № 775. Она гласи: *"Од Дрочиле Поникарпу. Ево купљено је (или теби је купљено) осамнаест полушки¹⁶⁹ ражи и пет полушки пшенице. А сада ево (новца) за накнаду за превоз нема, а без новца они не возе. Или пошаљи новац, или се договори са неким, или нека то преузме допутовавши овде Тит. А раж је*

¹⁶⁵ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 538.

¹⁶⁶ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 657.

¹⁶⁷ У литератури постоји и мишљење да је предмет купопродаје "зендањ" јефтина тканина ниског квалитета. И. В. Дубов, *Новые источники по истории Древней Руси*, Москва 1990, стр. 123.

¹⁶⁸ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 656.

¹⁶⁹ "Полушка" – мера за жито. *Словарь русского языка XI-XVII вв*, Москва 1975, стр. 278.

купљена за пола гривне, а пшеница за 39 куна. А за **коња** (или коњима) пошаљи мени **две гривне сребра**. А ја, човек убог, молим те с наклоном, **накнаду за превоз** би хтео по осам куна и по мордку"¹⁷⁰

Ова берестјана грамота настала је вероватно у другој половини XIII века.¹⁷¹ Она садржи доказе о закључењу неколико облигационих уговора. Основни посао је купопродаја жита. Извесни Поникарп купио је одређену количину ражи и пшенице, по тачно одређеној купопродајној цени. Нама је непознато да ли је Дрочила купио коња за превоз тог жита. Уколико би била прихваћена претпоставка да га је купио, купопродајна цена износила би две гривне сребра, што у потпуности одговара његовој тадашњој тржишној вредности. Међутим, уз уговор о купопродаји, Поникарп је од Дрочиле, аутора ове берестјане грамоте, добио понуду за закључење уговора о превозу робе. Такав уговор само је једна од подврста уговора о делу. Дрочила је понудио Поникарпу да му превезе већ купљену робу (жито) за новчану надокнаду. Понуђена је плата за превоз робе у износу од осам куна и једне мордке.¹⁷²

Берестјана грамота № 271 из друге половине XIV века, један је од најзначајнијих правних извора купопродаје покретних ствари. Она је, у извесној мери, повезана са берестјаном грамотом № 775, будући да помиње купопродају жита. У литератури постоје две верзије њеног превода.¹⁷³ Њен текст у коначном преводу гласи: "*Наклон од Јакова куму и другу Максиму. **Купи** ми, молим те, **овас** од Андреја. Ако прода, узми од њега **грамоту** (очигледно, као **писани доказ***

¹⁷⁰ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 502.

¹⁷¹ Ова исправа није настала пре средине XIII века. Готово сигурно припада трећој четвртини XIII века. В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг)*, Москва 2000, стр. 67

¹⁷² "Мордка" је нижа новчано-обрачунска јединица, у XV веку вредела је половину новгородске "денге". В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг)*, стр. 68.

¹⁷³ А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956-1957 гг)*, Москва 1963, стр. 97 и Л. В. Черепнин, *Новгородские берестяные грамоты как исторический источник*, Москва 1969, стр. 270-271. Разлика је у тумачењу једне речи која потпуно мења смисао текста. Израз "вести" ("везти") А. В. Арциховски преводи као "вести", "обавештења", док Л. В. Черепнин исти израз преводи као "возити". Будући да берестјана грамота № 775 (пронађена тек 1996. године) садржи исти термин којим се означавао превоз жита, треба прихватити другу верзију превода.

*купопродаје), па ми је пошаљи читко написану. Наложу превоз овса овде код мене, у најбоље могуће време (мисли се на временске прилике)..."*¹⁷⁴

Најважнији детаљ ове берестјане грамоте јесте чињеница да она садржи могућност закључења уговора о продаји жита у писаној форми. Писац и пошиљалац овог писма, извесни Јаков, од свог кума и пријатеља Максима изричито тражи да му пошаље писану потврду о учињеној купопродаји. Он чак инсистира да исправа мора бити читко написана. Купац жита захтева од Максима да му организује и превоз купљене робе. Јаков овлашћује Максима да од продавца Андреја купи извесну количину житарица.

Поставља се питање да ли овај текст може и шире да се тумачи, тј. да ли се овај доказ о закључењу купопродаје у писаној форми може проширити и на друге случајеве закључења истоименог облигационог уговора? Нажалост, ово је једно од ретких сведочанстава да се купопродаја покретних ствари могла закључити и у писаном облику. Не треба, ипак, искључити могућност да су се приватно правни послови у развијенијим древноруским градовима неретко закључивали у писаној форми, посебно ако се у обзир узму и одговарајуће одредбе Псковске судне грамоте. У прилог овој хипотези иде и текст још једне берестјане грамоте који садржи синтагму "возми грамоту" ("узми грамоту").¹⁷⁵

¹⁷⁴ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 586.

¹⁷⁵ Берестјана грамота № 877/572 из XII века описује трговачке операције, помиње новчане износе и полагање заклетве. После свега тога, она садржи и поменути формулацију "возми грамоту", упућену примаоцу писма. А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 314-315.

5.4. Купопродаја непокретности

5.4.1. Купопродаја непокретности у Псковској судној грамоти

Руска правда, као ни други извори донети права пре ње, уопште не помињу купопродају непокретности. То не значи да у епохи важења Руске правде и руског обичајног права није било непокретности које су се продавале, размењивале, поклањале или давале у закуп. Нема изричитих података да су непокретне ствари, у том првобитном периоду развоја старог руског права, биле објект правног промета, али не треба искључити могућност да једноставно до нас нису стигла сведочанства о закључењу и извршавању таквих правних послова.

Уговор о купопродаји непокретности, с друге стране, Псковска судна грамота помиње у писаној форми, наводећи и његов формални назив у древноруском средњовековном праву – "купчая грамота".¹⁷⁶ Члан 106. ПСГ сигурно је једна од најзначајних одредаба овог правног зборника. Он гласи у оригиналу: *"А кто с ким ростяжутся о земли или о борти, да положат грамоты старые и купленную свою грамоту, и его грамоты зайдут многих бо сябров земли и борти и сябры вси станут на суд в одном месте, отвечаючи кто ж за свою землю, или за борть, да и грамоты пред господою покладут, да и межников возмут, и тои отведут у стариков по своей купной грамоте свою часть, ино ему правда даты на своей части. А целованью быть одному, а поцелует во всех сябров, ино ему и судница дать на часть, на которой поцелует"*.¹⁷⁷

У преводу на савремени српски језик овај члан гласи: *"Ако неко с неким почне спор о земљи или о борти (дрво са пчелињаком, овде међашки знак) и приложи старе исправе и исправа о купопродаји и при том се исправе сукобе са земљама и бортима себара, тада сви да изађу на суд на једном месту, штитећи*

¹⁷⁶ "Купчая грамота" - правни акт који представља уговор купопродаје састављен у писаној форми. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, под "грамота купчая", стр. 33. С друге стране, један од најбољих познаваоца древноруског средњовековног језика, тврди да су равноправно у пракси опстајала два термина – "купчая" и "купная" грамота. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Том 1, Санкт Петербург 1898, стр. 1373 и 1375. Овоме треба додати и израз "купленная грамота" који се среће у изворном облику члана 106. ПСГ.

¹⁷⁷ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, Том 1, стр. 344.

сваки од њих појединачно своја права на земљу и борт, тада да Господи представе своје исправе, да узму межнике и разграниче у присуству стариника део (земље или борта) у сагласности са његовом купчом, тада (купац) да положи заклетву за свој део (земље или борти). А целованије нека буде једно, а нека поцелује у име свих себара¹⁷⁸, дати му и судску пресуду на део земље или борти, на којој ће да положи заклетву целованијем."

Сви истраживачи древноруског права који су се бавили изучавањем Псковске судне грамоте, тумачењу ове одредбе посветили су огромну пажњу. У томе се уопште не разликују први правни историчари дореволюционарне епохе (нпр. И. Енгелман, М. Ф. Владимирски-Буданов, Маркузевич) од научника из совјетског периода (нпр. И. Д. Мартисевич, И. И. Полосин, Л. В. Черепнин, А. И. Јаковљев, Ј. Г. Алексејев, Л. М. Марасинова). Постоје мање битне несугласице око тумачења појединих израза и смисла овог члана, али велика већина истраживача тврди да је реч о купопродаји земље закључене у форми писаног уговора. Владајуће је мишљење да је чланом 106. прописан начин решавања спора између суседа (слободних сељака) и новопридошлог у сеоску општину. Овакав писани уговор о купопродаји сматрао се одлучујућим доказом са најјачом правном снагом. У поменутој одредби ПСГ помињу се и стара патријархална доказна средства као што су заклетва целивањем крста ("целованије"), "межники" и "стариници". Та стара доказна средства одсликавају ранију етапу развоја древноруског права. Ј. Г. Алексејев сматра да члан 106. симболизује нови стадијум у развоју судства и суђења у древноруском праву. Он истиче да Псковска судна грамота прописује продор "грамоте" (исправе) као писаног доказног средства међу слободне сељаке,

¹⁷⁸ Реч "сябри" (у неким варијантама "шабри"), која иначе подсећа на старосрпски назив за зависно становништво ("себри") преводи се речју сувласници. Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 145. Б. Д. Греков сматра да је реч о зависним сељацима, који су се још у Руској правди означавали термином "смерди". Међутим, Л. В. Черепнин тврди да је термин "сябр" (себар) мењао своје значење током времена, у разним стадијумима феудализације руског друштва. Испочетка су се тако означавали сељаци, сувласници одређеног земљишта, који нису припадали зависном становништву. Живели су на државној земљи. Касније су, услед феудализације друштва и државе, постали феудално зависни сељаци. Л. В. Черепнин, *Псковские грамоты конца XV века*, Москва 1953, стр. 428-430. Будући да се овај термин среће и у појединим даровним древноруским исправама и да се односи и на сељаке и на припаднике бојарског слоја, као и на градске старешине, треба прихватити тумачење Л. М. Марасинове. Дакле, у овом члану ПСГ, израз "сябр" треба превести као сувласник.

ситне и средње сопственике. Ова одредба одсликава реформу система друштвених и правних односа у оквиру сеоске општине.¹⁷⁹

Утврђивање потпуног смисла члана 106. није могуће без упоредноправне анализе и мишљења једног научника са наших простора, Л. Маргетића. У студији о облигационом праву средњовековне Хрватске, у делу који обрађује начине склапања уговора о купопродаји непокретних ствари, овај аутор истиче да је један од видова закључења уговора о купопродаји непокретности била и судска нагодба. Он тврди да су се уговори о купопродаји вреднијих ствари, а посебно непокретних, склапали пред народним скупом. Такви уговори имали су правну форму "судске нагодбе". У случају спора – вели даље Л. Маргетић – судска власт је вршила притисак на стране уговорнице да пре доношења пресуде постигну нагодбу јер се тиме успешније чувао мир у једној заједници.¹⁸⁰ Позивајући се на конкретан уговор далматинског права из друге половине XI века, реч "conventio" Л. Маргетић преводи као судску нагодбу. На основу тог документа, он подвлачи да поступак одвијао пред црквом у присуству народног збора који је имао ванпарничну судску надлежност. Нагодба је склопљена "пред племенитим људима", "пред сељацима тога места" и "пред сведоцима које је довела једна уговорна страна".¹⁸¹

На основу једног оваквог научног става, а и у складу са мишљењем већине поменутих руских научника, намеће се закључак да је и редактори псковског правног зборника, имали у виду сличну ситуацију приликом записивања поменутог члана. Помињући израз "себри" Псковска судна грамота имала је у виду сељаке сопственике из места у којем се појавио придошлица купац. Купац је пред судом истицао своју "купчу грамоту" (купопродајну исправу) као доказ закљученог уговора, али то није било довољно да би уговор произвео своје дејство. Било је неопходно да сви "себри", односно један у име свих, "целују судску пресуду" и тиме потврде да је купац тек тада стекао право својине на купљеном делу земље или дела шуме са дивљим пчелињаком. Члан 106. прописује постојање две врсте исправе – "старих" и "купопродајних". Сељаци општинари, староседеоци, имали су старе исправе о власништву, а новопридошлица у њихову средину могао је имати

¹⁷⁹ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 116.

¹⁸⁰ L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, obvezno pravo*, Zagreb – Rijeka 1997, стр. 17.

¹⁸¹ L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, obvezno pravo*, стр. 15-16.

нову писану исправу, тј. уговор о купопродаји са неким од староседеоца. Уговором о купопродаји није се, дакле преносило и право својине на купљеној земљи, већ је то могло да се оствари само на једном нарочитом скупу пред судом и то у случају спора. Можда треба претпоставити да је реч о једном фиктивном спору, односно да истинског спора уопште и није било. Отуда вероватно и присуство старих, традиционалних и обичајноправних доказних средстава – полагања заклетве целивањем крста и "межника". Помоћу њих се пред сељацима сопственицима у традиционалној форми коначно преносила земљишна својина на једног новопридошло лице, у овом случају на купца. Без обзира што писана форма уговора о купопродаји у Псковској судној грамоти добија огроман значај и потискује старе начине стварања облигација, у погледу преношења стварноправних овлашћења законодавац чини уступак обичајном праву.

У вези са чланом 106. ПСГ су и чланови 9-13 истог правног зборника. Последњи од њих, члан 13, прописује откуп земље од рода и сматра се посебном врстом уговора о купопродаји земље. Он гласи: *"Ако неко од неког покуша да одузме земљу, позивајући се на откуп земље, а има старије грамоте (исправе) тај који хоће да одузме земљу, тада нека буде воља тога човека који има старије грамоте (исправе) – да изађе на судски двобој или тужени да се закуне."*¹⁸² Дакле, било је битније ко има старије исправе о власништву. Још је И. Е. Енгелман приметрио да се у руском праву у најдревнијем периоду уговором о купопродаји није преносило и право на својину.¹⁸³ Реч је о архаичном институту обичајног древнорусског права и њиме је ограничено право откупа земље од рода.¹⁸⁴

Одредбу Псковске судне грамоте о откупу земље потврђује својом садржином и "откупна грамота" из прве четвртине XV века (№ 139 ГВНП). Део

¹⁸² *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1, стр. 332.*

¹⁸³ И. Е. Енгелман, *Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте*, Санкт-Петербург 1855, стр. 33. Исти аутор је посебну студију посветио управу прибављању и преношењу права својине на земљи у старом руском праву. Видети: И. Е. Енгелман, *О приобретении права собственности на землю по русскому праву*, Санкт-Петербург 1859.

¹⁸⁴ Обичајно древнорусско право допуштало је наслеђивање "отчине" у правој линији, од оца ка сину, али није дозвољавало отуђење имовине родовско-племенских заједница у потпуности и заувек. За било какав вид располагања била је неопходна сагласност свих пуноправних чланова родовских заједница, при чему су сви пуноправни чланови тих заједница задржавали право на откуп отуђене имовине. Ова правила су се најчешће примењивала приликом продаје родовских земљишта или давања у закуп непокретности несродницима. С. В. Веселовский, *Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси*, Том 1, Москва-Ленинград 1947, стр. 18-19.

њеног текста гласи: *"Се выкупи (откупи) Ондрон Леонтјевич од Омоса Микулина тоњу (земљиште са рибњаком), отчину своју, из дерну и са дерноватом грамотом. А межа тој тоњи (рибњака)... (следи опис међа). А на то послуи (сведоци)..."*¹⁸⁵ Очигледно да је извесни Ондрон откупио земљиште које је спадало у "отчину".¹⁸⁶ Све је то морало да се обави у присуству сведока и да се сачини одговарајући писани формулар.

¹⁸⁵ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 139, стр. 192.

¹⁸⁶ "Отчина" по нормама Псковске судне грамоте представља непокретну имовину, а "живот" покретну ствар. То је прописано чланом 100. ПСГ. *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1*, стр. 380. О "отчини" видети и монографију В. Л. Янин, *Новгородская феодальная вотчина*, Москва 1981.

5.4.2. Купопродајне исправе древноруског права ("купчие грамоты")

Многи истраживачи древноруског права бавили су се структуром писаних уговора о купопродаји непокретности, "купчих грамота".¹⁸⁷ Оне представљају један од основних извора за изучавање уговорног права средњовековне Русије, а посебно уговора о купопродаји непокретности. До нас је дошао један импозантан број писаних уговора о купопродаји непокретности у периоду XIV-XV века – преко 120 купопродајних исправа. Сви документи су са територије древноруског северозапада, Новгород и Пскова.

Дореволуционарни, буржоаски историчари и правни историчари Русије први су скренули пажњу научној јавности на исправе о купопродаји непокретности у древноруском праву.¹⁸⁸ Међутим, тек у новије време, В. Ф. Андреев, дао је једну од најбољих и најпрецизнијих дефиниција "купчих грамота". Он дословно тврди да се под тим изразом подразумевао "акт који у писаној форми уређује прелаз непокретне имовине из руку у руке помоћу купопродајног правног посла".¹⁸⁹ У правноисторијској науци било је и још неколико покушаја да се сачини структура купчих грамота са њеним обавезним елементима. По мишљењу другог познаваоца права руског средњовековног северозапада, на првом месту била је диспозитивна формула ("се купи", "се купиша" и слично) и имена купца и продавца и објекта купопродаје. Следио је опис објекта уговора о купопродаји (са територијалним одређењем, као и прецизно одређеним границама непокретности), услови

¹⁸⁷ Види нпр: В. Л. Янин, *Очерки комплексного источниковедения*, Москва 1977, М. Н. Тихомиров, *О частных актах Древней Руси, Исторические записки 17*, Москва 1945, Ю. Г. Алексеев, *Частный земельный акт средневековой Руси, ВИД бр. 6*, Ленинград 1974, М. Б. Свердлов, *Древнерусский акт X-XIV вв, ВИД бр. 8*, Ленинград 1976.

¹⁸⁸ Први је изучавање "купчих грамота" започео К. Киндјаков, у својој студији објављеној средином XIX века. Он је анализирао 65 приватноправних исправа о купопродаји непокретности. К. Киндјаков, *Опыт ученой разработки купчих грамот, Юридически сборник изд. Д. Мейером*, Казань 1855, стр. 409-448. Нешто касније, посао на проучавању купопродајних исправа наставио је Д. М. Мејчик. Д. М. Мейчик, *Грамоты и другие акты XIV-XV вв, Московского архива Министерства юстиции, кн. 4*, Москва 1884. У совјетском периоду, први је Л. В. Черепнин кренуо да објављује и анализира купопродајне и друге приватноправне исправе руског средњовековног права. Видети: Л. В. Черепнин, *Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XVI веков, часть первая*, Москва 1951. касније му се придружио и А. А. Зимин. Видети: А. А. Зимин, *Акты феодального землевладения и хозяйства, часть вторая*, Москва 1956.

¹⁸⁹ В. Ф. Андреев *Новгородский частный акт XII-XV вв*, Ленинград 1986, стр. 74.

закључења правног посла и одређивање сведока који су присуствовали самом закључењу и потписивању уговора о купопродаји.¹⁹⁰

У литератури је дуго преовладало становиште да је најстарији сачуван древноруски писани уговор о купопродаји заправо "купча грамота" Антонија Римљанина из XII века. Извод из тог документа гласи: "...*Купилъ есми землю пречистые в домъ у Смехна да у Прохна у Ивановыхъ детиу у посадничихъ. А даль есми сто рублевъ...*"¹⁹¹ Реч је о уговору о купопродаји земље коју је извесни Антоније Римљанин касније даровао манастиру и која је написана у периоду до 1147. године. Из текста се јасно види да је он земљу вероватно купио од двојице наследника и да је ту земљу поклонио манастиру, утврдивши претходно њене међе. Цена као битан елемент уговора о купопродаји поменута је у даровној повељи и износила је сто рубаља. Међутим, новијим истраживањима утврђено је да је овај уговор заправо фалсификат.¹⁹² Зато се не може тврдити да у древноруском приватном праву пре XIV века има доказа о закључењу купопродаје непокретности у стандардној писаној форми.

Један од значајних помена "купчих грамота" у древноруском праву, и то из времена које је претходило датуму најстаријих данас познатих конкретних уговора је берестјана грамота № 53 из прве половине XIV века. Она гласи: "*Поздрав од Петра Марији. Покосио сам пожњу (покос, ливада), а Озеричи (жители села Озеро) однесли су ми сено. Препиши списак (сачини копију) **купче грамоте (у оригиналу: купне грамоте)** и пошаљи ми је овде, да би мени било јасно, где води купча грамота (тј. где је међа купљене земље).*"¹⁹³

Извесни Петар писмом се обратио Марији (која му је могла бити и супруга) и тражио да на основу писаног уговора о купопродаји сачини извод о међама, о границама купљене земље. Петар је очигледно имао проблема са староседеоцима и веома је могуће да се спремао за судски поступак. Новгородска берестјана грамота

¹⁹⁰ Ю.Г. Алексеев *Псковские купчие XIV-XV вв.*, Ленинград 1976, стр. 126-127.

¹⁹¹ *Грамоты великого Новгорода и Пскова*, № 103, стр. 159.

¹⁹² Осим тога, од 120-так публикованих купопродајних уговора у ГВНП, В. Л. Јањин је доказао да су фалсификати означени бројевима 219, 260, 261, 262, 263, 265, 266 и 271. В. Л. Јањин, *Новгородские акты XII-XIV вв.*, Москва 1991, стр. 355. Читава анализу о томе, која садржи мишљења великог броја истраживача, дао је С. М. Каштанов, *Из истории русского средневекового источника акты X-XVI вв.*, Москва 1996, стр. 83-87.

¹⁹³ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 540.

№ 53 садржи доказ о постојању уговора о продаји земље који је у древноруском праву познат под називом "купча грамота" ("купчая грамота"). Поменути документ потпуно је у сагласности са чланом 106. ПСГ. Будући да је ПСГ донета најраније крајем XIV века, а да грамота № 53 потиче из прве половине XIV века, псковски зборник је имао у виду вероватно постојећу праксу у погледу закључивања уговора о купопродаји земље у писаном облику. Ове уговоре су потврђивали и сведоци. О томе сведоче многобројне купопродајне исправе сачуване из разних периода средњовековне Русије. Структура ових докумената у основи је истоветна: најпре су наведена имена купца и продавца, предмет купопродаје (земљишна деоница, ливада, њива или читаво село или више села), границе купљеног земљишта и потврда веродостојности сведоцима.

Л. М. Марасинова тврди да су се писани уговори о купопродаји непокретности закључивали због интереса купаца. Сам назив, "купче", "купчие" грамоте иде у прилог њеној тврдњи. Продавац је продајом конкретне непокретне ствари губио и заинтересованост за њеном даљом судбином, док су купци као будући власници имали логичне интересе да поседују доказ о купвини одређене непокретности. Због тога у древноруском праву нема "продајних", тј. "продажних" докумената, већ се "купче грамоте" означавају по називу уговорне стране која је стекла својину над предметом купопродаје. Она, додуше, претпоставља да је можда у пракси било и "продажних грамота", али до нас није дошла ни једна са таквим називом.¹⁹⁴

На самом почетку готово сваке купопродајне исправе, стоји формула "се купи", "се купиша" и слично. Тиме се означавала основна сврха закључења уговора и каснијег преношења својине на непокретној ствари. Одмах после те формулације, у уговорима су означене **уговорне стране**. У улози купца и продавца могли су се наћи различити субјекти. У највећем броју случајева то су физичка лица, мада има купчих грамота где се као купци и продавци појављују и представници цркава и манастира и овлашћени заступници државе или градске управе.

Један од купопродајних уговора, исправа са ознаком № 116 са почетка XV века започиње формулацијом: "*Се купи Јосип Иванович земљу од Јосиповог сина*

¹⁹⁴ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XII-XIV веков*, стр. 35.

Даниловог унука..."¹⁹⁵. Купац је извесни Јосип Иванович, док је продавац означен као син Јосипа и унук Данила. У улози купца могао се наћи и представник државне власти. По тексту берестјане грамоте № 113 то је био новгородски посадник, управник града, један од значајнијих функционера: "*Се купи посадник новгородски Иван Лукинич од Константина Јосиповичевог...*"¹⁹⁶ Остаје отворено питање да ли је земљу куповао за себе лично или за новгородску државу.

Купац је могао бити и игуман: "*Се купи игуман Лука и староста и сва браћа земљу од Гаврилка Носова...*"¹⁹⁷ Из текста се такође види да је игуман само заступао манастир јер се као купци појављују и сви монаси (сва браћа). У улози купца као уговорне стране могла је да се нађе и шира породична заједница: "*Се купи Мартемјан и његова браћа од Местиле и његове браће*"¹⁹⁸ Као купци у купопродајним исправама појављују се браћа која имају сусвојину на земљи. Интересантно да се и у улози продавца такође често јављају браћа. Практично је читава породица од друге породичне заједнице куповала земљу.

Свака "купча грамота" као обавезан битан елемент садржала је тачан назив и опис **предмета купопродаје**. Веома често су до најситнијих детаља биле одређене границе, тј. међе купљене земље. Тачно означавање купопродајне земље био је обавезан и битан елемент свих писаних уговора.

Предмет купопродајног уговора најчешће је земља. У тексту уговора прецизирано је да ли се ради о њиви, ливади, рибњаку, острву, приобаљу или евентуално кући и другим зградама на земљи која се куповала. Забележени су и случајеви продаје читавих села. Често се куповао одређени део села, нпр. половина или неки други део.¹⁹⁹

Веома детаљно су се описивале границе, тј. међе предмета купопродаје. Један илустративан пример садржан је у уговору са ознаком № 121: "*...А завод те земље од Коркова поља до границе њихове отчине, од границе поточића до межника, од потока до чисте воде, све до Сорозењске међе... и пожње (ливаде) и*

¹⁹⁵ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, № 116, стр. 175.

¹⁹⁶ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, № 113, стр. 172.

¹⁹⁷ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, № 123, стр. 182.

¹⁹⁸ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, № 131, стр. 187.

¹⁹⁹ Приватноправна исправа № 125 прописивала је купопродају две трећине села. Грамоты Великого Новгорода и Пскова, № 125, стр. 183.

*језеро и ловишта... од Сорозењске међе до Дубног потока, од Дубног потока до црне шуме...*²⁰⁰

Све купопродајне повеље са територије Новгородa садрже одредбе о цени. **Цена** је била изражена у новцу, у различитим новчано-обрачунским јединицама што је потпуно својствено древноруском праву. У многим купчим грамотама уз цену изражену у новцу, ишао је и мали додатак у натури. Тај се додатак називао "пополонак"²⁰¹. Најчешће се састојао у житу, одећи, некој животињи или месу. Посебно је карактеристичан за двинске грамоте из XIV века. Висина ове натуралне доплате била је увек више пута мања од новчаног дела цене. У супротном, уговор о купопродаји конвертовао би се у уговор о размени. Вредност "пополонка" била је по правилу симболична и најчешће се изражавала кроз једну домаћу животињу (овцу или краву). Постоји мишљење да се давао продавцу приликом увођења у посед, односно приликом обиласка међа и увођења у посед новог власника, купца.²⁰²

Цена је у уговору одређивана формулацијом "а дал", "а даша" "и даде" и слично. Грамота № 141 прописује на пример: *"А дал на тој земљи Ондреју 40 бел и двадесет пуза жита и пополонка пет пуза жита"*²⁰³ Из текста се види оправданост тврдње да се "пополонак" можда предавао управо приликом обиласка земље, и да се и цена исплаћивала после утврђивања међа. Исплата цене и "пополонка" подразумевала је очигледно и преношење својине.

Уговори о купопродаји непокретности са територије Пскова и псковске области за разлику од новгородских, нису садржали клаузулу о цени. Тако на пример једна исправа из прве половине XIV века, која носи наслов *Купча Антона и браће земље у селу Јакима*, садржи све уобичајене елементе осим цене.²⁰⁴ То је особена карактеристика псковског образаца "купчих грамота", који се разликује од новгородског формулара. То наравно никако не значи да цена није исплаћивана.

²⁰⁰ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 121, стр. 179.

²⁰¹ Овим изразом се у древноруском обичајном праву означавао додатак цени, доплата приликом куповине непокретности и извршења уговора о купопродаји. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Том 2, стр. 1202.

²⁰² О. Ю. Гурьева, *Гражданское право по Псковской судной грамоте*, Самара 2003, стр. 104.

²⁰³ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 141, стр. 194.

²⁰⁴ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 51.

Једноставно, она није била обавезан елемент формалне структуре уговора у писаној форми.

У том погледу, веома је занимљиво размишљање научнице О. Гурјеве о карактеру "купчих грамота" и тренутка преношења својине на купљеној непокретности. Наиме, она истиче да су се у погледу преношења права својине на прибавиоца разликовали новгородско обичајно право и псковски формулари купопродајних исправа. У погледу новгородских формулара, као и обичајног древноруског права, О. Гурјева истиче да су писани уговори имали реални карактер, тј. да је предаја ствари била конститутиван, обавезан елемент закључења уговора. У купопродајним уговорима користи се прошло време, што значи да је уговор закључен и својина на предмету купопродаје у тренутку писања исправе већ пренета. Једино се, по њеном мишљењу, у древноруском правном систему, у погледу промета непокретности, издваја псковско уговорно право, будући да оно носи консесуалан карактер. У псковским "купчим грамотама" нема формуле о цени и о њеној исплати, нити клаузула о увођењу у посед. Због тога је писани уговор о купопродаји земље у древном Пскову задржао изворне принципе римског приватног права.²⁰⁵

У великом броју докумената постоји формула "одерень"²⁰⁶ која се јавља и под другим називом – "во веки", "водерень" и слично. То значи да се непокретност као предмет купопродајног уговора предавала у пуну, **неприкосновену својину** коју нико није могао да угрози. Уобичајена формулација за преношење предмета купопродаје у неприкосновену својину гласила је "а купи в одерень себи и својој деци"²⁰⁷ или "А купи светоме Михајлу во веки"²⁰⁸

²⁰⁵ О. Ю. Гурјева, *Гражданское право по Псковской судной грамоте*, стр. 104-105.

²⁰⁶ Као и само увођење у посед, формула "одерень" сматра се преживљајем времена када се купопродаја непокретности спроводила симболичним обредима. Она је тада замењивала писану форму. Настала је од речи "дерн" што значи жбун. Поступак се спроводио обиласком међа са жбуном у руци. А. С. Лаппо-Данилевский, *Очерк русской дипломатики частных актов, Русский исторический журнал*, кн. 8. Москва 1922, стр. 251. Најбољу дефиницију дала је Л. М. Марасинова: прибављање својине над земљом неограничено било каквим условима. Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 185. Дакле, формула "в одерень" овде значи преношење земље у неприкосновену својину купопродајним уговором. Л. Маргетић тврди да је и на јужнословенским просторима постојала слична установа – доплата (pro fine), "безуветје". Она се изражавала натурално (со, вино, жито, сир, хлеб, ручак, коза, овца и слично. L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, obvezno pravo*, стр. 11.

²⁰⁷ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 198, стр. 230. и многи други примери.

У многим текстовима сачуваних купчих грамота постоји обавеза продавца да "очисти земљу". Значење ове синтагме је **заштита од евентуалне евикције**. Продавац је имао обавезу да купцу обезбеди мирну државину на непокретности. Уколико су извесна трећа лица полагала право на продату непокретну ствар, продавац је имао обавезу према купцу и после отуђења ствари – да заштити купца од свих основаних претензија трећих лица. То се могло дешавати уколико је продавац продао већ заложену ствар, тј. непокретност са било каквим теретом. Обавеза да "очисти земљу", како је руско обичајно право називало овај институт, довољно говори сама по себи.

Приватноправне купопродајне исправе садржале су и клаузулу **о заступању** уколико је предмет купопродаје била земља у сусвојини или у својини рода, племена или које шире породичне или друге заједнице. Слична ситуација била је могућа и на страни купца. Тада су купче грамоте садржале формулацију "у *печати стојал*". То је често било уобичајено када је купац била жена. Најчешће ју је заступао муж, евентуално брат.

Неретко су купче грамоте садржале и одредбе о "отводу, тј. заводу" земље. Ова установа представља заправо **увођење купца у посед** и симболичан обилазак купљене непокретности. То је често био конститутиван елемент докумената о куповини земље без којег се није могла стећи право својине на купљеној земљи. На крају текста готово свих купчих грамота записивана су и **имена сведока**. Најчешће су записивана и имена њихових очева, а сведоци су се означаваали терминима "послухи", "људи" и слично.

Уговор о купопродаји који садржи све битне набројане елементе гласи: "*Се купи игуман Василије од Јакова Бајева отчину у Глухом пола зграда и пола баите на планини... а међа од Лукерине земље до земље Петрове жене и до Фатијеве земље и Јакутине... А земље игуману да су чисте... А дао је на тој земљи три свежња од 40 белки, свињу пополонка... а купио ту земљу игуман Василије себи и во вјеки. А на то послухи: Фотјан Васиљевич, Петар Мартушов, Давид Захаринич,*

²⁰⁸ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 143, стр. 195, и многи други примери. Када се преносила својина на цркву или манастир, често се користио овај израз.

Максим Сивцов, Ларивон Бајев. А у печати стојао (заступао) Петар. А земљу завео Јаков сам. А да очисти ту земљу Јаков."²⁰⁹

Један број купчих грамота садржао је и клаузулу "без вивета", "без вивода"²¹⁰. Тиме се највероватније означавала забрана уласка у посед свим евентуалним узурпаторима. Схватање о праву својине као праву које важи према свим трећим лицима (*erga omnes*) у средњовековним руским писаним купопродајним уговорима нашло је свој практичан значај. Тако на пример берестјана грамота № 146 садржи поменути формулацију: "*Се купи Јаков Дмитријевић од Косткове деце од Шћуракових од Ивана и од Офоноса у Сјузми реци трећину земље ловишта, воде чиме је владао њихов отац, све без вивета...*"²¹¹

Структуру древноруских уговора о купопродаји непокретних ствари могуће је упоредити са јединим пронађеним српским правним спомеником исте врсте. Реч је о тзв. Призренској тапији из XIV века, коју је научно обрадио А. Соловјев.²¹² Призренска тапија почиње, слично руским уговорима, од именовања уговорних страна. За разлику од древноруских приватних аката, српски уговор на првом месту истиче продавца. У уговору су затим записана имена синова и кћери продавца који су дали сагласност на продају земље, као и крстови сродника и међника. У тексту тапије наглашава се да је погодба добровољна, описује се сама погодба и тек тада се јавља име купца и објекта продаје. После тога забележена је купопродајна цена. Највећа сличност са руским исправама следи после тога, у делу текста у којем је описано купчево право располагања, слична древноруској формули "во веки" или "одерень". У суштини, Призренска тапија писана је по византијском образцу, који је очигледно у највећој мери битно другачији од древноруског модела.

²⁰⁹ *Грамоты великого Новгорода и Пскова*, № 175, стр. 216.

²¹⁰ Види фусноту број 68, у оквиру целине *Уговор о размени*.

²¹¹ *Грамоты великого Новгорода и Пскова*, № 146, стр. 197.

²¹² А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, *Архив за правне и друштвене науке* 2/1995, Београд 1995, стр. 305-324.

5.4.3. Купопродаја непокретности у берестјаним грамотама

Неколико берестјаних грамота, за разлику од купопродајних исправа, сведоче да је уговора о купопродаји непокретности у древноруском праву било у периоду пре друге половине XIV века. Купопродаја земље, начелно гледано, у том периоду није била уобичајен правни посао у средњовековним феудалним државама. Разлоге за то треба тражити у природи самог феудалног система. Феудализам је подразумевао посебну врсту држања земље. У појединим срединама она се, по садржини и овлашћењима, приближавала пуној приватној својини, али је у суштини никада није у потпуности достигла. Бојари, властелини, барони, грофови као водећи феудалци у различитим државама нису имали потпуну власт над земљиштем, будући да су владари на њему полагали један део својинских овлашћења. Приватна својина на земљи у феудалном окружењу најпре се јавила у оним правним порецима који нису били искључиво феудални. Такви правни системи били су посебни, мешовити правни системи који су, осим феудалних установа познавали и институт приватне својине на земљи. У таквим срединама робноовчани систем био је развијенији, а правна схватања била су израз антифеудалних тенденција. У Русији раног средњег века то су једино делимично одсликавале развијеније градске средине које су уживале извештан степен аутономије, посебно северозападни градови Новгород и Псков. Због тога је сасвим логично да хронолошки прве писане трагове и доказе о постојању купопродаје земље проналазимо управо у новгородским берестјаним грамотама.

Новгородска берестјана грамота № 178 говори о купопродаји земље, с тим што предмет престације проширује и на сељаке: *"Поштовање од Синофонта мом брату Офону. Да знаш да сам купио раније Ешћерски уезд²¹³ и Замолмосовје од Максима и сељаке у Симовљу на (језеру) Хвојно. А Максим и Иван Широки су били присутни (као сведоци)"²¹⁴*

²¹³ Административно-територијална јединица у време Московске Русије, али настала још у много ранијем периоду од глагола "ездить" (путовати). М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, под "уезд", стр. 110.

²¹⁴ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 590.

Реч је о писму које извесни Синофонт упућује свом брату Офоносу и у коме му напомиње да је он већ купио одређену земљу са зависним сељацима који су ту вероватно живели и радили. Ова берестјана грамота представља изузетак. Реч је о типичном феудалном уговору који за предмет има и земљу и право на сељаке, о тзв. субинфеудализацији – када један феудалац ступа у сва права и обавезе другог које је овај имао према врховној власти. Оваквих уговора у периоду после XIV века било је све више. Основано се претпоставља да је приликом куповине читавих села феудалац куповао и сељаке. Зато се не може тврдити да је пред нама купопродајни уговор класичног облигационог права. Вредност села, судећи по "купопродајној цени" није била сразмерна реалној вредности села, из чега се закључује да је феудалац куповао право да организује пољопривредну производњу и оствари корист. Тешко да је "власник села и сељака" могао да располаже њима као прави приватни сопственик. Због тога се закључење једног оваквог правног посла не може у потпуности сматрати класичним облигационоправним уговором.

Древноруско право, судећи по неким другим текстовима, ипак је познавало уговор о купопродаји села. О томе говоре многе новгородске берестјане грамоте, од којих су најкарактеристичније две, са ознакама № 211 и № 510. Ова друга посебно је занимљива за продубљенију правноисторијску анализу, будући да вероватно представља судску пресуду: *"Кузма је поднео тужбу против Здиле и Домажировића. Вас двојица сте трговали селом (продали село) без мене, а ја сам поручитељ (јемац) за то село. Раселили сте (по новим местима) чељад и говеда и кобиле и (разделили) раж (жито), а Домажир је побегао, не исплативши свој дуг Вјачеславу. Како сте вас двојица трговали, тако и надокнадите штету мени – шесто (не каже се каквих новчаних јединица, вероватно куна)... У супротном пошаљите..."*²¹⁵

Истраживачи који су први објавили ову берестјану грамоту, А. В. Арциховски и В. Л. Јањин тумаче овај текст на следећи начин: Домажир је купио село од Вјачеслава за 600 гривни куна. Остављен му је одговарајући рок за исплату купопродајне цене, а до тада је за "поручитеља" (јемца) одређен Кузма. Пошто Домажир није исплатио дуговану цену у року, а у међувремену побегао из

²¹⁵ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 470.

Новгорода, син Домажира (Домажирович) продао је село извесном Здили који је распродао све што је вредело од покретних ствари у селу (робове, стоку и жито). Природно, Вјачеслав је приговорио Домажиру, односно Кузми као јемцу због одсуства главног дужника Домажира. Кузма је постао обавезан да испуни правни захтев продавца села коме купопроодајна цена још увек није исплаћена. Тада је Кузма као јемац Домажира поднео тужбу против правих прекршиоца правног поретка – неовлашћеног продавца и купца ствари.²¹⁶ Правило које је познато још у древном римском праву, нико на другога не може пренети више права него што сам има, и овде проналази свој практичан значај, будући да је Кузма тужио неовлашћеног продавца и купца управо из тог разлога.

Други истраживач древноруског права, В. В. Момотов, предлаже још вишеслојније тумачење текста ове берестјане грамоте, доводећи је у везу са Псковском судном грамотом. Он истиче да је она највероватније део судске пресуде која помиње правних послова – уговор о купопродаји, уговор о зајму и заложно право на туђој ствари. По његовим речима, Домажир је био дужник Вјачеслава. Сума дуга износила је 600 гривни куна. Поручитељ (јемац) потраживања био је Кузма. Начин обезбеђења уз поручитељство била је залога. Предмет залогe било је село. Берестјана грамота је, по мишљењу поменутог научника, почетак судске одлуке са изнесеним правним захтевом тужиоца Кузме против тужених Здילה и Домажира. Противправном радњом предаје села, које је било предмет залогe у циљу закључења уговора о зајму, Здила и Домажир су задирали у интересе Кузме, који је сада био дужан да својом имовином одговара зајмодавцу Вјачеславу. Није немогуће да је Кузма био упознат са нормама Псковске судне грамоте (чланови 29. и 104.) које прописују да заложена имовина није прелазила ни у државину ни у својину повериоца. Зајмодавац, добивши писани доказ о залогу села, лишаво је власнике Здилу и Домажира могућности да село продају или залогe трећем лицу. Изгледа да је рок враћања зајма у овом случају истекао у тренутку када су Здила и Домажир продали заложено село. Уговор о зајму са залогом постало је основ за купопродају, а њен предмет била је

²¹⁶ Арциховский А. В, Янин В. Л, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962-1976 годов)*, Москва 1978, стр. 108.

заложена ствар. Ова двојица продала су село, а да о томе нису обавестили Кузму који је био јемац поводом зајма са залогом. Такав уговор био је ништав, јер продавци нису власници ствари, те није ни могао да произведе правне последице.²¹⁷

Овакво тумачење је веома занимљиво, али се заснива на делимично основаним претпоставкама које је тешко доказати. Наиме, нигде у тексту берестјане грамоте није ни посредно наведен разлог продаје села, тако да претпоставка о закљученом уговору о зајму не може бити доказана. То се односи и на уговор о залогу, будући да се "поручитељство" могло односити и на исплату купопродајне цене, а не искључиво на закључење новог уговора. Оваква ситуација била је могућа, али је није могуће доказати, већ она може остати само претпостављена. С друге стране, јемац Кузма није никако могао бити упознат са садржином поменутих одредаба псковског зборника, будући да је утврђено да ова грамота потиче из средине XIV века, а Псковска судна грамота донета је најраније 1397. године.

Није немогуће да је између Вјачеслава и Домажира био закључен уговор о зајму са залогом и да је Кузма био јемац за извршење тог уговора. Међутим, делује тачније тумачење А. В. Арциховског и В. Л. Јањина у већем делу њихове анализе. Једино остаје питање да ли се јемац Кузма обратио суду пре или после исплате главног повериоца Вјачеслава. Чини се вероватније да је Кузма морао да исплати Вјачеслава, а да је затим суду тужио сина Домажира који је продао село и Здилу који је село купио и распродао значајан део покретне имовине. У тексту ове берестјане грамоте истакнут је захтев Кузме да му се надокнади штета, а основано се може претпоставити да је та штета већ настала у тренутку када је он поднео тужбу са захтевом да се надокнаде његови трошкови. Можда ту треба тражити и разлоге о веома високој цени за једно село (600 гривни куна)²¹⁸, будући да су ту вероватно обухваћени и касније настали трошкови које је јемац Кузма имао.

Древноруско облигационо право знало је и за купопродају куће, што је изузетно ретко у средњовековним правним системима. Новгородска берестјана

²¹⁷ В. В. Момотов, *Формирование русского средневекового права в IX- XIV вв.*, стр. 281-282.

²¹⁸ Наводи се да је у том периоду у Русији једно село вредело неколико пута мање. А. В. Арциховский, В. Л. Янин, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962-1976 годов)*, стр.108.

грамота № 424 веома је значајна за проучавање уговора о купопродаји непокретности и пружа потпунију слику овог веома значајног грађанскоправног посла. Њен текст гласи: *"Писмо Ђурђу оцу и мајци: 'Продајте кућу и дођите овде у Смоленск или Кијев – скуп је (тамо код вас) хлеб. Ако не долазите, пошаљите писамце да сте живи и здрави"*²¹⁹

Извесни Ђурђе је очигледно био Новгородцац и саветовао је родитеље да продају "двор" (кућу) и да се преселе код њега у Смоленск. Ова берестјана грамота вероватно је написана почетком XIII века. Она посредно говори о веома развијеном правном схватању приватне својине на непокретностима, будући да син родитељима саветује продају куће. Родитељи вероватно нису припадали највишем слоју људи, јер тада поскупљење хлеба не би имало никаквог утицаја на њихову одлуку да продају кућу и преселе се у други град. Основано се може претпоставити да су припадали или трговачко-занатлијском слоју људи, слоју приватних сопственика, или нижем племству и да су без посебних тешкоћа могли да продају своју непокретност и да пређу да живе у други град, удаљен стотинама километара. С друге стране, ово писмо изричито сведочи о могућности продаје куће, и јединствено је нама познато писано сведочанство те врсте.

²¹⁹ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 472.

6. Уговор о зајму

По класичном римском праву, уговор о зајму (*mutuum*) сматра се реалним контрактом где једна страна даје у својину другој страни бесплатно извесну количину заменљивих ствари, а друга страна се обавезује да у одређеном року врати повериоцу исту количину истих ствари. Међутим, иако је у начелу овај правни посао био бесплатан, камата се кроз читаву историју Рима наплаћивала и била је веома висока.²²⁰ Потпуно је, у том погледу, прихватљиво поређење са древноруским правом, будући да су и његове правне норме садржале ограничења изузетно високих каматних стопа.

Уговор о зајму веома је заступљен у руском средњовековном праву. Вероватно је постојао још у обичајном праву. У средњовековном облигационом праву често га је пратио уговор о залогу, а такође се није правила разлика између уговора о зајму и уговора о послузи. Потпуно је оправдана тврдња А. Соловјева да по теорији грађанског права залога спада у стварно право на туђим стварима, а зајам у облигационо право. Ти правни односи, вели он даље, тесно су везани један за другог, па је у историјском смислу лакше и сврсисходније да се проучавају заједно. Византијско право садржано у Еклоги, Прохирону и Епанагоги заједно регулише зајам и залогу, а слично је и у Властаревој Синтагми и Душановом законнику.²²¹

Тенденције византијског и српског средњовековног права у извесној мери односе се и на древноруско облигационо право, а посебно на приватно право садржано у Псковској судној грамоти. Наиме, у многим њеним одредбама уз уговор о зајму прописана су и правна правила о "закладу".²²² Ослањајући се управо на текст појединих чланова Псковске судне грамоте, историчар В. О. Кључевски

²²⁰ Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 241-243.

²²¹ А. Соловјев, *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, (у Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка)*, стр. 431.

²²² Установа "заклад" веома је присутна у руском средњовековном праву. Помиње се у члановима 28, 29, 31, 45, 104 ПСГ, као и у другим изворима права. Овим стварноправним древноруским институтом првенствено се означавала ручна залога, али и залог на непокретностима. Прилагођено установама римског права, древноруско право под изразом "заклад" подразумевало је старе римске институте *ignus* и *fiducia*. М. А. Исаев, *Толковий словарь древнерусских терминов*, стр. 43.

тврди да се зајам у древноруском праву закључивао на три начина:

1. зајам са залогом у форми "записа" чија је копија чувана у архиву
2. зајам у форми "даске"
3. зајам са неформалним залогом, без "записа" и "даске"²²³

Ова тврдња готово је општеприхваћена међу истраживачима древноруског права. Међутим, не треба искључити и могућност њене аналогне примене и на закључење других облигационих уговора. У највећем броју случајева најчешће се уговор о зајму закључивао на поменута три начина, али има довољно основа да се наведени начини закључења могу односити и на купопродају покретних ствари, оставу, најам или ортаклук.

За уговор о зајму карактеристично је да он спада у једну од најобрађенијих установа древноруског приватног права. Обим литературе о зајму, односима који проистичу из њега, положају зајмопримаца и зајмодаваца и висини камате превазилази правноисторијску анализу свих осталих облигационих уговора.²²⁴ Разлоге за тако нешто треба тражити и у релативно честој заступљености зајма у животу људи средњовековне Русије, али и у феномену стварања односа зависности, па чак и губитка личне слободе на основу неизвршења обавеза зајмопримца уговора о зајму. Стварање односа зависности и претварање слободних људи у дужничке робове биле су посебно занимљиве теме за истраживање.²²⁵

²²³ В. О. Кључевский, *Сочинения в восьми томах*, том 6, Москва 1959, стр. 119-120. Иначе, термин "запис" имао је у древноруском праву два значења. Под њим се или подразумевао запис било чега (од старословенског глагола писати) или једно од доказних средстава познатих само Псковској судној грамоти. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 45-46. У српском средњовековном праву постоји сличан термин, "записаније", којим се означавао уговор о поклону у писаној форми. Т. Тарановски, *Историја српског права*, стр. 644.

²²⁴ Велика већина истраживача у оквиру својих монографија, уџбеника и чланака највише пажње поклања управо уговору о зајму. Има и посебних студија које обрађују ове уговоре. Видети нпр. А. И. Загорский, *Исторически очерк займа по русскому праву до конца XII столетия*, Киев 1875, В. Удинцев, *История займа*, Киев 1908, И. Э. Клайнбергер, *Заемный процент в Великом Новгороде первой четверти XV века, Вспомогательные исторические дисциплины*, Ленинград 1974, С. Г. Струмилин, *Договор займа в древнерусском праве*, Москва 1929.

²²⁵ О томе посебно видети нпр. П. И. Беляев, *Холопство и долговые отношения в древнерусском праве*, Санкт Петербург 1915.

6.1. Уговор о зајму у Руској правди

У оквиру седме тематске целине Шире правде (чланови 47-55) највише пажње посвећено је уговору о зајму. Ове правне норме, изузев члана 49, непосредно или посредно регулишу услове закључења уговора, посебне врсте зајма, висину камате и судску заштиту поверилаца и дужника, односно зајмодавца и зајмопримца. У литератури се ова тематска целина назива "Облигације".²²⁶

У најранијем древноруском праву уговор о зајму се, по правилу, закључивао усмено и уз присуство сведока. Руска правда уопште није ни предвидела другачију могућност за закључење било ког облигационог уговора. Писана форма уговора није одлика раног древноруског права које је настало записивањем обичаја у XII веку. По неким другим одредбама Руске правде, уговор о зајму се закључивао чак и без присуства сведока. То се дешавало приликом закључења зајма између професионалних трговаца и када је позајмљена сума новца била нижа од три гривне сребра.

Најједноставнији начин закључења уговора о зајму прописан је у члану 48. Шире правде: "*Ако трговац другом трговцу даје новац за "купљу" (трговину на подручју њиховог града) или за "гостбу" (трговину са удаљеним областима), за то нису потребни послухи (сведоци), него ће се сам заклету уколико друга страна почне да пориче (дуг)".*²²⁷ Руска правда прописала је закључење уговора о зајму између два трговца, професионалца, за чију правоваљаност није било потребно чак ни присуство "послуха" (сведока). Уговорним странама допуштена је много већа слобода, будући да су се правни послови између трговаца у пракси веома често закључивали. Обавеза сведока да присуствују закључењу уговора само би успоравала веома развијену мрежу трговачких делатности. У међусобним односима трговаца строго формално закључење уговора представљало је сметњу и вероватно је сматрано непотребним губитком времена и новца. Због тога је било довољно да, у евентуалном судском спору, зајмодавац само положи заклетву²²⁸ да је новац

²²⁶ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 137-142.

²²⁷ Д. Николић, А Ђорђевић, *Законски текстови старог и срењег века*, стр. 128.

²²⁸ Постоје и другачија размишљања међу истраживачима древноруског права. М. Б. Сврдлов сматра да заклетву полагао зајмопримац. Самим тим, ова одредба Руске правде изражава тенденцију

предао зајмопримцу. Трговачки уговор о зајму се, дакле, закључивао усмено и без икаквих формалности, простом предајом одређене суме новца. Древноруски зајам био је реалан облигациони уговор, слично римском праву.²²⁹

Многи аутори, иначе, у члану 48. Шире правде препознају професионално трговачко удружење које се заснивало на међусобном поверењу чланова.²³⁰ А. А. Зимин сматра да Руска правда овим чланом регулише зачетак посебних феудалних трговачких заједница. Чланови тих заједница давали су једни другима зајмове за "купљу" (мању трговачку делатност на територији града) или "гостбу" (међуградску трговину).²³¹ Вероватно сведоци нису били неопходни јер су ова удружења имала велики број чланова, трговаца. Таква организација подразумевала је и постојање поверења између њених чланова, али је и велики број трговаца учествовао у доношењу одлука. Тиме су биле смањене могућности појединих чланова да оспоравају дугове настале у форми позајмица.

Трговинска размена са иностранством подразумевала је и узимање на зајам високих новчаних износа. Поједини међународни правноисторијски извори садрже одредбе које регулишу уговор о зајму. Иако је размена древноруских трговаца са немачким градовима увек била на високом нивоу, у једном међународном уговору прописана је забрана узимања и давања новца на зајам. Немачким трговцима било је забрањено конфискацијом целокупне робе уколико су давали новчане и натуралне зајмове руским трговцима. *Уговор Новгорода са немачким градовима* из 1270. године предвидео је ову санкцију уколико би немачки трговац био ухваћен "улично" (на лицу места). Овај међународни уговор предвиђао је и полагање заклетве тужиоца, у складу са чланом 48. Шире правде. С друге стране, *уговор Смоленска и немачких градова* из 1229. године и *уговорна повеља кнеза Јурија*

ограничавања самовоље поверилаца-зајмодавца и доводи се у везу са реформом великог кијевског кнеза Владимира Мономаха. У супротном, уколико би било прихваћено друго тумачење, да је зајмодавац полагао заклетву, то би значило да је зајмопримац потпуно зависно од воље зајмодавца. М. Б. Сврдлов, *Од Закона Русског к Руској Правди*, Москва 1988, стр. 128-129.

²²⁹ Уговор о зајму у древноруском праву испочетка је несумњиво био реалан уговор. Постоје међутим и примери да је могао бити закључиван и као консесуалан уговор. То се наслуђује на основу исправе закључене између кијевског митрополита и ростовског архиепископа у другој половини XIV века. В. Удинцев, *История займа*, стр. 27-28.

²³⁰ Н. Рожков, М. Н. Тихомиров, Л. В. Черепнин сматрају да је реч о трговачком удружењу заснованом на поверењу између његових чланова. *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 101.

²³¹ А. А. Зимин, *Памятники древнерусского права*, вып. 2, стр. 159.

Галицког са браћом и рођацима из 1433. године веома благонаклоно гледају на закључење уговора о зајму између домаћих и страних трговаца, дајући странцима привилегије у наплати потраживања.²³²

Још један члан Руске правде прописивао је неформално и једноставно закључење уговора о зајму. Реч је о члану 52. Шире правде који гласи: "*Ако нема послуха (сведока), а буде (у питању) износ од 3 гривне, за свој новац нека се (поверилац) закуне; ако је већи износ, да му се каже: сам си погрешио што ниси узео послухе.*"²³³ Уговор о зајму, по овој одредби древноруског права, закључивао се и без сведока, али и са сведоцима. То је зависило од суме новца коју је зајмопримац тражио и добијао од зајмодавца. Висина позајмљене суме новца имала је преовлађујући значај за форму закључења уговора. Дакле, уколико тај износ није премашивао три гривне, сведоци нису били потребни приликом закључења уговора. У евентуалном спору поверилац-зајмодавац је само полагањем заклетве доказивао истинитост својих тврдњи. У другом случају, тј. ако је сума била већа од три гривне, за правоваљаност уговора о зајму било је потребно присуство сведока. У супротном, уговор није могао да произведе правно дејство. Не треба изгубити из вида да овај новчани износ нимало није био занемарљив.²³⁴

Потпуна слика о начину закључења уговора о зајму у првобитном писаном руском праву није могућа без анализе чланова 47. и 50. Шире правде. Први од њих представља поуздано сведочанство да се зајам закључивао усмено и уз обавезно присуство сведока. Он прописује: "*А ОВО О ПОТРАЖИВАЊУ НОВЦА. Ако неко потражује свој новац од другог, а овај почне да пориче (постојање дуга), тада против њега да доведе **послухе (сведоке)** који ће положити заклетву, на ће узети свој новац; ако му дуг није вратио током више година, тада ће 3 гривне платити за обиду*".²³⁵

²³² В. Удинцев, *История займа*, стр. 45-46.

²³³ Д. Николић, А Ђорђевић, *Законски текстови страог и средњег века*, стр. 128.

²³⁴ Износ од три гривне одговарао је износу од једне рубље за коју је могло да се купи читаво стадо оваца. Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 78. Са пуно основа се претпоставља да у огромном броју случајева зајмодавци нису ни давали на зајам веће суме новца.

²³⁵ Д. Николић, А Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 127. Овим чланом започиње текст Шире правде посвећен уговору о зајму. По речима А. А. Зимица, чланови 47-52 Шире правде донети су за време владавине кнеза Свјатополка Изјаславича (крај XI и почетак XII века), који је познат као заштитник зеленашког слоја у Кијеву и древноруској држави. Чланови 47-52. штите повериоце-зајмодавце, док чланови 53-55. мењају дотадашње обичајно право и почињу са

Ова одредба древноруског права не полази од закључења уговора, већ од спора и последица неизвршења основне обавезе зајмопримца. Неко је некада узео новац на зајам, а касније је тврдио да тај дуг не постоји. Зајам се закључивао усмено, у присуству сведока који су доказивали постојање уговора тек уколико би дошло до спора. У случају да дужник зајмопримац није вратио дуг неколико година, уз обавезу враћања дуга настајала је и кривична одговорност, будући да је плаћао новчану казну за "обиду".²³⁶ Тумачењем помоћу разлога супротности (*argumentum a contrario*) значи да је дужник имао на располагању разуман рок у којем је могао да прође без кривичне одговорности и високе новчане казне.

У древноруском праву, међутим, предмет уговора о зајму није био искључиво новац. Средњовековно руско право познавало је зајам у новцу, меду²³⁷ и житу. Камата је имала различите називе, у зависности од тога која се врста заменљивих и потрошних ствари давала у зајам. Најбоља потврда постојања различитих врста предмета уговора о зајму јесте члан 50. Шире правде. Он гласи: *"О РЕЗУ (камати). Ако неко даје новац под ("рез") камату, или мед под "настав" (прираст), или жито за "присон" (вишак), за то су потребни послухи (сведоци), па како је уговорено, тако ће се платити (вратити)."*²³⁸

Камата за новац називала се "рез"²³⁹, док је камата за натуралне зајмове имала је сасвим другачије називе. За мед је то био "настав"²⁴⁰ (прираст), а за жито

заштитом дужника, тј. зајмопримца. А. А. Зимин, *Памятники древнерусского права*, вып. 2, стр. 158-159.

²³⁶ "Обида" је израз којим се означавала и кривично дело и новчана казна за то кривично дело. Постоји и у српском средњовековном праву и у употреби је од прве половине XIII века. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 180. У том периоду развоја древноруског права сасвим је разумљиво што не постоји разлика између кривичне и грађанскоправне одговорности. У многим старијим правним зборницима кривична и имовинска одговорност су се преплитале. У овој одредби Руске правде, по степену заштите повериоца види се и значај који је институт уговора о зајму имао у правном поретку древноруске државе.

²³⁷ Мед је у Кијевској Русији био један од најзначајнијих производа, како за потребе унутрашње, тако и у спољној трговини. Постоје писани извори, почев од најстаријег руског летописа до уговорних повеља кнежева, који сведоче о томе да се мед узимао као данак уместо новца, да је био предмет купопродаје и зајма. У том периоду један пуд меда вредео је 10 куна. *Очерки по истории русской деревни XI-XIII вв.*, том 32, Москва 1956, стр. 137.

²³⁸ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 128.

²³⁹ "Резъ" – интерес, камата. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка, том 3*, стр. 220. Осим Руске правде, овај израз за камату се помиње у многобројним древноруским летописима и канонским документима. Од термина "рез" настале су и речи "резимац" и "резоимство" – зеленаш и зеленашење. У древноруској књижевности и правним споменицима ови термини помињу се у веома негативном контексту, будући да се црква непрестано борила против

"присоп"²⁴¹ (вишак). За разлику од зајма закљученог између два трговца, Руска правда поново помиње "послухе" (сведоке). Они су обавезно присуствовали закључењу уговора и имали одређену доказну улогу у евентуалним споровима.

Последња реченица ове одредбе древноруског права веома је битна за сагледавање древноруског уговорног права. Речи "*како је уговорено, тако ће се платити*", на први поглед остављале су уговорним странама велику слободу. Будући да је реч о уговору о зајму, основано се претпоставља да су зајмодавци у периоду записивања ове одредбе уживали неограничену заштиту. Зајмодавац је у том периоду био она уговорна страна која је у пракси одређивала услове закључења и извршења уговора о зајму. Зајмопримац је по правилу припадао нижој категорији становништва и мање имућном слоју људи. Он, по природи ствари, није могао постављати услове како, када и на који начин ће извршити своју обавезу враћања дуга. Члан 50. Шире правде поуздано доказује да је висина камате у првобитном, обичајном древноруском праву, практично била неограничена. Тадашњи древноруски кнежеви наредили су записивање већ устаљених обичаја. Оно што је деценијама било примењивано у пракси кодификовано је вероватно за време владавине Свјатополка Изјаславича.

Следећи члан Шире правде, члан 51, искључиво говори о новчаној камати. Ова одредба Шире правде прописује: "*О МЕСЕЧНОМ РЕЗУ (камати). Месечну камату за мало (дана, тј. за мање од године) треба да узме (прими); ако се враћање новца продужи до године дана, тада плаћа "в трет", а месечни рез онда отпада*"²⁴².

узимања камата уопште. Етимолошки гледано, израз "рез" је настао од "прирезка к металу" – додатак, допуна, повећавање већ постојећег новца. Ипак, световна власт дозволила је узимање камате у Русији све до XVII века. М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории*, стр. 698.

²⁴⁰ Израз "наставъ" И. И. Сразневски преводи речима придача, лихва – камата за мед. И. И.

Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка, том 2*, стр. 335.

²⁴¹ "Присоп", "просопъ" – камата приликом узимања жита у зајам. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка, том 2*, стр. 1470. У Московској Русији назив за ту натуралну камату је "насоп". Тестамент кнеза Јурија Васиљевича из 1472. године садржи сведочанства о давању жита на зајам. В. Удинцев, *История займа*, стр. 28. Уставна Важска грамота из 1552. године бележи да је камата у житу износила "на пет делова шести део", дакле 1/6 од укупно позајмљене количине жита. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка, том 2*, стр. 339-340. Иако је из периода Московске Русије, значајан је као једини познати појединачни правни акт који прописује висину износа камате у житу.

²⁴² Д. Николић, А Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 128.

Овај члан може да се тумачи као извесно ублажавање правне норме о неограниченој висини каматне стопе. Висина камате зависила је од уговореног рока враћања дуга. Дужи рок за његову отплату подразумевао је и висок износ каматне стопе и камате у целини. Месечна камата се наплаћивала уколико се дуг враћао у року од неколико дана до највише једне године.

Ова одредба Руске правде била је предмет несугласица многих истраживача. М. Н. Тихомиров сматра да су овим чланом прописане три врсте камате – месечне, тромесечне и годишње каматне стопе. Он тврди да је дужницима најтеже било да плаћају месечне камате, и да је законодавац увео тромесечне камате да би олакшао дужницима враћање зајма.²⁴³ С. В. Јушков сматра да је годишња камата била најнижа, тромесечна нешто виша, а за месечну камату претпоставља да је била изузетно висока.²⁴⁴ В. О. Кључевски, с друге стране, веома детаљно анализира поменути одредбу Руске правде и износи мишљење да су зајмодавци узимали месечну камату на основу уговора само ако је зајам био закључен на кратак рок, тј. на рок до годину дана. Уколико су стране уговорнице закључиле зајам на више од годину дана, тада је зајмодавац узимао камату "в трет". По мишљењу В. О. Кључевског, та каматна стопа је износила 50% од укупног дуга, тј. он сматра да се на два дела (а то је по 50% дуга), узимао трећи.²⁴⁵ Остаје недоумица да ли је овим чланом Шире правде уведено ограничење износа камате.²⁴⁶ По свој прилици, порекло ове одредбе треба тражити у временима која су претходила великој реформи обичајног права. Зеленаштво је у тадашњем руском друштву, као и у осталим средњовековним друштвима, било веома присутно и сматрало се великим злом средњовековног града уопште. У крајњој линији, зеленаштво као тада веома раширена појава у руском друштву, водило је дужничком ропству некада слободних људи.

²⁴³ М. Н. Тихомиров, *Исследование о Русской правде*, Москва-Ленинград 1941, стр. 410.

²⁴⁴ С. В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, стр. 429.

²⁴⁵ В. О. Ключевский, *Курс русской истории, Том 2*, Москва 1988, стр. 456.

²⁴⁶ Има ставова да је овим чланом ипак постигнуто ограничење каматне стопе. М. Б. Свердлов, *Од Закона Русского к Руской Правде*, стр. 130. Овај истраживач не слаже се са тумачењима М. Н. Тихомирова која се односе на члан 51. Шире правде. М. Б. Свердлов сматра да је поменути члан Руске правде легализовао огромне износе каматне стопе, али и да их је ипак ограничио. У литератури чак има и тврдњи да је реформатор Владимир Мономах у извесној мери наставио зеленашку политику свог претходника на престолу. И. И. Смирнов, *Очерки социально-экономических отношений Руси XII-XIII веков*, Москва-Ленинград 1963, стр. 273-274.

Дакле, у неколико чланова Шире руске правде поменути су "послухи" који су конститутиван елемент закључења појединих облигационих уговора у најдревнијем периоду руског права. Те правне норме много су старије од времена њиховог записивања и сведоче о првобитном начину закључења уговора уопште, а посебно уговора о зајму. Слично уговору о купопродаји на тргу, и зајам се испочетка закључивао усмено, у присуству сведока. У литератури чак има мишљења да су сведоке могли да замене "митници", слично закључењу купопродаје на тргу.²⁴⁷ Таква аналогија у овом случају ипак није прихватљива, будући да нема непосредног помена ових нарочитих функционера древноруске државе приликом закључења уговора о зајму. С друге стране, члан 48. Шире правде сведочи о закључењу једног посебног уговора о зајму приликом чијег закључења сведоци уопште нису ни били потребни.

Одељак Шире правде посвећен облигационом праву, завршава се одредбама које такође имају додирних тачака са уговором о зајму. Члан 55. Шире правде носи наслов "О дугу" и гласи: *"Ако је неко многим дужан, па дође трговац из другог града или странац, те му, не знајући препусти (своју) робу, па (презадужени) неће да том трговцу преда новац, а први (ранији, његови?) дужници почну да га спречавају не дајући му новац, тада "вести" на трг и продати, па најпре вратити новац страном трговцу, а домаћи нека поделе оно што преостане; ако је и кнезу дуговао, најпре њему исплатити, а остатак нека се дели; ако је неко (од поверилаца) "много пута" (већ) наплатио камату, томе да се не даје".*²⁴⁸

Овај члан Руске правде говори о инсолвентном дужнику, вероватно трговцу. Посебно интересовање ствара синтагма *"вести" на трг и продати*, будући да није јасно да ли се мислило на њега лично или на робу коју је евентуално имао. М. Н. Тихомиров преноси нам два супротна гледишта поводом поменуте формулације – Б. Д. Грекова да је реч о продаји имовине и М. А. Ђаконова да је законодавац имао у виду личну одговорност. М. Н. Тихомиров подржава претпоставке М. А. Ђаконова и других истраживача да је ипак реч о личној одговорности дужника, позивајући се на сличне ситуације у далматинском словенском праву и једном

²⁴⁷ А. И. Загорский, *Исторический очерк займа по русскому праву до конца XII ст.*, стр. 33. Овај аутор тврди да је закључењу зајмова присуствовало два посебно овлашћена сведока, "митника".

²⁴⁸ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 128-129.

међународном уговору Новгорода и Либeka из 1229. године.²⁴⁹ На основу тих мишљења и одредаба овог међународног уговора, не треба искључити могућност да је лична одговорност била веома присутна у грађанскоправним пословима раног руског права. То се у највећем броју случајева односило управо на уговор о зајму.

Члан 55. значајан је и због установљавања првенства које су поједини повериоци имали у наплати дуговања. Из текста ове одредбе Руске правде уочљиво је да су страни трговци ("гости") и велики кијевски кнез имали предност у наплати својих потраживања, без обзира на временски редослед настанка тих потраживања. Тиме је, бар у члану 55. Шире правде, нарушен староримски правни принцип "*први у времену, јачи у праву*".

Постоји разлог зашто је већина одредаба Шире правде која регулише облигационоправну материју посвећена управо уговору о зајму. Великом кијевском кнезу Владимиру Мономаху,²⁵⁰ било је јако важно да нареди доношење прописа којима ће се уредити нови односи зајмодаваца и зајмопримаца. Те одредбе Руске правде тичале су се висине камате и враћања дуга насталог закључењем уговора о зајму. Део Руске правде посвећен овим новим правилима назива се *Устав Владимира Мономаха* и највероватније је донет 1113. године, после великог незадовољства Кијевљана које се претворило у прави грађански рат.²⁵¹

Важно је истаћи, с друге стране, да се зајам у најстаријем периоду закључивао без унапред одређеног износа камате. У обичајном праву древноруске државе, очигледно се предност давала повериоцима, будући да нема података о ограничењу годишњег износа камате све до велике побуне и поменутог народног

²⁴⁹ М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Руской правды*, стр. 99. Трговински међународни уговор закључен између Новгорода и Либeka садржао је следећу формулацију у чл. 5: "...и ако се жена поручи (јемчи) за мужа, нека иде у дужничко ропство заједно са својим мужем, уколико не могу да плате..." *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 61.

²⁵⁰ Владимир II Всеволодич Мономах био је један од најзначајнијих древноруских кнежева који је у годинама почетка распада Кијевске Русије сачувао формално државно јединство све до своје смрти 1125. Одредбе Руске правде које су њему приписане представљају еволутивни напредак древноруског права. Оне су посебно битне за уговор о зајму, јер је по први пут у обичајно право руске државе уведено ограничење у погледу висине износа камате која се до тада вероватно наплаћивала искључиво по жељи повериоца.

²⁵¹ О догађајима у Кијеву 1113. руски летописци забележили су после смрти Свјатополка да су "*Кијевљани устали и кренули на Јевреје...*" М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории*, стр. 698. Овај аутор тврди да је у временима пре Мономаховог законодавства ограничен износ месечне камате, сходно чл. 51. Шире правде. Познато је да су се у средњовековној Европи Јевреји бавили давањем новца на зајам уз камате које су биле изузетно високе, па су изазвали гнев домаћег осиромашеног становништва. Кијевска Русија у том погледу није представљала изузетак.

устанка. Побуна слободних грађана и сељака био је првенствено управљена против зеленаша, тачније против њихове апсолутне самовоље у одређивању висине износа камате.²⁵²

Огромно незадовољство настало је због превеликих износа камата. Тадашњи кијевски велики кнез био је практично принуђен да мења деценијама старо обичајно право. Оно је до тада било формулисано искључиво у интересу зајмодаваца. Руски кнежеви са својим крупним феудалцима, бојарима, почињу да воде рачуна и о интересима и друштвеном положају зајмопримаца. О томе баш сведочи тзв. *Устав Владимира Мономаха* формулисан у члану 53. Шире правде: *"УСТАВ ВЛАДИМИРА ВСЕВОЛОДИЧА. Владимир Всеволодич, после Свјатополка, сазва своју дружину на Берестову: Ратибора кијевског тисјацког, Прокотија белгородског тисјацког, Станислава перејаславског тисјацког, Нажира, Мирослава, Иванка Чудиновича Олговог мужа и утврдише уредбу о "трећем резу" код узимања новца "в трет"; ако је двапут узео рез, тада да (још само) узме "исто"(главницу), ако је трипут узео рез да не узима (ни) главницу (тј. дужник више ништа не дугује). Ако узима десет куна годишње од једне гривне (тј. 20%), у томе га не спречавати".*²⁵³

Овај веома значајан члан Руске правде несумњив је доказ да је велики кијевски кнез заједно са својим најкрупнијим бојарима и државним функционерима донео нове прописе, мењајући старо обичајно право. Члан 53. Шире правде, међутим, много је значајнији због друге ствари. Он посредно показује како се закључивао уговор о зајму у ранијим временима. Будући да је овом одредбом ограничена висина камате као и рок њеног узимања, намеће се закључак да у пракси пре доношења *"Устава Владимира Мономаха"* ограничења у висини износа камате и начина њеног узимања суштински нису ни постојала. Због тога се тумачи и као одредба којом је самовоља зеленаша коначно ограничена.

Суштина реформе обичајног права садржана је на крају текста члана 53. где је висина камате ограничена на 20% (десет куна на једну гривну).²⁵⁴ Постоји

²⁵² Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1953, стр 501-504.

²⁵³ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 128.

²⁵⁴ У литератури је општеприхваћено мишљење да је у време доношења овог прописа 1 гривна вредела 50 куна.

могућност да је за стара потраживања уведена обавеза о максималном "трећем резу", док је за нова потраживања проистеклих из уговора о зајму ограничена каматна стопа на једну петину од износа главнице.

Што се тиче израза "в трет" у литератури постоје различита мишљења. До скоро је преовлађујуће и готово општеприхваћено изложено мишљење В. О. Кључевског, да је реч о половини главнице дуга која се могла наплатити сукцесивно три пута, тако да је извршењем обавезе зајмопримца, зајмодавац остваривао 50% укупне зараде у односу на главницу. Постоји битно другачије мишљење које се заснива пре свега на етимолошким разлозима, будући да "трет" изворно значи и трећи део, а не само три пута. На основу тога, А. А. Зализњак тврди да поменути израз значи трећину износа главнице (33, 3%) и да зајмодавац после троструког узимања трећине главнице задржава право и на саму главницу, тако да његова укупна добит износи 100%.²⁵⁵

Правне норме Руске правде које помињу термин "в трет" нису остале без примене у пракси. Постоје материјални докази да су се баш ове одредбе Шире правде примењивале у XII веку. Захваљујући проналаску многих берестјаних грамота, сазнајемо да су се одредбе Руске правде заиста и поштовале у правној пракси широм древноруских земаља.

Најстарија од пронађених берестјаних грамота у чијем тексту уочавамо примену члана 53. Шире правде потиче из 1120-1130. године. Она је обележена ознаком № 332б и гласи: "...*ти не шаљеш... гривне в трет. Ако не пошаљеш, конфисковаћу робу коју има Уро...(не види се које је име у питању)... у другу трет...*"²⁵⁶ Из ове кратке забелешке са неколико прекида у тексту сазнаје се много тога о примени древноруског права у пракси. Најпре, ова берестјана грамота је доказ примене права из Руске правде. Посебно је значајно то што је она настала само неколико година после реформе Владимира Мономаха. Неизвршавање основне обавезе зајмопримца доводило је до конфискације нечије имовине, а не до дужничког ропства. Није искључено да је уз имовинску одговорност постојала и лична, али је суштина Мономахове реформе била и у укидању дужничког ропства и

²⁵⁵ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 220.

²⁵⁶ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 432-433.

постепеног преласка са личне на имовинску одговорност дужника. Затим, у овој берестјаној грамоти помиње се конфискација имовине неког другог лица, а не дужникове имовине. То подсећа на одредбе српског права о дозвољеној самопомоћи за дуг, која је такође проистицала из неиспуњене обавезе из уговора о зајму. Реч је о правној установи "изам", прописаној у односима српског становништва са Дубровником.²⁵⁷ Слична установа очигледно је постојала и у руском средњовековном праву. И најзад, у тексту овог документа поменут је баш израз "*в другую третъ*" (у другу трет, други део камате). Баш то је прописано чланом 53. Шире правде. Ко је узео другу "трет", може да узме још само главницу. Право на "трећи трет" ("трећи рез") поверилац-зајмодавац вероватно није ни имао.

Новгородска берестјана грамота № 75 гласи једноставно - "*зајато в трет*", што значи узети зајам са каматама "трет", дакле по члану 53. Шире правде. И она је из XII века.²⁵⁸ И ова кратка белешка сведочи о начину узимања ствари у зајам. Из ње се не види која је конкретно врста и количина ствари узета на зајам, али на основу садашњих сазнања о древноруском праву претпоставља се да је реч о примени члана 53. Шире правде.

Са територије древноруског града Смоленска дошла је из средине XII века до наших времена берестјана грамота са ознаком смол. № 12. Она такође потврђује примену одредбе прописане Руском правдом: "*Од Ивана Русили. Испуни ми, молим те.... Узми **гривну** од Конуза Нежатича (или Нежатина брата, унука). Ако ти не да, тада **позајми в трет**. А ја се налазим... Ако код мене све буде добро, послаћу ти... Ако хоћеш, пошаљи ми човека...*"²⁵⁹ Ово писмо говори и више о древноруском обичајном праву, него што је то прописано Руском правдом. Зајмопримац Иван, пишући неком Русили, моли га да за његов рачун узме новчани износ од једне гривне. Иван уопште не помиње начин обрачунавања камате, нити рокове за враћање дуга. Он каже: "*Ако ти не да, тада позајми в трет*". То вероватно значи

²⁵⁷ Да је такав институт српског средњовековног права био у употреби, тврди С. Новаковић у *Удава или апшење дужника за дуг, Васкрс државе српске*, Београд 1986, стр. 232-233.

²⁵⁸ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 453. Будући да је ово прва пронађена берестјана грамота са изразом "заяти", њен први тумач превео га је на савремени језик као "узети у зајам", А. В. Арциховский, *Новгородские грамоты на бересте*, Москва 1954, стр. 76. Исто значење даје и И. И. Сразњевски у свом речнику, позивајући се на сасвим друге изворе древноруског права, будући да за време његовог живота није пронађена ниједна берестјана грамота.

²⁵⁹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 345.

да је међу пријатељима могао да се закључи уговор о зајму под много повољнијим условима. Није искључено да је тадашње древноруско право познавало бескаматни уговор о зајму. Тек ако извесни Конуз Нежатич не би дао једну гривну на зајам, Иван даје прецизна упутства њему блиском лицу: узми зајам под оним условима који су прописани чланом 53. Шире правде.

Осим општег назива за каматну стопу на годишњем нивоу, члан 53. Шире правде, значајан је и по помену назива за главницу, "исто" или "истина". И у другим релевантним изворима древноруског права овај израз има идентично значење. Текстови великог броја берестјаних грамота поново сведоче о примени правних норми Руске правде у пракси.

Термин "исто" у смислу главнице дуга поводом уговора о зајму, садржи берестјана грамота № 61: "... исплатите камату за 25 гривни сребра за **исто** (основни капитал, главницу) и 10 пудова меда за три године. А остало сами знате, када (или где) да платите, када (или где) да добијете. А мене упознајте са свим тим"²⁶⁰ Овај исечак писане забелешке доказ је да су се у пракси узимали зајмови чија је главница вишеструко превазилазила износ од три гривне. Помен извесне количине меда²⁶¹ који се враћао као камата показује да је зајам могао бити изражен и у другим потрошним стварима, меду или житу, као што то иначе прописује Шира правда. Значајно је што је поменут рок од три године, будући да га Руска правда изричито не прописује. Ова берестјана грамота представља допуну и разраду ранијих древноруских прописа о зајму. Древноруско право користи правни стандард, израз "више година" у члану 47. Шире правде. Рок од три године могао би бити рок у којем је зајмопримац имао обавезу да плати камату. Могуће је и да дужник једноставно три године није плаћао никакву камату, а да је зајмодавац тек после три године судски тражио исплату камате. Ова берестјана грамота, с друге стране, можда представља и део тужбе, судске пресуде или неког сличног документа јавноправног карактера.

²⁶⁰ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 484.

²⁶¹ "Пуд" ("пудъ") – стара руска мера за тежину која се дуго одржала у пракси. Помиње се и у XIX веку. Један пуд тежио је највероватније 40 фунти. В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, том 3, Санкт Петербург-Москва 1907, стр. 1406. У средњовековној Русији често се користио као мера за одређивање тежине различитих врста потрошних и заменљивих ствари. Један пуд износио је оквино 16-17 кг, будући да је познато да је фунта тежила око 400 грама.

Берестјана грамота № 526 из друге трећине XI века, тј. из периода пре реформе Владимира Мономаха, помиње списак дужника поводом уговора о зајму. Она гласи: "*Код Бојана у Руси гривна. Код Житобуда у Руси **исто** (главни дуг, без процента) 13 куна и гривна...*"²⁶² На нечијем списку дужника, посебно је истакнуто да зајмопримац, извесни Житобуд, дугује још само главницу у тачно одређеном износу. Постоји могућност да је износ камате већ исплатио, тако да је зајмодавцу преостало само да тражи и главни дуг, тј. новчани износ који је својевремено дао у зајам. Захваљујући општем називу за главницу у древноруском праву, основано се претпоставља да је и у овом историјском извору забележен доказ о закљученом уговору о зајму.²⁶³

Два века после реформе Владимира Мономаха, правне норме Руске правде нису избледеле, већ су се и даље примењивале у пракси. То доказују две берестјане грамоте из XIV века. Прва од њих, берестјана грамота № 142 у преводу гласи: "*Од Јосифа Онфиму. Ако Олекса пошаље код тебе или код моје жене Маркове људе, одговори му: како си се Марко договорио са мнош, морам на Петров дан да допућујем код тебе... Моја обавеза је да ти исплатим камату, а **исто** (главница) ти је већ исплаћено...*"²⁶⁴ Реч је о дугу у новцу за који је плаћена камата, а остао је такође само главни износ дуга. Врло је вероватно да и у овом случају можемо говорити о директној примени правних норми Руске правде. Претпоставља се да је зајмодавац већ два пута узео "рез", па му је преостало још само право на главницу тј. "исто", "истое" или "истину". Од посебног интереса за проучавање уговора о зајму јесте помен тачно одређеног датума (Петров дан). То је вероватно био дан када је зајмопримац имао обавезу враћања позајмљеног новца.

Друга берестјана грамота из XIV века, са ознаком № 278 такође представља списак дужника и потраживања проистеклих из уговора о зајму. Она у преводу гласи: "*Код Икегала Кривца 3 кунице. Код жене Иголајда пола рубље и две кунице. Код Филипа дјака 30 белки. Код Захарија Калинича 25 белки. Код Сидуја Авинича*

²⁶² А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 241.

²⁶³ Постоји мишљење да се ова берестјана грамота односила на припаднике једне новгородске бојарске породице који су организовали узимање камате на огромној територији. Могуће је да су имали поседе на веома удаљеним крајевима новгородске земље. Зајмодавци бојари бавили су се "резонством", узимањем огромних износа камате од обичних људи. В. Л. Янин, *Новгородская феодальная отчина*, стр. 256.

²⁶⁴ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 536-537.

четири кунице. Код Миките Иванова исто (главница без процената) 6 куница..."²⁶⁵

Приликом набрајања дужника, писац ове писане белешке посебно је истакао да извесни Микита дугује још само износ главнице. Сасвим је могуће да је и овде реч о правном акту службеног карактера. Не треба искључити могућност да су овакви спискови били чак и део извршне судске пресуде која се предавала на извршење званичним судским извршитељима. Због тога је и назначено који од њих дугује камату и главни дуг, а ко само "исто", (главницу).

Међу многим текстовима различитих берестјаних грамота има и оних које показују да је реч о потпуно приватним забелешкама. Тако на пример берестјана грамота № 114 (крај XII или почетак XIII века) веома прецизно и кратко гласи: "*Од Богше Ујки (или ујаку). Дај гривну исто*"²⁶⁶ Очигледно да је зајмодавац упутио писани захтев зајмопримцу да врати главни дуг. На зајам је дата једна гривна. Слична је по садржини берестјана грамота № 567 из последње трећине XIV века: "*Дајте истину да он не би оставио гостбу (трговину ван града)*"²⁶⁷ И овај запис такође је јасан. Зајмодавац, иначе трговац са удаљенијим областима, "гост" захтева хитно од дужника враћање главног дуга да би могао да настави са својом професијом.

²⁶⁵ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 596-597.

²⁶⁶ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 439.

²⁶⁷ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 563.

6.2. Уговор о зајму у Псковској судној грамоти

Дореволуционарни истраживачи древноруског права проучавали су норме Псковске судне грамоте које су регулисале уговор о зајму као јединствену целину законика. Неки од њих, при том, нису правили разлику између зајма и послуге. Тврдили су и да је древноруско право уговор о зајму дефинисало као добротин правни посао. Тако на пример, Ф. И. Устрјалов вели да Псковска судна грамота ни у једном члану није прописивала зајам са каматом.²⁶⁸ Слично мисли и И. Е. Енгелман.²⁶⁹ И. Д. Мартисевич, с друге стране, тврди да је овај правни зборник разликовао "ссуду" (послугу) и "заим" (зајам). По његовим речима, термилошка разлика условила је и суштинску појмовну одвојеност ова два грађанско-правна уговора.²⁷⁰

Древноруски термини "заим" и "ссуда" предмет су полемике научника већ деценијама. Још већи проблем настаје када се узме у обзир чињеница да и у савременом руском облигационом праву реч "заим" служи за обележавање уговора о зајму, а израз "ссуда" за означавање уговора о послуги. У средњовековном праву просто је немогуће правити разлику између ова два уговора, будући да уговора о послуги у пракси практично није ни било. Из угла теорије римског и савременог уговорног права, врсте ствари које су предмет ових уговора одређују и врсте тих облигационих уговора. На зајам се дају заменљиве и потрошне ствари, док се на послугу даје индивидуално одређена ствар. Зајам је могао бити бескаматни и са каматом, док је уговор о послуги по правилу добротин правни посао за који се не везује плаћање каматне стопе у одређеним временским интервалима. Стога древноруски израз "ссуда" треба преводити као уговор о зајму.

Уговор о зајму помиње се у многим члановима Псковске судне грамоте. Поједине њене одредбе, за разлику од Руске правде, прописују и усмено и писано закључење. Дуализам система у веома сложеном древноруском праву примећује се баш у тим правним нормама Псковске судне грамоте. По њиховом тексту, уговор о

²⁶⁸ Ф.И. Устрјалов, *Исследование Псковской судной грамоты 1467. г.* Санкт-Петербург 1855, стр. 43.

²⁶⁹ И. Е. Энгельман, *Систематическое изложение гражданских законов содержащихся в Псковской судной грамоте*, Санкт-Петербург 1855, стр. 38

²⁷⁰ И. Д. Мартисевич, *Псковская судная грамота, историко-юридическое исследование*, Москва 1957, стр. 82.

зајму закључивао се усмено, уз примену старих патријархалних доказних средстава, најчешће приликом закључења зајмова мање новчане вредности. Поред усменог закључења зајма, Псковска судна грамота садржи и одредбе о писаном уговору о зајму. За разлику од Руске правде, испуњење основне обавезе зајмопримца често је заштићено установом "заклад" (залог).

Читав низ чланова Псковске судне грамоте чини једну посебну тематску целину о уговору о зајму. Реч је о члановима 28-33. ПСГ, мада се зајам помиње и у многим другим одредбама истоименог правног зборника. Од других одредаба посебно треба издвојити чланове 73. и 74. ПСГ.

Псковска судна грамота у неким својим одредбама о зајму као да проширује важење норми из Руске правде. Једним делом слично члану 52. Шире правде, псковски законик допушта закључење уговора о зајму у форми "даске", уколико позајмљена сума не прелази вредност једне псковске рубље. Прецизан је у том погледу оригиналан текст члана 30. ПСГ: *"А кто имет дават серебро в заим, ино дати дати до рубля без заклада и без записи а болии рубли не давати без заклада и без записи. А кто иметь ... ти ссуда серебра по доскам без заклада боле рубля, ино того доска повинити, а того права, на ком сочат."*²⁷¹ Превод овог члана гласи: *"Ако неко има да даје сребро на зајам, тада нека да до рубља (до износа једне рубље) без заклада и без записа (писани уговор, потврда о писано закљученом уговору). Ако има... зајам у сребру по даскама без заклада (у износу) више од једне рубље, тада не прихватити даску (као доказ), а дати право ономе, који судски тражи."*

Дакле, ако је вредност зајма била изражена у висини до једне рубље (што одговара износу од три гривне), уговорним странама било је дозвољено да закључе уговор само у форми "даске", тј. скоро без икаквих формалности. Другачији начин закључења био је прописан за зајмове већег новчаног износа. Такав уговор захтевао је нова средства обезбеђења. Било је неопходно тада да уговор о зајму буде обезбеђен уговором о залогу или да зајам буде закључен у писаној форми. Будући да новчани износ од једне рубље уопште није био занемарљив, зајам у форми "даске" закључивао се често у пракси. По речима Ј. Г. Алексејева, зајам вредности

²⁷¹ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 334.

више од једне рубље првенствено се закључивао међу имућнијим становницима Пскова, тј. готово искључиво међу припадницима градске аристократије. Обично градско и сеоско становништво такве зајмове узимало је само изузетно.²⁷² Слој обичних људи на северозападу Русије чинио је највећи део становништва, па се основано претпоставља да се уговор о зајму и даље веома често закључивао без уговора о залогу и без писане форме.

Псковска судна грамота је, међутим, у древноруско право унела и квалитативне промене. Далеко напреднијим решењем се, ипак, сматра уговор о зајму обезбеђен уговором о залогу. Таква појава говори о много развијенијем робно-новчаном промету и тржишној привреди на северозападу Русије. Из таквих околности проистиче и виши степен развоја приватног и облигационог уговорног права. Члан 29. ПСГ гласи: "*Ако неки човек некоме преда **заклад** у нечему (у некој ствари), **грамоту (исправу) или што друго у сребру**, да пред Господу (врховни суд у Пскову) изведе свог тужиоца (другу странку у спору, може да буде и тужени), у код те странке код које је заклад, не буде даске за заклад, тада њега (туженог) не оптужити, него му веровати, ономе ко је дао заклад, то што каже, да суд пресуди на његову вољу, онога ко је заклад предао другој страни, ако хоће сам да поцелује на свом сребру, или у крст да положи (друга страна, тужилац) и поцелујући да свој заклад узме.*"²⁷³

Предност у избору доказног средства давала се оној страни која је имала заложно право на спорној ствари. У литератури је иначе широко распрострањено схватање да је псковски законодавац прописао залогу и самих исправа (грамота), докумената којим је утврђено власништво на заложеној ствари.²⁷⁴ Приликом узимања одређене суме на зајам, зајмопримац би по преовлађујућем схватању имао обавезу да у залог преда исправу (грамоту) којом је утврђено право својине на непокретности. По мишљењу Ј. Г. Алексејева, међутим, није реч о залогачу самих исправа, тј. писаних докумената који потврђују право својине на непокретности, већ је приликом закључења уговора о зајму зајмодавцу само предата писана

²⁷² Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 79.

²⁷³ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 334.

²⁷⁴ Тако мисле Н. Дјувернуа, И. Е. Енгелман, М. Ф. Владимирски-Буданов, В. О. Кључевски, И. Струмли, А. А. Зимин, Л. М. Марасинова, велика већина истраживача Псковске судне грамоте.

исправа о закљученом уговору о зајму. На основу ње зајмодавац је могао да тражи судску заштиту у случају неизвршења основне обавезе зајмопримца, обавезе да врати новац зајмодавцу. Ј. Г. Алексејев на тај начин изразу "заклад" даје још једно значење. Другим речима, исправа (грамота) из члана 29. није ништа друго него уговор о зајму у писаној форми. Ова одредба Псковске судне грамоте предвидела је уговор о зајму о чијем закључењу је издата писана гаранција зајмодавцу. То је, по речима овог истраживача древнорусског права, суштина ове одредбе, а не пуко залагање исправе (грамоте), које само по себи не би имало никаквог смисла.²⁷⁵

Пропис Псковске судне грамоте о "закладу" (залогу) примењивао се у пракси древнорусског права. Најбоља потврда ове тезе јесте још један документ из XV века. До наших времена дошло је неколико исправа о залагању ствари које су се у древноруском праву означавале термином "закладна грамота". Оне представљају остварење правних норми ПСГ у пракси. Исправа о залагању, ("закладна грамота") са ознаком № 326 гласи: *"Узео је Богдан Јермолин од Устиње, жене тисјацког Василија десет рубаља у новцу на зајам (у оригиналу: взаимы). А заложии Богдан Устињи за тих десет рубаља очину своју (вотчину), земљу на језеру Оњега и села и ливаде и ловишта и грамоту купну (купчу грамоту, исправа о купопродаји земље) те земље. А владати Устињи и њеној деци тим селима и том земљом целом половином без вивета на своје сребро за десет рубаља за наклад све док Богдан десет рубаља не врати Устињи жени тисјацког Василија. А зајму присуствовали добри људи са обе половине: Степан Фомин, Степан Остафин, Матфеј Ермолин, Мојеј Фиклистов, Павле Домантов"*²⁷⁶

Извесни Богдан је од супруге тисјацког Василија позајмио новчани износ од 10 рубаља. Да би обезбедила своје потраживање, Устиња је захтевала од зајмопримца да преда у "заклад" непокретну имовину која је вероватно одговарала висини зајма. Уз то, Богдан је предао својину над непокретним имањем, тј. на половини целокупне заложене непокретности која је дата Устињи (зајмодавцу) све док не врати позајмљени новац. Половина заложене ствари прелазила је у приватну

²⁷⁵ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 78-79.

²⁷⁶ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 326, стр. 311.

својину Устиње као зајмодавца, што значи да је древноруско право познавало залог у облику староримске фидуције (fiducia-e).

У заложној исправи помиње се и израз "наклад".²⁷⁷ Уколико би зајмопримац испунио своју основну обавезу, тј. вратио позајмљену суму и "наклад" (камату), целокупна непокретна имовина би му се враћала у својину и државину. Веома је битна чињеница што је зајмопримац Богдан приликом предаје земље у залог, предавао и исправу о купљеној земљи као доказ о прибављеној својини, о власништву на заложеној непокретности. То је за зајмодавца представљало додатно обезбеђење, јер предајом доказа о власништву заложене земље, зајмопримац није могао да је отуђи ниједном трећем лицу. Можда у томе треба тражити смисао израза "заклад в грамоте" из члана 29. Псковске судне грамоте. Ова заложна исправа, осим тога, у улози зајмодавца помиње и жену. Древноруско право давало је особама женског пола потпуну правну и пословну способност чиме је још једном потврђена теза о веома повољном положају жена у друштву.

За проучавање уговора о зајму у Псковској судној грамоти, значајан је њен члан 28. Он гласи: *"Ако неко некоме судски тражи сребрну ссуду (новац дат на име зајма у сребру) на основу дасака, а у складу са тим положи и заклад (залог), нека буде воља тога човека, онога ко тражи новац на основу заклада, хоће ли сам да поцелује и да узме своје сребро, хоће ли да положи на крст свој заклад и да поцеловавши узме свој заклад, а поле (судски двобој) поводом заклада не досуђивати и закладне даске не прихватити као правоваљан доказ"*²⁷⁸.

Део Псковске судне грамоте посвећен уговору о зајму почиње управо овом одредбом. Заклетва целованијем и полагањем на крсту која је у древноруском праву била веома заступљена као доказно средство, примењивала се и поводом спора проистеклог из уговора о зајму. Реч је о једном архаичном доказном средству који је задржао примену само у појединим случајевима. Ова одредба не помиње писано закључење уговора о зајму, већ усмену сагласност о закљученом уговору о зајму који је обезбеђен уговором о залози ("закладом"). Из текста ове норме види се да је састављачи ПСГ имали у виду ручну залогу којом се поверилац обезбеђивао

²⁷⁷ "Накладъ" је још један израз који је у древноруском праву коришћен за означавање камате. М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Руской Правды*, стр. 156.

²⁷⁸ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 334.

уколико дужник није имао средстава да исплати дуговану суму. Он је могао да заложеноу ствар прода и тако наплати свој дуг проистекао из обавезе зајмопримца да врати позајмљени новац. У овом члану камата се не помиње, тако да се може говорити и о пријатељском, бескаматном зајму. До употребе патријархалних доказних средстава долазило је само ако је уговор о зајму био обезбеђен залогом. Ова одредба Псковске грамоте већу важност даје уговору о залогу као средству обезбеђења него патријархалној и већ превазиђеној "даски". Уговор о зајму закључен без "заклада" (залога) није уживао правну заштиту.

О залогу имовине као начину обезбеђења уговора о зајму сведочи и члан 31. ПСГ: *"Ако неко (тужилац) има зајам у сребру (новицу) на основу дасака и поврх тога заклад – одећу, оклоп, коња или било шта друго од покретне имовине, а тај заклад има мању вредност од позајмљеног новца, а (тужени) се одриче свог заклада речима: теби ништа нисам дао у залог, од тебе ништа нисам узео, нека тужилац задржи заложеноу ствар, а тужени да је прав (да не одговара)"*²⁷⁹.

У овом члану Псковска судна грамота прописује шта ће се десити са заложеном ствари уколико дужник не врати дуг, тј. позајмљени новац. Поверилац зајмодавац тада би имао право да заложеноу ствар задржи, односно да она пређе у његову својину. Осим тога, поменути члан битан је и због тога што сазнајемо које су се све покретне ствари давале повериоцима зајмодавцима као средство обезбеђења. Коњ, одећа, делови ратне опреме били су бити предмет "заклада". Псковска судна грамота у извесном смислу допушта једну врсту поравнања између странака у спору. Зајмодавац и зајмопримац на суду имају могућност да постигну прећутни споразум. Зајмопримац треба да се одрекне заложене ствари у корист зајмодавца, али пред судом треба да изјави да формално није узео новац на зајам, нити је заложено своју ствар као обезбеђење узетог новца. С правне стране гледишта, ситуација се може посматрати двојако: или се облигација гасила исплатом дуга или је вршена конверзија уговора. Уговор о зајму, у овом другом случају, био је замењен уговором о купопродаји заложене ствари.

Термин "заклад" у смислу залога који је пратио закључење уговора о зајму изричито је поменут у берестјаној грамоти № 531, важном древноруском

²⁷⁹ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 334.

документу од краја XII или с почетка XIII века. Ова берестјана грамота иначе је једна од најдужих и најзанимљивијих. У њој се помињу и јемство и подизање тужбе и позив на суд, али и давање новца уз залагање ствари. Један њен одломак гласи: "... *А давала је моја кћи куне (новац) људима са изветом (пред јавношћу, са јавним објављивањем), и тражила заклад...*"²⁸⁰ Текст ове берестјане грамоте потврђује да је у древноруском друштву залог пратио уговор о зајму много деценија пре записивања Псковске судне грамоте, будући да је ПСГ донета најраније крајем XIV века.²⁸¹ Дакле, правне норме о "закладу" биле су дубоко укореењене у обичајном неписаном праву Русије.

Уговор о зајму са залогом закључен у форми приватноправне исправе са ознаком № 152 конкретан је пример залагања ствари због зајма и примене норми древноруског права у пракси. Специфично је то што се манастир појављује као зајмодавац и што је реч о зајму без камате. Овај уговор о залагању непокретности прописује: "*Се заложи Влас Степанович светом Николи и игуману Васиљу и старости Јурију и свим чрнцима никољским пола села на Костковој гори за 10 рубаља и три свежња по 40 белки на 5 година; стару (исправу) грамоту предао је Влас светом Николи. А кад прође 5 година, да врати 10 рубаља и три свежња од 40 белки Уласеј, да му се врати његова земља. Ако не врати, да припадне та земља манастиру...*"²⁸²

Документ носи назив "закладна грамота" и потиче из половине XV века. По њеној садржини уочава се како је закључиван уговор о зајму. Позајмљена сума новца у конкретном случају била је изузетно висока, судећи по тексту многих купопродајних исправа и по вредности заложене непокретности. На основу текста ове исправе о залагању непокретности, изводи се закључак да је манастир био у улози зајмодавца и да је реч о уговору о бескаматном зајму, што је потпуно у складу са канонским прописима о забрани узимања камате. Рок за враћање позајмљеног новца је 5 година, што је такође изричито прописано.

²⁸⁰ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 417.

²⁸¹ Осим тога, ова берестјана грамота везује се и за период великог утицаја новгородске бојарске породице Мирошкинича. Почетак XIII века у Новгороду познат је по узимању високих износа камате. Појединци који су се бавили зеленашењем повезивани су са поменутом породицом. Због тога је 1207. године дошло до устанка Новгородаца против "резоицаца" (зеленаша). В. Л. Янин, *Новгородская феодальная отчина*, стр. 252.

²⁸² *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 152, стр. 201.

Потпуно је могуће да Ј. Г. Алексејев није био у праву када је тврдио да се никакве исправе о власништву (купче, меновне, даровне или друге исправе) нису предавале зајмодавцима, већ се сачињавала нова исправа о закључењу уговора о зајму. По овој исправи види се да је зајмопримац, извесни Влас, био обавезан да преда "стару грамоту". Она није ништа друго него писани доказ о власништву зложене непокретности. Он је зложио "пола села" и морао је зајмодавцу да преда доказ о власништву те зложене имовине. Обавеза да преда ту исправу потпуно је логична. Уколико је не би предао, исту зложену ствар могао је да оптерети или прода небројано пута. Древноруско право штитило је повериоца и евентуалног прибавиоца зложене непокретности. Средњовековно руско право познавало је начело правне сигурности и једнакости, основни принцип приватног права.

Други документ с краја XIV века, "духовнаја грамота" № 110 представља завештање (тестамент). Ова врста правних послова веома је присутна у древноруском приватном праву. Поменути тестамент прилично је опширан и детаљан, а помиње и других грађанскоправне послове, а посебно уговор о зајму. Набрајајући своја потраживања која оставља сину, извесни Олферије Ананович записао је: *"А взяти ми где что по жеребьямъ и по грамотамъ, а то все мое чисто возметъ сынъ мои Федоръ"*, што би значило *"А узети све што је записано на даицицама (даскама) и у исправама (грамотама), све моје чисто да узме син мој Фјодор..."*. Из ове формулације види се да је писац тестаamenta вероватно био имућан човек и да је у тренутку писања тестаamenta имао многобројне доказе закључених уговора о зајму или потраживања која су била записана или на "даскама" или у различитим исправама. Овај део тестаamenta потврда је начина закључења уговора уопште, а посебно уговора о зајму. У даљем тексту Олферијевог завештања записано је: *"код Филипа Јаскоминова три рубља, а грамота в закладе, код Оксентејка полчетврти рубље (1/8), код Пишкинова сина три рубље...код Семенца Максимовог посинка полтина, а Максим в поруке..."*²⁸³

Осим што доказује да су тестаментом могла да се наслеђују и потраживања, овај древноруски приватноправни документ посредно одсликава и начин закључења и извршења уговора о зајму. Помињу се два начина обезбеђења

²⁸³ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 110, стр. 167-168.

закљученог уговора о зајму, које је иначе прописивало древноруско право. То су писано закључење (у форми исправе о закључењу) и усмено закључење уз давање јемства ("поруке"). Очигледно да је писцу овог тестамена била позната садржина чланова 29. и 32. ПСГ. Пред нама је примена правних норми Псковске судне грамоте у пракси, на конкретном примеру.

Псковска судна грамота није само путем "заклада" осигуравала зајмодавцима повраћај новца и евентуалне камате. Постоји одредба којом је уговор о зајму обезбеђиван древном установом старог руског права, "поручитељством", ("поруком") као посебном врстом јемства. Тако члан 32. прописује: *"Ако неки човек се **поручи** (да јемство) за друга у сребру, а може судски да тражи од поручитеља своје сребро, и та странка за коју је порука дата, пред суд положи **рјадницу** и каже ја сам, брате, теби платио то сребро за ту (по)руку, а имам и рјадницу на основу које не може судски да тражи то сребро, ни од поручитеља, тада ту порадињу (рјадница, писани уговор) може да оспорава, ако у лари (архиву) не буде тих речи (не буде копије, преписа рјаднице), а странка зна поручника за своје сребро, ко је дао (по)руку за кога."*²⁸⁴

И "поручитељство" је, дакле, могло бити средство обезбеђења, али само ако зајам није прелазео вредност једне рубље, како вели чл. 33. ПСГ: *"А поруке да буде до рубље, а да не буде за више од рубље"*. Зато ова два члана треба посматрати и анализирати заједно. Слично "даски" као неформалном, застарелом и већ превазиђеном доказном средству, и "поручитељство" Псковска судна грамота третира на истоветан начин. Она допушта да ово специфично јемство буде акцесоран правни посао уз зајам само до одређене вредности позајмљене суме. Као и залог, и "даска" и "поручитељство" у древноруском праву се сматрају средством обезбеђења уговора о зајму. Разлика је у односу на Руску правду је у томе што је псковско право развијеније и ограничава употребу старих средстава обезбеђења. Уговор у писаној форми постаје доминантнији облик обезбеђивања потраживања, а псковско приватно право постепено потискује из употребе превазиђена и застарела средства. Ипак, чини се да је ова одредба истовремено и уступак старом обичајном древноруском праву. Ма колико да су састављачи чланова 32. и 33. ПСГ желели да

²⁸⁴ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 334-335.

пруже сигурност повериоцима и зајмодавцима путем залога, у свести обичних људи и даље су били и јемство, заклетва, судски двобој и друга имагинарна средства. Због тога и ограничење висине зајма од једне рубље вероватно није битно изменило свакодневни живот обичних људи, будући да је то био изузетно висок износ. У древноруско облигационо право, то је ипак, донело битан напредак и поставило темеље правој имовинској одговорности, заснованој на реалном обезбеђењу. Псковска судна грамота је, уз то, архаичној и патријархалној установи "поручитељства" супротставила једно ново средство обезбеђења зајмодавца, "рядницу" или "порадњу".²⁸⁵ Писани уговор тиме је добио предност у односу на друга средства обезбеђења уговора о зајму.

Специфично јемство као средство обезбеђења уговора о зајму примењивало се у пракси, посебно на северозападу Русије. Са тих простора је и доспео до наших времена један документ из XV века. Реч је о тзв. "поручној грамоти", тј. писаном уговору о давању јемства поводом уговора о зајму. Документ носи ознаку № 304 и гласи: *"Поручио се (дао јемство) Макарије, старац соловецки за Олфуја и за Семена ковача за три свежња од 40 белки. А рок тим кунама Заговење, а крај Петров дан... А за те куне заложил Олфуј Јурјев очину своју Корлску земљу..."*²⁸⁶

Поручна грамота № 304 помиње два средства обезбеђења поводом закључења уговора о зајму и "поручитељство" и "заклад". Зајмодавац је вероватно тражио двоструко обезбеђење – једно традиционално (јемство) и једно новоуведено (залог непокретности). Из документа се јасно види да је реч о залогу непокретности, "отчине", тј. "вотчине" и да је износ био изузетно висок (три свежња по четрдесет белки, што је купопродајна цена непокретних имања по одредбама многих купопродајних исправа). Псковска судна грамота прописала је да само нижи износи (до једне рубље) могу да се обезбеђују јемством, па је вероватно у складу са тим, зајмопримац морао да заложити и непокретност вредности позајмљеног новца. У овој

²⁸⁵ "Рядница" – уговор у писаној форми. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Том 3, стр. 236. Овај израз помиње псковски летописац 1435. године (6943. године по старом рачунању) речима: "почео намесник да суди не на основу старих псковских обичаја (по псковской пошлине), већ је почео да уводи нове доказе – рукописание (писани тестамент) и рядницу (писани уговор)" *Псковские летописи*, том 2, под ред. В. А. Насонова, Москва 1955, стр. 130-131.

²⁸⁶ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 304, стр. 299.

исправи одређен је и рок. Он је трајао од Заговења²⁸⁷ до Петровог дана. Сасвим је могуће да се у Новгороду и на северозападу Русије рок често одређивао на сличан начин, пошто је ово један од ретких помена дужине рока за враћање зајма. Древноруско право поново помиње Петров дан као последњи дан за враћање позајмљеног новца, слично тексту берестјане грамоте № 142.

На поменути члан 32. ПСГ надовезује се друга одредба псковског приватног права о зајму закљученом између трговаца професионалаца. Уговор о трговачком зајму, који иначе познаје и Руска правда, склапан је у посебној писаној форми и под тачно одређеним условима. Члан 38. ПСГ прописује: *"Ако неко против другог судски тражи трговачки новац (новац на основу трговачког зајма) на основу дасака, а човек против тога положи рјадницу (уговор у писаној форми), а у рјадници буде написано о том трговачком зајму, а против те рјаднице не буде у Светој Тројици у лари друге речи, та рјадница да се прихвати (као доказ) или (друга варијанта: а против те рјаднице буде друге речи, та рјадница да се не прихвати као доказ) ."*²⁸⁸

Слично одредбама Руске правде о зајму између трговаца, Псковска судна грамота такође прописује закључење ове посебне врсте уговора о зајму. Међутим, док је Шира правда допуштала усмено закључење уговора без икаквих сведока, Псковска грамота захтева много строже и прецизније услове за правоваљаност трговачког зајма. У овом члану је прописана конкретна ситуација. Наиме, уговор о зајму закључен је између трговаца. Дошло је до спора. Тужилац је пред суд изнео "даске" као доказно средство којим би поткрепио своје тврдње о позајмљеном новцу. Међутим, тужени је пред суд изнео писано сведочанство о истом трговачком зајму – "рјадницу". Али, и то није било довољно. Тражи се да, у складу и са другим одговарајућим одредбама Псковске судне грамоте, постоји и препис "рјаднице" који се чува у архиву града Пскова, тј. у цркви Свете Тројице.

Овај члан ПСГ утврђује редослед доказних средстава по њиховој правној снази. Највећу снагу имала је "рјадница", уговор у писаној форми чија је копија у

²⁸⁷ Овај термин у древноруском језику значи почетак поста, тј. први дан поста. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Том 1, стр. 906. У исправи № 304 мисли се очигледно на петровски пост. Псковска судна грамота помиње Филипово заговење (новембар).

²⁸⁸ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 335.

државном архиву. Тек уколико је "рјадница" имала недостатке, на ред је као доказно средство долазила "даска".²⁸⁹ Ова одредба псковског приватног права у суштини потврђује све већи значај писане форме у облигационом уговорном руском праву, а све мање пажње поклања доказивању старим патријархалним средствима. То је последица другачијих економских, друштвених и државних околности у северозападним древноруским градовима. Раст робно-новчане размене посредно је утицао и на повећање броја трговаца и других потенцијалних уговорних страна.

Псковска судна грамота садржи и два посебна члана о камати. У односу на Руску правду, она прави и термилошку и суштинску разлику. Чланови 73. и 74. детаљно прописују начин закључења уговора о зајму и одређују рокове враћања зајма са каматом. Први од њих гласи: *"Ако неком човеку дуг (имание) буде на запису, и камата (у оригиналу: гостињец) буде записана на запису, а дође рок, тада да јави Господи (Врховном суду Пскова) о својој камати, тада и да узме камату и ако му дође рок (ако је потраживање доспело); а ако не јави Господи да је дошао рок, камату да не узима после рока који је истекао. Друга одредба, члан 74. прописује: "Ако неко тражи од дужника своје сребро до истека рока, тада да не узме камату. Ако дужник жели да врати повериоцу новац до истека рока, он је дужан да плати и камату које следеју повериоцу по расчету (за време од предаје позајмљене суме новца до њеног враћања)."*²⁹⁰

За разлику од Руске правде, Псковска судна грамота није ограничила висину каматне стопе, већ је препустила уговорним странама да саме одреде висину камате. Разлика је што је уговор о зајму морао да се закључи у писаној форми, да би стране могле да остваре право на правну заштиту ("запис"). Без тужбе и судског поступка пред врховним судом Пскова (Господа), тужилац зајмодавац није могао да добије износ камате. Постоји и рок који су вероватно стране уговорнице могле саме да уговоре, будући да се у Грамоти не помиње колико је трајао.

²⁸⁹ Сматра се да би у таквој ситуацији, када писани уговор није био прописно "заведен" у Тројицком сабору, законодавац предност дао традиционалној "даски". *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 362-363.

²⁹⁰ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 338.

Члан 74. ПСГ још је занимљивији за правноисторијску анализу. Ако би зајмодавац тражио пре истека рока (који је био уговорен или уобичајен) да му се врати дуг, губио је право на износ камате. Уколико је зајмопримац желео раније да изврши своју обавезу, морао је да плати камату за период у којем би користио туђ новац. Будући да се ниједном не помиње колико је трајао рок, могуће су две ситуације. Или је рок био утемељен обичајним правом, (па је био на пример годишњи) или га је одређивао врховни суд. Тешко је поверовати да је суд морао да одређује колико је трајао разуман рок за враћање зајма, тако да би могло да се претпостави да је постојао рок за враћање зајма који је предвиђен обичајним правом и да управо зато није ниједном поменут у тексту Грамоте.

Намеће се закључак да је Псковска судна грамота, за разлику од Руске правде, познавала две врсте зајма. То су зајам са каматом и зајам без камате. Заправо, Грамота је предвидела уговор о зајму са каматом у писаној форми, али је странама дата слобода да практично саме креирају правну норму. Уколико би зајмодавац тражио да му зајмопримац раније врати позајмљени новац, каматни зајам се претварао у бескаматни. Уколико је зајмопримац желео раније да се ослободи дуга, морао је платити један део камате. Псковска судна грамота водила је рачуна о интересима обе стране уговорнице и давала је предност слободно израженој сагласној вољи зајмодавца и зајмопримаца.

Што се тиче висине каматне стопе на северозападу Русије, Псковска судна грамота није утврдила њен износ, као што је то учињено одредбама Руске правде. У литератури постоје размишљања да се она кретала на нивоу 20-25%.²⁹¹ Има и становишта да је проценат из Руске правде од 20% био превисок и неприменљив у северозападним древноруским градовима и да се камата поводом зајма кретала око 10%.²⁹² Постоје други појединачни историјски извори у којима је висина каматне стопе веома колебљива, тако да се не може поуздано тврдити да ли се Мономахова реформа примењивала у Новгороду и Пскову. То су одређене берестјане грамоте.

²⁹¹ Види нпр. В. Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля в XV в.*, Москва 1961, стр. 148.

²⁹² И. Э. Клайнбергер, *Заемный процент в Великом Новгороде первой четверти XV в.*, стр. 251.

6.3. Уговор о зајму у берестјаним грамотама

Средњовековно право древноруских северозападних развијених градова није било потпуно прецизно у погледу одређивања висине каматне стопе, као ни у вези рокова враћања позајмљених ствари. Та правна празнина попуњавана је обичајним, неписаним правом. Делови тог обичајног права садржани су у текстовима неких берестјаних грамота. Оне су значајне и због помена неких потпуно другачијих термина везаних за уговор о зајму. Те изразе не помињу ни Руска правда ни Псковска судна грамота.

Једна од најстаријих до сада пронађених, берестјана грамота № 246, потиче из прве половине XI века. И она помиње уговор о зајму и гласи: *"Од Жировита Стојану. Од тада, када си се мени заклео на крсту (или узео крст) и не шаљеш ми новац, иде девета година. Ако ми не пошаљеш четири и по гривне, спремам се за твоју кривицу да конфискујем робу неког имућног Новгородца. Пошаљи новац."*²⁹³

Очигледно је из садржине да ова берестјана грамота није по пореклу новгородска. Град из којег је извесни Жировит послао своје писмо упозорења, није се потчињавао Новгороду, иначе не би била могућа конфискација имовине неког припадника друге државе. А. А. Зализњак, коришћењем лингвистичких и палеографских метода, дошао је до закључка да је писмо послато из Смоленска, Витебска или Полоцка.²⁹⁴

Ова грамота сведочанство је о употреби вероватно најстаријег начина обезбеђивања потраживања проистеклог из уговора о зајму. Реч је о примени објективне имовинске одговорности за дуг сународника или припадника исте категорије људи којој припада инсолвентни зајмопримац. Будући да зајмодавац нема могућност заплене имовине зајмопримца, по обичајном општесловенском праву он је имао овлашћење да изврши одузимање имовине лицу које је блиско по неком основа са дужником зајмопримцом. У српском средњовековном праву постоји идентична установа и носи посебан назив – "изам".

С друге стране, ова грамота сведочи и о првобитном неформалном начину закључења уговора о зајму. Зајам се закључивао усмено, а средство обезбеђења

²⁹³ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 280.

²⁹⁴ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 281.

зајмодавца било је целивање крста, тј. полагање заклетве да ће новац бити враћен у складу са договореним условима.²⁹⁵ Веома могуће да је ово сведочанство о закључењу тзв. трговачког зајма, прописаног Руском правдом која је била једини донети зборник древноруског права у тренутку настанка ове берестјане грамоте. По члану 48. Шире правде, сведоци нису били потребни приликом закључења уговора о зајму између трговаца. По овој берестјаној грамоти, зајмопримац је непосредно пре узимања новца морао да положи заклетву "крестоцеливанијем" (целивањем крста). Полагањем те заклетве, у духу најдревнијег руског права, он је прихватао обавезу да новац врати зајмодавцу. Берестјана грамота № 246 показује шта се дешавало у пракси када би зајмопримац остао недоступан зајмодавцу, тј. када је био из другог града или области.

Берестјана грамота из прве половине XII века, са ознаком № 509 гласи: *"Од Војислава узми 10 куна **иста** (главнице) и 5 куна у смислу камате (у оригиналу 'намом'): он није дао камату за два рока. Од Нежате узми 10 куна и гривну. Од Будоте узми гривну камате. Од Бојана у Озереву узми шест куна камате. А отроку дајте по куну за човека."*²⁹⁶

У овом писаном обавештењу помиње се уговор о зајму са каматом. Аутор овог писма наглашава трећем лицу да изврши наплату главнице и камате од својих зајмопримаца дужника. Грамота потиче из прве половине XII века што сведочи о важењу и примени норми Руске правде о ограничењу износа камате. Из првог дела текста јасно се види да је камата за два рока износила 50%, што значи да је камата по једном року била 25%. Не наводи се дужина рока. По Руској правди, камата на годишњем нивоу била је ограничена на 20%. Веома је индикативна употреба термина "иста" у значењу главница, главни дуг дат у зајам, што је потпуно у складу са чл. 53. Шире правде и другим берестјаним грамотама. Занимљива је употреба у оригиналу израза "нам" за који се у литератури дуго није знало да се тим термином

²⁹⁵ У оригиналном тексту ове берестјане грамоте стоји "взял крест" што буквално значи узео крст. Арциховски тврди да је реч о купопродаји крста, а да купац није послао новац, јер преводи текст дословно. А. В. Арциховцкий, М. Н. Тихомиров, *Новгородские грамоты на бересте*, Москва 1953, стр. 67, 69. Међутим, још је Л. В. Черепнин доказао да је у питању заклетва целивањем крста која је веома распрострањена у древноруском праву, посебно у Новгороду и Пскову, на северозападу Русије. Л. В. Черепнин, *Новгородские грамоты как исторический источник*, стр. 74.

²⁹⁶ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004, стр. 362

означавала најчешће камата.²⁹⁷ Отрок који је поменут представник је државе, односно помоћни и извршни орган суда. Он је, у овом случају, обезбеђивао несметану наплату дугова насталих на основу закључења уговора о зајму.

У једном древноруском канонском документу, под називом "*Вопрошение Кириково*", такође је употребљена реч "нам" и њен синоним "лихва". То је још једна потврда да се изразом "нам" означавала камата, будући да је "лихва" представљала црквенословенски назив за камату. Члан 4. *Новгородске кормче књиге*, који је садржан и у поменутом канонском документу прописује и следећу формулацију: "*Не припада теби да узимаш нам (камату), такозвану лихву. Он (епископ Нифонт) је тако учио...*"²⁹⁸

Берестјана грамота № 78, по свему судећи, помиње залогу покретних ствари поводом уговора о зајму.²⁹⁹ Она је настала 1160-1170. године и значајна је због тога што два века пре почетка записивања Псковске судне грамоте поменула залагање ствари зајмопримца, тј. древноруски "заклад". То значи да постоје индиције да је залога ствари зајмопримца била укорењена у древноруском обичајном праву.

Ова берестјана грамота на савремени језик преведена је на следећи начин: "*Узми од Тимошке, Војциновог (или Војчиновог) шурака једанаест гривни за коња, санке, ам, узду, оглавље и коњски покривач*"³⁰⁰ На први поглед, реч је о купопродаји коња. Постоје, међутим, основане претпоставке да се ово писмо односи на уговор о зајму који је обезбеђен залогом коња. Најпре, цена коња је веома висока. Уколико би се прихватио предложени превод и тумачење, купопродајна цена за коња и додатну опрему износила би једанаест гривни. То је неприхватљиво, будући да по садржини већине древноруских појединачних историјских извора, цена коња углавном није премашивала износ од две до три гривне. Цена робова у XII веку

²⁹⁷ Дуго се сматрало да је значење било реч "нама" од личне заменице ми. Међутим, свака сумња је отклоњена после исцрпне анализе лингвиста и историчара А. Зализњака и В. Л. Јањина. Они сматрају да је термин "нам" претежно означавао камату, а у појединим ситуацијама и најам, закупнину, плату за радника или плату по уговору о делу, па чак и купопродајну цену. В. Л. Јанин, А. А. Зализняк, *Новгородские берестяные грамоты на бересте (из ископках 1977-1983)*, Москва 1986, стр. 165-166.

²⁹⁸ *Памятники древнерусского канонического права, том I, Памятники XI-XV века*, под ред. А. С. Павлова, Санкт Петербург 1908, стуб. 24,25.

²⁹⁹ Берестјана грамота № 78 одсликава закључење уговора о залогу. Л. В. Черепнин, *Новгородские берестяные грамоты как исторический источник*, стр. 93-95.

³⁰⁰ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 373.

такође није прелазила три гривне. Делује нелогично претпоставка да се за једног коња могло купити неколико робова.

Међутим, ако се пажљивије погледа изворан текст ове берестјане грамоте, уочава се да је формулација *"одину на десјат"* преведена као број једанаест. Бројеви су се у другим старословенским документима и прописима сасвим другачије обележавали. Пошто је мало вероватно да је вредност једног коња у то време износила 11 гривни сребра, остаје довољно простора да се претпостави потпуно другачије значење. Поменути формулацију могуће је превести и као "узми једну на десет (гривни)", односно узми зајам чија је каматна стопа била 10%, а заузврат предај коња са целокупном опремом у залогу.

Једна од најстаријих по пореклу берестјаних грамота такође сведочи о високом степену заступљености уговора о зајму у древноруском праву: *"Од Рожњета Косњатину. Ти си узео у Кијеву од мог отрока гривну сребра. Пошаљи новац. Ако не пошаљеш, тада (ће зајам бити повећан за) половину (тј. 50% камате)"*.³⁰¹

Берестјана грамота № 915 пронађена је у ископавањима 2000. године, а утврђено је да спада међу најстарије, тј. из треће четвртине XI века.³⁰² По њеној садржини види се да је написана пре Мономахове реформе висини камате и начина њеног узимања, будући да зајмодавац прети зајмопримцу да ће једнократна каматна стопа доспети до висине од 50%. Веома је драгоценост сведочанство о висини каматне стопе која је била дуго утемељена обичајним правом и практично неограничена. Осим тога, види се да је зајмодавац био имућан човек и да је припадао категорији крупних феудалаца. Помиње се "отрок" у значењу слуге или роба, а не судског извршитеља, јер зајмодавац наглашава да је "отрок" његов. Ово писано упозорење дужнику такође је значајно због помена Кијева, тада престонице древноруске државе. Овај документ, с друге стране, пронађен је у Новгороду, што говори о веома развијеној трговачкој, робно-новчаној размени између два центра древноруске државности.

³⁰¹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 243.

³⁰² В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1996-2000)*, Москва 2004, стр. 106-107.

И берестјана грамота № 912 такође спада у најстарије. Она одсликава правни поредак старе руске државе средином XI века: *"Грамота од Људслава Хотену. Пошаљи ми новац (у оригиналу: веверице). Чак и ако не пошаљеш Свена, свеједно ми пошаљи (новац)."*³⁰³

Текст овог писма вероватно одсликава односе између лица која припадају имућнијем слоју, зато што се помиње извесни Свен који треба да донесе Људславу новац. Начин обраћања пошиљаоца писма упућује на такав закључак. Не види се ко је поверилац, а ко је дужник. Могуће су обе ситуације: или извесни Људслав тражи натраг од неког Хотена свој новац (с каматом или без, или само камату) или је Хотен као будући зајмодавац добио писану молбу да Људславу позајми новац. У сваком случају, чињеница је да берестјана грамота № 912 помиње уговор о зајму. Посебно је значајно што је настала средином XI века. Она сведочи о једноставном и неформалном начину закључења зајма. У писму нема помена ни писаних доказа, ни сведока. Чак се не помиње ни заклетва. Не треба искључити могућност да је реч о зајму између трговаца професионалаца, који је прописан одговарајућим одредбама Руске правде и Псковске судне грамоте. Такав зајам закључивао се без икаквих формалности, усмено, без присуства "послуха", а у евентуалном спору пред судом главни доказ била је заклетва. Тужилац зајмодавац је полагао заклетву уколико је тужени зајмопримац негирао постојање уговора.

Берестјана грамота № 238 помиње уговор о зајму и једно старо патријархално доказно средство. Њен текст гласи: *"(Ти си дао) Несдичу четири и по резане, а мени две куне. Шта сад ти тврдиш, да ти дугујем осам куна и гривну. Пођи у град, могу с тобом на воду (тј. на божији суд доказивање водом)"*³⁰⁴ Документ је посебно значајан што садржи доказивање имагинарним доказним средствима – "испитивање водом"³⁰⁵

Ова берестјана грамота јединствена је међу истородним историјским изворима, будући да предвиђа доказивање "божјим судом". Она је у потпуности сагласна члану 22. Шире руске правде: *"Тако исто (поступити) и у свим*

³⁰³ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 246.

³⁰⁴ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 259.

³⁰⁵ "Вода" – термин древноруског права којим се означавала истоимена ордалија. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 27. Ово доказно средство имало је општесловенски карактер. Нарочито је заступљено у пољском обичајном праву.

расправама око крађе и оптужбама; ако нема очигледних доказа, дати му (усијано) гвожђе до пола гривне злата; ако је мање, онда приступити доказивању потапањем у воду, и то до вредности (спора) до две гривне сребра; за још мање, нека (тужилац) положи заклетву за своје куне (новац)."³⁰⁶

Тужени зајмопримац дуговао је мање од две гривне сребра – гривну и осам куна. Дакле, писцу ове берестјане грамоте било је познато правило прописано поменутиим чланом Руске правде. Давање одређене суме новца на зајам у древноруском праву могло је, уз сведоке, јемство, потписивање "даске", бити обезбеђено и ордалијом, тј. испитивањем потапањем у воду.

Новгородска берестјана грамота № 241 сачињена је у првој трећини XII века и такође је посвећена уговору о зајму. Њен превод гласи: *"Од Косњатина Ждану. Плати Степанцу на Рождество (на Божић). Ако не платиш, онда ћеш платити отрока (приликом наплате дуга од стране извршитеља) два пута више"*.³⁰⁷ Овом берестјаном грамотом предвиђен је тачан датум извршења уговорне обавезе. На основу овог писаног обавештења, могуће је осетити дух најдревнијег обичајног руског права. Извесни Косњатин, поверилац-зајмодавац обавестио је свог дужника да ће у случају невраћања дуга бити приморан да пошаље судског извршитеља. Намеће се логична претпоставка да је зајмодавац имао доказе о постојању утуживог потраживања, тј. облигације. Не треба искључити могућност да је спроведен судски поступак на основу којег је поверилац могао да захтева извршење пресуде. Зајмодавац је упозорио несавесног зајмопримца да ће, по падању у доцњу, његов дуг износити два пута више.

Берестјана грамота № 723 помиње уговор о зајму који је обезбеђен ручном залогом. Њен текст у преводу гласи: *"Наклон од Душиле Наси. Пошао сам у Кучков. Хоће ли да чека (није речено шта) или неће? (друга варијанта: Хоћу ли ја да чекам или да не чекам)... а ја Федки, давши јој њену огрлицу, узеху своје"*.³⁰⁸ Овај запис настао је у другој половини XII века.³⁰⁹ Очигледно да је Душила био поверилац зајмодавац, а да је поводом зајма као залог узео огрлицу извесне Насе.

³⁰⁶ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 125.

³⁰⁷ А. А. Зализњак, *Древненовгородскиј диялект*, стр. 260.

³⁰⁸ А. А. Зализњак, *Древненовгородскиј диялект*, стр. 355.

³⁰⁹ В. Л. Янин, А. А. Зализњак, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг.)*, Москва 2000, стр. 22.

Зајмодавац истиче да ће узети своје када врати заложу ствар. Ова берестјана грамота два века пре записивања Псковске судне грамоте помиње "заклад" древноруског права. То је веома важна чињеница, будући да и на том примеру потврђује хипотезе да је псковски зборник заправо кодификација дубоко укорењеног обичајног права. Овај документ значајан је и због првог помена Москве. Стари назив за Москву био је Кучков, Кучкова поља.³¹⁰

Из друге половине XII века је и берестјана грамота № 665 која гласи: "*Од Доброшки Завиду. Узми од Ратише шест гривни, а од Неболе три кади (не каже се које житарице). А Ратиши кажи: јавио сам ти да је код Полтевича три гривне јечма (тај твој дуг треба да тражиш од њега); тако сам тај дуг претворио у камату. А од Пожого узми (неколико) кади јечма...*"³¹¹ Ова берестјана грамота такође представља доказ о примени правних норми Руске правде. Предмет уговора о зајму је врста житарица (јечам). У писму се наводи да је зајмопримац узео одређену количину јечма. Карактеристично је да је дуг у житу изражен у новцу. Извесни Доброшка, писац ове исправе, узимао је камату на име давања у зајам одређене количине јечма.

Још једно писано сведочанство, настало такође у другој половини XII века посредно помиње уговор о зајму. Берестјана грамота № 235 гласи: "*Од Судише Нажиру. Ево Жадко је послао два судска извршитеља и они су ме ограбили (конфисковали ми имовину) за дуг мога брата. А ја нисам поручитељ (јемац) моме брату. Забрани му, да мени не шаље извршитеље... А ја идем у град (вероватно Новгород)*"³¹² Ово писмо одсликава у потпуности дух древноруског права. Помиње дуг који је вероватно настао закључењем уговора о зајму. Занимљиво је за анализу због одговорности појединца за дуг блиских сродника. У складу је са старословенском колективном породичном имовинском одговорношћу. Ова берестјана грамота посредно показује тенденције за раскидањем такве имовинске одговорности. Извесни Судиша наводи да он није био "поручитељ" (јемац) свом брату и да се не може применити стари словенски обичај о колективној

³¹⁰ Москва се често називала тако јер се налазила на поседу крупног бојара Кучке. Назив "Кучкова поља" дуго је био у употреби за један део ширег центра града, док тај квартал Москве није преименован у Лубјанку.

³¹¹ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 366.

³¹² А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 374-375.

одговорности. У литератури постоји мишљење да је породична солидарна одговорност била присутна у праву Кијевске Русије, али и много касније, у правном систему Московске Русије. Ова породична солидарна одговорност заснивала се на заједничком учествовању у закључивању правних послова.³¹³ Отац, син, брат, мајка или супруга могли су заједно са другим чланом породичне заједнице представљати једну уговорну страну. То се нарочито односило на уговор о зајму.

³¹³ В. Удинцев, *История займа*, стр. 37-38.

6.4. Уговор о зајму под претњом дужничког ропства ("кабала")³¹⁴

Реч "кабала" у древноруском праву значила је обавезу зајмопримца да врати дуг, која је дужника доводила у стање личне зависности од зајмодавца. То значи да је у једном периоду развоја древноруског права постојала лична одговорност дужника за обавезе проистекле из уговора о зајму. У старом руском праву, дакле, било је дужничког ропства. Интересантно је да су "кабални људи" или "кабални холопи" како су се често називали, појава позног средњовековног руског права, а не раног руског права. Они се у писаним документима јављају тек у XV веку, када се овакви правни послови све чешће закључују. "Кабалне грамоте" представљају општи назив за древноруске правне акте којима се закључују различите врсте уговора о зајму. Процес феудализације који је са собом носио и поступак укмећивања слободних људи, на руским просторима почиње да узима маха тек у периоду Московске Русије. Зато се "кабала", "кабалне грамоте" и кабални холопи (робови) појављују тек у том периоду.

У древноруском праву било је више врста ових исправа. Оне се, по речима једног истраживача, могу поделити на три групе:

1. "докладна" (слободан човек за одређену суму новца долазио у зависан положај у односу на феудалца и испуњавао различите обавезе на његовој вотчини, феудалном поседу);

2. "ростоваја" – каматна – до исплате дуга у целости, зајмопримац исплаћивао само камату ("рост") и то новчану или натуралну;

3. "служиљаја" која је била најраспрострањенија; обавезивала дужника да дуг на име камате одрађује радом у домаћинству и на поседу феудалца.

Процес стварања зависних људи од дотада слободних почео је у XV веку. Први истраживач који је поменуо процес "кабаљења" слободних људи је Л. Максимович у студији *Указатель Российских законов*, из 1808. године.³¹⁵ Од XVI века указима руских царева "кабалним људима" је забрањено да одлазе од својих

³¹⁴ "Кабала" – писана форма за закључење уговора о зајму делом обезбеђен личном слободом дужника. Највероватније од турске речи "kabal" што значи посао једног дана, задати посао. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 51.

³¹⁵ В. Удинцев посвећује посебну главу "кабалним грамотама". В. Удинцев, *История займа*, стр. 168-185.

господара чак и када плате дуг у целости.³¹⁶ Тиме је процес укмећивања сељака настављен још јачим интезитетом.

Постоје докази да се у древноруском праву процес стварања зависних људи помиње и пре XV века. Реч је о новгородској берестјаној грамоти № 5 која у преводу гласи: "*Наклон од Давида и од Јосифа Марку. Сачекај за нашега сељака, кажи дворјанину Павлу, Петровом брату, да грамоту (о закабаљењу) не преда за њега*".³¹⁷ Ово је једина берестјана грамота која помиње овај специфичан начин стварања зависних људи. Она описује процедуру која се морала покренути предајом исправе о "кабали", вероватно пред судом. Вероватно због тога писац ове грамоте помиње дворјанина и двор. Он моли извесног Марка да каже судском и државном чиновнику да не предаје исправу. Вероватно је предајом исправе од стране зајмодавца, зајмопримац који није успео да измири дуг постајао зависан сељак. Писмо је настало средином XIV века.³¹⁸

³¹⁶ В. Д. Гладкый, *Славянский мир I-XVI века*, Москва 2001, стр. 264-265.

³¹⁷ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 535.

³¹⁸ А. В. Арциховский, М. Н. Тихомиров, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 гг)*, Москва 1953, стр. 32.

7. Уговор о најму, уговор о делу и уговор о закупу

Средњовековно право није правило разлику између закупа (*locatio conductio rerum*) и најма (*locatio conductio operarum et operis*) коју је правило римско и коју прави савремено облигационо право. Византијски закони Прохирон, Властарева синтагма и други извори такође не праве ову разлику, а то не чине ни српски законски акти још од времена Савиног Номоканона. Једном речју, староримски *locatio* је старословенски наем.³¹⁹

У древноруском праву такође нема разлике између уговора о закупу и уговора о најму. Чак и у савременом руском језику постоји велика термилошка сличност. Уговор о закупу назива се "договор имущественог најма", а уговор о најму радне снаге "договор личног најма". Посебну подврсту уговора о најму, уговор о делу, пожељно је у средњовековном правном систему посматрати заједно са уговором о личном најму. У савременом руском језику он се означава термином "договор подряда". Због тога је неопходно и логично уговоре о најму, закупу и делу посматрати заједно.

У класичном римском праву, изразом "*locatio conductio*" обележавала су се три различита контракта. То су уговор о закупу, уговор о најму радне снаге и уговор о делу. Суштина ових уговора је у томе што је једна страна стављала на расположење другој страни ствар, сопствену радну снагу или одређени специјализовани рад, а друга страна се обавезивала да исплати одређену цену или награду.³²⁰

Проучавање уговора о најму у руском средњовековном праву неодвојиво је повезано са положајем појединих подвлашћених друштвених категорија. Наиме, "закуп"³²¹ Руске правде и "најмит"³²² Псковске судне грамоте називи су за ниже,

³¹⁹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, стр. 428-429.

³²⁰ Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 256-260.

³²¹ Порекло и значење термина "закуп" јесте једно од спорних питања у руској правноисторијској литератури. У погледу порекла речи постоје два супротна гледишта. Једни сматрају да је у питању уговор личног најма, а други да корене треба тражити у зајму који се враћао сопственим радом. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 44. Већина совјетских истраживача "закупа" сматра феудално зависним човеком који ради за "купу" – новчану суму или извесну количину средстава за производњу, пре свега пољопривредну. Он има обавезу да новац или та добра врати господару. Општу слику о "закупу" усложњава чињеница да он припада категорији становништва који су блиски робовима (холопима), али да има и карактеристике слободних људи.

подвлашћене слојеве становништва. Представници тих категорија друштва могли би, с аспекта теорије облигационог права, да се сматрају једном страном уговорницом. Оправдано се поставља питање да ли су они испуњавали све услове да би се сматрали уговорним странама, будући да се у правноисторијској научној јавности воде читаве полемике да ли су они уопште имали личну слободу. Прави се и разлика између ове две посебне групе људи, будући да оне припадају различитим епохама у развоју древноруског друштва, државе и права. Са много основа претпоставља се да су "закупи" Руске правде били у делеко неповољнијем положају од "најмита" Псковске судне грамоте. Ови други, судећи по одредбама ПСГ и по образложеним ставовима појединих истраживача, готово сигурно се могу сматрати лично слободним људима. Они су могли, на формално равноправној основи, закључивати уговоре о најму са различитим најмодавцима. С друге стране, "закупи" или "ролејни закупи" Руске правде готово извесно су припадали феудално подвлашћеној категорији људи. Њихов статус био је веома сличан положају лично зависних сељака, кметова. Због тога вероватно они и нису могли представљати субјекте облигационог права у пуном смислу те речи.

*Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том 1, стр. 103. Има и оних истраживача, с друге стране, који тврде да је "закуп" потпуно слободан човек који ступа у уговорне односе за одређену плату за служење или за одређени посао. Особеност таквог уговора је у томе што је "закуп" своју плату добијао унапред, пре обављеног посла или протеча времена, па се може сматрати чак и специфичним зајмом који се враћао радом. Н. В. Калачов, *Предварительные юридические сведения для полного объяснения Руской правды*, Москва 1846, стр. 87.*

³²² "Наймит" – најамник, најмопримац, лице унајмљено на основу уговора *locatio conductio operarum*. Треба правити разлику између најмита као уговорне стране и најмита као лица које је замењивало припадника вишег слоја у судском двобоју, у складу са одговарајућим члановима ПСГ и Судебника. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 63.

7.1. Уговор о најму и уговор о делу

Руска правда садржи веома мали број правних норми које се непосредно односе на правне послове *locatio conductio*. У једном члану Кратке правде о градитељима путева и мостова посредно се изводи закључак да је уговор о делу био заступљен у првобитном руском праву: *"А ово је урок (плата, а по другом тумачењу правило) мостарима: ако су направили мост (значи и оспособили друм) узеће за посао ногату, а (и) од дела моста (друма) ногату; ако је требало ослабелом мосту учврстити неколико дасака, 3 или 4 или 5, то исто (плаћа се)."*³²³

Древноруско писано право у члановима 96. и 97. Шире правде још прецизније прописује награду (плату) за извршење тачно одређеног посла. Ови чланови представљају допуну и разраду раније записаног члана 43. Кратке правде. Члан 96. Шире правде гласи: *"А ОВО О ГРАДОЗИДАНИЈУ. Ово су накнаде грађевинару: на почетку градње добија куну, а на завршетку ногату; а за храну, пиће, месо и рибе 7 куна недељно, 7 хлебова, 7 уборака прекрупне, 7 лукана (мерица) овса за 4 коња; ово да има док град сазида, а слада одједном дати 10 лукана."*

Члан 97. Шире правде такође прописује накнаде које су се исплаћивале градитељима мостова. У његовом тексту налазе се одредбе о уговору о делу, као једне подврсте уговора о најму. Овај члан прописује: *"О МОСТАРИМА. А ово су накнаде мостарима: кад наместе мост дати од (сваких) 10 лаката по ногату; ако поправљају мост ослабљени, колико делова поправе, по куна од сваког дела; мостар треба да путује са отроком на два коња, (те за њих) 4 лукна овса на недељу дана, а хране колико поједу."*³²⁴

Сам помен накнада грађевинарима и мостоградитељима претпостављао је постојање уговора о делу у древноруском облигационоправном систему у периоду важења Руске правде. Потпуно је неважно, при том, што је део накнаде (награде, плате) за извршени посао био изражен у натури. Та надокнада у натури такође представља обавезу наручиоца посла према "предузимачу" тј. грађевинару или мостару. Значај уговора о делу по нормама Руске правде не умањује ни чињеница

³²³ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 122.

³²⁴ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 132.

што се наручиоцем посла, условно речено, сматрала држава, односно древноруски владар. Мостови и путеви у средњем веку сматрани су добром јавног интереса и опште намене и владари су имали обавезу да воде рачуна о њима. Потпуно је логично да су се велики кијевски кнежеви, као легитимни представници државе, појављивали као наручиоци таквих послова. Много је важнија чињеница што су, по прописима Руске правде, кнежеви исплаћивали накнаде (плате) извршиоцима послова. Руски владари се нису понашали искључиво као носиоци јавних овлашћења. Они нису градитеље мостова и путева приморавали на радну ренту као њихови феудални господари. Због тога се у овим одредбама најстаријег руског правног зборника препознају норме о уговору о делу и то о његовој посебној подврсти, уговору о грађењу.

Псковска судна грамота, с друге стране, садржи неколико одредаба које помињу различите врсте уговора о најму. Реч је о члановима 39, 40 и 41. ПСГ. По њиховој садржини, уговор о најму по правилу се закључивао усмено, без икаквих формалности. Једини изузетак у том смислу јесте члан 41. псковског зборника. Његов текст указује на могућност да се уговор о најму закључивао и у писаној форми, будући да посебно помиње термин "запис".

Чланом 39. Псковске судне грамоте почиње њена посебна тематска целина посвећена уговору о најму. Овим чланом установљени су општи називи за уговорне стране које закључују овај уговор. Он у оригиналу прописује: "*А которой мастер плотник или наймит отстоит свой урок и плотник или наймит ... свое дело отдает ... на государех и взакличь сочит своего найма.*"³²⁵ Изворни текст би се могао превести на следећи начин: "*Ако неки мастер*³²⁶ (мајстор, занатлија вишег ранга), *плотник (тесар, столар) или било који најмит (обичан најамни радник)*

³²⁵ *Российское законодательство, Законодательство Древной Руси*, том 1, стр. 335.

³²⁶ Израз "мастер" у древноруском праву може се поредити са термином "мајстор" из српског средњовековног права. По садржини различитих извора права Немањинке Србије, у "мајсторе" су спадали зидари, ковачи, златари, кожари, седлари, кројачи и друге занатлије. Заједно са "сокалницима" су држали земљу и дуговали господару земље работе и дажбине. Били су мање оптерећени од "меропаха" (зависних сељака), будући да су поред општих работа радили и на свом основном занату. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, стр. 91. Дакле, по одредбама српског средњовековног права, "мајстори" су припадали категорији зависних људи, али су се поред тога бавили сопственом занатском производњом. Њихов положај био је далеко повољнији од статуса обичних зависних сељака. Не треба искључити могућност да су "мајстори" у средњовековној Србији могли бити уговорна страна приликом закључења различитих уговора о делу.

одради у (уговореном) року ... одради свој (уговорени) посао... од господара јавно може да тражи плату (за одрађени посао)."

Наручилац посла означавао се термином "господар", док је извршилац посла обележаван изразом "најмит". У правноисторијској и историјској науци постоје различита тумачења првог дела текста овог члана. Наиме, једна група аутора сматра да се израз *мастер плотник* односи на једно лице и да је реч о самосталном занатлији вишег ранга.³²⁷ У новијем периоду, појавила су се другачија тумачења која делују прихватљивије и аргументованије. По њима, изрази *мастер* и *плотник* у древноруском језику и праву служили су за обележавање различитих лица, док је термин *наймит* тада представљао општи назив за извршиоца посла, односно за једну страну уговорници.³²⁸

Без обзира што је текст члана 39. Псковске судне грамоте дошао до нас са оштећењима и празнинама, из њега се много тога сазнаје о уговору о најму у древноруском праву. Најпре, види се да руско средњовековно право није правило разлику између уговора о личном најму и уговора о делу. Састављачи и редактори псковског правног зборника на потпуно исти начин третирали су и најамног радника са посебном професијом (плотника) и обичног најмопримца (најмита). Ситуацију додатно компликује помињање мајстора (мастера) као занатлије вишег ранга, и то било које професије. Затим, из садржине члана 39. посредно се сазнаје да је уговор о најму био закључиван или на одређено време или за одређени посао, у зависности од воље уговорних страна или природе посла за који је неко био унајмљен. Најзад, овај члан Псковске судне грамоте прописује начин на који је најмопримац могао судски да тражи накнаду за свој рад од најмодавца. То се

³²⁷ Л. В. Черепнин, И. Я. Яковлев, *Псковская судная грамота, новый перевод и комментарии, Исторические записки 6*, стр. 258. А. А. Зимин, *Памятники русского права, том 2*, стр. 351.

³²⁸ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 117. По тумачењу Ј. Г. Алексејева које је засновано на упоређивању мишљења многих научника, *мастер* је назив за самосталног занатлију, док је *плотник* обичан занатлија са конкретном делатношћу (столар, тесар). Иначе, средњовековни Новгород се делио на пет територијалних округа, квартава или рејона ("конец") од којих је један носио назив *Плотницки* што у преводу на српски језик значи столарски, дрводељски или тесарски. Други кварт називао се *Гончарски* што значи грнчарски. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 45. Индиректно, називи квартава на северозападу Русије сведоче о високом степену развоја занатства. Б. А. Рыбаков у свом истраживању побројао је 64 различите врсте занатске производње у Кијевској Русији. То се у највећој мери односило на северозападне градове Новгород и Псков. Б. А. Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, Москва 1948.

радило јавно, на тргу или са знањем суседа или рођака, што је обележено термином "взаклич".³²⁹

Многобројне расправе у литератури водиле су се и око превода и смисла овог члана, али и у вези са тим да ли је он уопште предвидео могућност закључења облигационоправног уговора. Међу истраживачима постоје несугласице поводом значења термина "государ" (господар), тј. да ли му се уопште може приписати улога наручиоца посла или је он, пак, био само феудалац који је наређивао свом подвлашћеном зависном човеку да обави одређени посао за њега.³³⁰ Судаћи по последњем делу текста члана 39. ПСГ, извршилац посла могао је тужбом да тражи плату, тј. накнаду за обављени посао или најамнину. То по правилу није било карактеристично за односе феудалца и кмета. "Господар" и "мастер", (тј. "плотник" или "најмит") правно су изједначени. Међу њима постоје економске разлике, али се на основу текста Псковске судне грамоте не може говорити о типичним феудалним односима. Постоје сви предуслови за закључење облигационоправног посла. Обе уговорне стране су формалноправно једнаке и обе имају права и обавезе једна према другој. То што Псковска судна грамота користи израз "господар" указује на евентуалну економску зависност која постоји свуда, у свим епохама једног друштва и у већини правних система.

"Најмит" је, дакле, био слободан човек који је пружао услуге другом лицу и за њих добијао одређену накнаду, плату или најамнину. Карактеристично је да се та накнада тј. плата за одређени посао у Псковској судној грамоти обележавала изразом "најам". Судебник од 1497. године у члану 54. садржи потпуно исти назив за најмнину: *"А најмит који не одради уговорено време, већ оде, да се лиши најма"*.³³¹ Међутим, за разлику од Псковске судне грамоте по којој је најамни радник могао и после свог превременог одласка да тражи од најмодавца најамнину, текст Судебника не пружа такву могућност. На основу ове одредбе Судебника, најмопримац је у потпуности губио право да судски захтева накнаду за свој рад.

³²⁹ "Заклич" је први стадијум судског процеса у древноруском праву. Било је то објављивање о неком нарушеном праву на месту где је иначе било много људи (сведока), најчешће на тргу. Такође се користио као прва фаза судског поступка у спровођењу поступка "свод" у споровима поводом крађе ствари. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 45.

³³⁰ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том 1*, стр. 363.

³³¹ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том 2*, стр. 61.

Усмени карактер уговора о најму потврђен је и начином тражења и доказивања права на исплату најмнине или накнаде за рад. Синтагма "*взаклич сочит свога найма*" управо се односи на форму захтева за исплату најмнине. У литератури се овај израз различито тумачио. Ј. Г. Алексејев сматра да је то врста тужбе без стављања на увид писаних доказних средстава,³³² док П. Е. Михајлов, тврди да је реч о јавном захтеву за исплату дуга који се највероватније спроводио на тргу пред народом.³³³ Ово друго мишљење утицало је на ставове А. А. Зимина који сматра да поменута синтагма у древноруском праву имала бар два значења – захтевање дуговане суме јавно, пред народом, али и само закључивање уговора на тргу пред истом јавношћу.³³⁴ Последње размишљање изгледа најпотпуније. Логично је да је начин закључења једног уговора условљавао и форму извршења уговорних обавеза. Уговор о најму, по одредбама Псковске судне грамоте, био је закључиван јавно, на тргу, попут уговора о купопродаји покретних ствари.

У псковским летописима неколико пута се помињу занатлије као веома цењен слој становништва у древноруским земљама и областима. Псковски летопис под 1420. годином бележи да је 80 мужава најмита (најамних радника, грађевинаца) радило три године и да су узели укупно 175 рубљи.³³⁵ Овај летопис потпуно је у сагласности са тенденцијама Псковске судне грамоте. Предвиђен је рок за извршење посла, као и најамнина која се плаћала грађевинским радницама. Нема ни говора о присилном раду робова или зависних сељака који су имали такве врсте обавеза према сопственом феудалцу, што је иначе било потпуно уобичајено у феудалном правном систему. Најмит, судећи и по тексту псковског летописа, не може се сматрати зависним или неслободним човеком. Из тога проистиче формална равноправност најмита и наручиоца посла, тако да се најмит сасвим оправдано сматра субјектом облигационог права.

И занатлије вишег ранга, тј. "мастери" као самостални професионалци које помиње Псковска судна грамота, посебно су поменути у истом псковском летопису. Под 1540-1541. годином забележено је да су мастерови људи све радили

³³² Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 123.

³³³ П. Е. Михайлов, *Юридическая природа землепользования по Псковской судной грамоте*, Санкт-Петербург 1914, стр. 160.

³³⁴ А. А. Зимин, *Памятники русского права, том 2*, стр. 352.

³³⁵ *Полное собрание русских летописей, IV*, стр. 229.

захваљујући свом дару, тј. таленту.³³⁶ Овај текст, иако узгред помиње мастере у сасвим другачијем контексту, веома је значајан. И он у извесној мери потврђује норму древноруског права о најму.

Уговор о најму по нормама Псковске судне грамоте могао је да буде закључен и у писаној форми. О томе посредно сведочи текст члана 41: *"Ако неки најмит плотник, а почне судски да тражи најамнину своју од господара, посао (уговорени) не одради, а оде даље, а говорећи господару, код тебе сам одрадио (уговорени) посао, а господар каже: ниси одрадио уговорени посао, тада нека положи господару на крст то што судски тражи или нека господар сам поцелује, ако нема записа код њих."*³³⁷

Суштина члана 41. ПСГ јесте у помену "записа" као писане форме закључења уговора о најму. Тек уколико не би било писаног доказа о закључењу најма, постојање овог уговора доказивало се имагинарним средствима. "Господар" (наручилац посла) могао је да бира да ли ће положити новац на крст или ће полагати заклетву целованијем. Ако је, међутим, уговор већ био закључен у писаној форми и заведен у посебном архиву града Пскова, у пракси не би ни могло доћи до извођења алтернативних доказних средстава. Тада би суд морао да поштује оно што је договорено и документовано "записом". Псковско приватно право и овом одредбом даје предност новоуведеним установама древноруског грађанског права. Писана форма закључења облигационих правних послова и у погледу уговора о најму потискује стара патријархална средства закључења уговора и обезбеђења потраживања. Наручилац посла могао је да полаже заклетву само ако извршилац посла није имао копију писаног уговора овереног у Цркви св. Тројице.

Посебан случај закључења уговора о најму на тачно одређено време прописан је чланом 40. Псковске судне грамоте: *"Ако неки најмит дворни (кућни слуга) оде од господара, пре рока на који је уговор закључен, тада да узме плату по обрачуну, а ако судски тражи плату у року од једне године (од одласка) за пет година или за десет година (колико је провео код господара), и све то може да тражи у року од*

³³⁶ Полное собрание русских летописей, IV, стр. 304.

³³⁷ Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том I, стр. 335.

једне године, а ако прође више од годину дана, тада не може судски да тражи од господара."³³⁸

Поводом садржине и начина тумачења овог члана Псковске грамоте било је доста различитих тврдњи у литератури. Неки истраживачи (М. Н. Масленикова, И. И. Полосин, М. Ф. Владимирски-Буданов) сматрају да у случају одласка дворног најмита од господара, најмит може да тражи своју надокнаду само за једну годину. Далеко већи број истраживача (М. Богословски, Н. Дјувернуа, Л. В. Черепнин, И. Д. Матрисевич, А. А. Зимин и Ј. Г. Алексејев) ову одредбу Псковске судне грамоте тумаче на битно другачији начин. Они тврде да је рок застарелости потраживања ограничен на годину дана. Судећи по смислу члана 40. Псковске грамоте, друго становиште чини се исправнијим.³³⁹ Постоји и треће мишљење, будући да И. Е. Енгелман тврди да су у пракси била могућа оба значења.³⁴⁰

Треба, дакле, прихватити мишљење по којем је рок застарелости потраживања извршиоца посла према наручиоцу био ограничен на годину дана. После истека тог рока, најмит није могао судски да оствари своје право. Већу пажњу, ипак, треба обратити на чињеницу да Псковска судна грамота указује на постојање једне потпуно нове врсте уговора о најму. Први пут је "кућни најам", такозвано служење у кући прописано овом одредбом древноруског права. Уговор о "дворном најму" није ништа друго него уговор о служењу у кући, на имању власника "двора".³⁴¹

У вези са уговором о служењу у кући треба поменути и једно размишљање Л. Маргетића. Овај научник тврди да је у средњовековном хрватском праву постојао уговор о служењу (*contractus servi*). Таквим уговором заснована је власт господара над слугом. По његовим речима, то није римска *locatio-conductio operarum*, којом се ствара само облигациони однос између послодавца и послопримца, већ се овим специфичним контрактом стварају односи међузависности између два лица. Л. Маргетић као пример наводи куповину слуге од стране једне задарске цркве. Слуга је "купљен" да служи седам година, а унапред му је дата новчана сума од два

³³⁸ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том 1*, стр. 335.

³³⁹ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том 1*, стр. 364.

³⁴⁰ И. Е. Енгелман, *Систематическое изложение*, стр. 48, 62.

³⁴¹ Двор је у средњовековном руском језику имао више значења – од обичне куће до огромних имања и поседа на којима се налазило више зграда, главних и помоћних.

солида. Након истека рока од седам година, он је поново могао да буде слободан уколико би вратио унапред добијену суму.³⁴²

Са овим размишљењем могуће је упоредити ставове једног руског научника. Ф. Устрјалов сматра да постоји битна разлика између најмита и закупа. Овај истраживач древноруског права тврди да треба разликовати правни положај најмита и закупа. Он истиче да је "закупен" Псковске судне грамоте све до закључења уговора о најму био слободан човек. Закључењем уговора о најму, он је практично продавао себе господару за одређену плату коју је унапред добијао у новцу или у натури. Таква "плата" или "најмнина" називала се у древноруском праву "покрута".³⁴³

Без обзира на извесну сличност одредбе члана 40. ПСГ са уговором о служењу, ипак нема довољно основа за потпуну примену аналогije. Најмит, за разлику од слуге или "закупена", није губио личну слободу. За време трајања уговора о најму, може се евентуално размишљати о привременом стварању односа зависности дворног најмита од господара. За разлику од њега, "закупен" и слуга губили су слободу привремено, а по истеку уговореног рока и уз извршење преузетих обавеза, статус и слобода су им се враћали назад.

После целине о уговору о најму у Псковској судној грамоти прописана је одредба која има извесних сличности са до сада анализираним члановима. Члан 42. прописује: *"Ако неки господар жели да да отрок (отказ) својем изорнику, огороднику или кочетнику, тада отказ мора да буде о Филиповом заговењу, а такође ако жели изорник да оде са села (да да отказ) или огородник или кочетник, тада да буде отказ у исто време, а другога отказа (у друго време) да не буде ни од господара, ни од изорника, ни од огородника ни од кочетника, а ако се упусти у судски спор изорник, огородник или кочетник због отказа господаревог, тада му дати правду (да положи заклетву), а господару да се не досуди ни четврти део, ни део огорода (производа из баште), ни део исада (улова рибе)"*³⁴⁴

³⁴² L. Margetić, *Srednjovekovno hrvatsko obvezno pravo*, стр. 25.

³⁴³ Ф. Устрялов, *Исследование Псковской судной грамоты 1467*, Москва 1855, стр. 50. Иначе "покрута" се помиње у неколико чланова ПСГ и представља, по владајућем мишљењу, помоћ господара подвлашћеним категоријама у замену за верност и служење.

³⁴⁴ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси, том 1*, стр. 335-336.

Ова одредба захтева веома опширну и сложену анализу. Најпре, поменуте су три категорије становништва – "изорник", "огородник" и "кочетник"³⁴⁵. По мишљењу већине научника (Б. Д. Греков, Л. В. Черепнин, Б. Кафенгауз, В. Јушков), реч је припадницима зависном слоју становништва. Насупрот том схватању, постоје мишљења да је реч о слободним људима, закупцима земље, баште или рибњака (В. О. Кључевски, М. Ф. Владимирски-Буданов).³⁴⁶

Израз "отрок" на први поглед такође изазива недоумице. Његова могућа значења су помоћни орган суда, судски извршитељ или члан кнежеве дружине. У члану 42. ПСГ овај термин добија потпуно другачији смисао, будући да "отрок" овде значи отказ, одлазак сељака од господара.³⁴⁷

По мишљењу Ј. Г. Алексејева, тешко је на основу анализе читавог члана видети знаке феудалне зависности сељака од господара и процес укмећивања сељака у време важења Псковске судне грамоте. Он мисли управо супротно, понављајући своје хипотезе о правној једнакости и суштинској равноправности господара и сељака, "изорника". Исто се то односи на правни статус унајмљеног баштована и риболовца, "огородника" и "кочетника".³⁴⁸ Ако бисмо прихватили ову тврдњу, тада би било могуће размишљати о правној природи закљученог уговора. Тада би се уговор између ових категорија људи и господара могао тумачити као уговор о најму или уговор о закупу. У супротном, уколико бисмо прихватили претпоставке већине истраживача, било би немогуће у односима феудалне зависности и подређености уопште и помишљати да су потпуно зависни људи могли да закључују облигационоправне уговоре.

³⁴⁵ "Изорник" – сељак-земљорадник, од глагола орати. "Огородник" – радник у башти, врту, у градској средини, баштован. "Кочетник" – риболовац, од речи коч (врста чамца, брода). М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*. Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 68.

³⁴⁶ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 364-365. Питање о природи "изорничества" у Пскову једно је од најспорнијих у литератури. Два истраживачка рада посебно су значајна: Б. Б. Кафенгауз, *Древний Псков*, Москва 1969 (глава *Псковские крестьяне*) и Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, Ленинград 1980 (глава *Изорник и его государ*).

³⁴⁷ Једно од значења речи "отрок" је отказ, одлазак сељака са поседа свог господара. С тим у вези је и Филипово заговезење – 14. новембар по старом календару када је сељак добијао право да оде с поседа свог господара. По Судебнику из 1497. године зависан сељак имао је право да оде од господара на Јурјев дан (Ђурђев дан). В. Д. Гладкый, *Славянский мир*, стр. 463.

³⁴⁸ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота ее время*, стр. 68.

На основу садржине члана 42. ПСГ закључује се да су представници наведених слојева становништва имали право да судски траже одлазак са поседа својих господара. То значи да су имали загарантовано право да подигну тужбу против својих "господара". У складу с тим, делује вероватније и логичније да су они били и правно једнаки са "господарима". Самим тим, могли су са њима да ступају и у уговорне односе. У конкретном примеру, они су могли закључивати уговор о најму или уговор о закупу.

Последњи део члана 42. регулише обавезе поменутих сељака, баштована и риболоваца које су они имали према својим "господарима", као и права која су стекли на основу евентуалних уговора. Уколико би положили заклетву и тиме добили судски спор, "господари" су губили право на четвртину производа са земље, део баштенске продукције или део уловљене рибе. Намеће се закључак да су они са "господарима" закључивали једну посебну врсту облигационих уговора, која се делом може окарактерисати као уговор о најму, а делом као уговор о закупу земље, баште или рибњака. На основу таквих уговора стицали су право на већи део својих производа, док су власницима давали мањи део своје производње у натури. Када се све то узме у обзир, има више основа да се уговори из члана 42. ПСГ сматрају уговорима о закупу, будући да се и део производа који се давао власницима земље могао условно сматрати закупнином.

Псковска судна грамота и у члану 102. посредно помиње уговор о најму. Он прописује: *"Ако неки мастер може судски да тражи од ученика учебное (плату за обуку), а ученик се противи, тада воља господарева, хоће ли сам да поцелује или да ученику верује."*³⁴⁹ Као што је видљиво из ове одредбе, поменути члан ПСГ регулише однос између "мастера" као вишег занатлије и његовог ученика, помоћника или шегрта. У том односу, "мастер" је "господар", а ученик добија положај који одговара најмиту. Ученик је дужан да мастеру за обуку плати извесну накнаду ("учебное"). По речима Ј. Г. Алексејева, када се члан 102. ПСГ упореди са тзв. "Уставом о најмиту" (чланови 39-41), он показује нове појаве у развоју градског занатства. Присуство ученика сведочи о довољно високом степену професионалног занатства. Своје правне претензије према обавезама ученика

³⁴⁹ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 341.

мастер може да реализује само преко суда. Мастер као страна која је ипак фактички привилегована пред псковским судом одлучује самостално да ли ће положити заклетву или ће то препустити свом ученику.³⁵⁰

Пронађене берестјане грамоте у основи потврђују садржину свих наведених норми Псковске грамоте о уговорима о најму и делу. Постоји и неколико берестјаних грамота које хронолошки претходе Псковској судној грамоти. Садржина тих берестјаних грамота наводи нас на закључак да је ПСГ једноставно узаконила и кодификовала већ постојеће обичајно право северозапада Русије.

Берестјана грамота № 644 у преводу гласи: *"Од Нежке Завиду. Зашто ти не шаљеш, то што сам ти дала да излијеш? Дала сам теби, а не Нежати. Ако теби нешто дугујем, пошаљи отрока (судског извршитеља). Ти си мени дао мало платно. Ако ми због тога не дајеш (то што сам ти дала да излијеш), обавести ме о томе. А нисам ти сестра, кад тако поступате, не испуњавате ништа за мене! Тако излиј (материјал који ти је предат) у три огрлице. Четири златника има у та два прстена."*³⁵¹

Очигледно да је извесна Нежка дала два златна прстена да се прекују у три огрлице. Један златник тежио је у том периоду 4,25 грама. Наручилац овог посла не боји се судског извршитеља, и чак каже да најмопримац може слободно да га пошаље ради наплате. Из тога се види да је она унапред платила израду огрлица. Заузврат, добила је платно, али то не представља испуњење обавезе друге уговорне стране. Могуће је да је у питању начин обезбеђења или делимичног обезбеђења насталог облигационог односа. Приметан је и начин изражавања наручиоца посла у множини. То може да значи да је више лица учествовало у изради наручених огрлица, тј. да је извесни Завид имао помоћнике. Тај помоћник, ученик кога помиње и Псковска судна грамота може да буде и поменути у писму Нежата. Завид би у том случају био "мастер", тј. занатлија вишег положаја.

Реченица садржана у овом важном тексту "нисам ти сестра када тако према мени поступаш", веома је необична. Могуће су два значења. Наручилац посла или заиста јесте у сродничким односима за златаром и његовим помоћницима, или је

³⁵⁰ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 80.

³⁵¹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 267.

реч о изразу познатом у древноруској књижевности. Уколико би била прихваћена друга могућност, реч је о изразу којим се истиче да се према њој понашају као према непознатој особи. Уколико се прихвати овакво тумачење, онда треба другачије тумачити и израз о слању отрока. Постоји индиција да је и у тој синтагми скривена једна доза сарказма. Смисао тих речи је "да нећете можда и судског извршитеља да пошаљете мени, а је сам вам изузетно блиска". У том случају, сасвим је могуће да су уговорне стране или заиста у родбинској вези, или у изузетно блиским, присним односима. По речима А. А. Зализњака, ова синтагма "нисам вам сестра" потиче још од паганског периода руског друштва и представља клетву или претњу о одрицању и раскидању родбинских веза.³⁵² Занимљиво је да на северозападу Русије и почетком XII века има доказа о остацима таквог понашања.

Веома је значајно указати на чињеницу да је ова берестјана грамота потиче с почетка XII века, јер то сведочи о постојању у пракси уговора о делу. Златари у средњовековној руској држави потенцијалне су уговорне стране и два века пре формалног прописивања уговора о најму и делу у Псковској судној грамоти. Обичајно право показује на тај начин своју снагу и упориште и у свести и у понашању обичних људи деценијама пре записивања обичајног права. Важно је подвући и чињеницу да је једна уговорна страна (наручилац посла) била особа женског пола (Нежка).

Берестјана грамота № 638, иако текст са много оштећења и пропуштених речи, представља значајно сведочанство закљученог уговора о делу. После свих реконструкција, њен текст би могао да гласи: *"Ортемију је дата гривна. Ти си наручио плашт (огртач, мантил). Сашио сам... пре истека рока (који смо уговорили)."*³⁵³

Уговор о делу закључен је између наручиоца посла и кројача као извршиоца посла. Вредност је изражена у новцу и поменут је рок. Извршилац посла испунио је своју обавезу пре договореног времена. Сасвим је могуће претпоставити да овим писменим обраћањем тражи накнаду, тј. повећање најамнине, плате за изршени

³⁵² А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 267-268.

³⁵³ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 387.

договерени посао. И сама берестјана грамота почиње управо речима да је добио извесну суму новаца, тј. једну гривну.

Постоје докази да је такође у XII веку у древноруском друштву веома развијена једна специфична занатска производња. То је израда икона. Неколико берестјаних грамота сведоче о томе. Једно сачувано писмо на брезиној кори из прве половине XII века гласи: *"Димитрија и Христину, а на другој икони Јована и Марију, а на трећој Јована, а на четвртој Симеона."*³⁵⁴ Очигледно да је у питању наруџбина за израду икона. Непознати наручилац посла непознатом извршиоцу посла шаље писмо у којем му тачно описује предмет њиховог уговора. Из текста ове берестјане грамоте запажа се да је неко наручио израду четири иконе са ликовима различитих светитеља. Иако нема ни помена рока израде и плате за будући посао, може се основано претпоставити да је такав рад био плаћен и да је између пошиљаоца и примаоца овог писма закључен уговор о делу.

Друга берестјана грамота из истог периода садржи чак и сведочанство о цени рада, тј. плати за одређени посао. Реч је о берестјаној грамоти № 549: *"Поштовање од попа Грчину. Напиши за мене два шестокрилна анђела на две иконе, да би их поставили на врх. Поздрављам те. А Бог ће те наградити или ћемо се договорити о (цени)"*³⁵⁵

Пред нама је текст за који се, готово са сигурношћу, може тврдити да представља понуду за склапање уговора о делу. Садржина овог писма указује на могућност да је наручилац посла била црква или манастир, будући да се у улози наручиоца помиње свештено лице. Извесни Грчин био је вероватно занатлија професионалац који се бавио израдом икона. Прецизно је дефинисан и објект осликавања (два шестокрилна анђела). Тиме је предмет овог правног посла јасно одређен. На крају текста, формулација "Бог ће те наградити или ћемо се договорити" пружа основа за претпоставку да је послат предлог за утврђивање висине плате за одређени посао.

Да је много других и разноврсних занатских производњи било развијено у северозападној Русији XIII века сведочи и текст берестјане грамоте № 750. Реч је о

³⁵⁴ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 349.

³⁵⁵ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 407.

писму на којем је записан текст на обе стране пронађеног документа, и на наличју и на полеђини. На првој страни је записано: *"Код Зубца нове гривне и нож за осамнаест (не каже се којих јединица)"*. На полеђини је сачуван следећи текст: *"Поштовање од Степана Потки. Одлучи сам. Ти мени не шаљеш ни оклопе, ни накнаду за њих, ни плату за окове, ни куне, ни сребра, ни две полти (комад сушеног меса)"*³⁵⁶

Очигледно да се занатлија који је упутио ово писмо бавио производњом оружја. Он је највероватније био специјализовани мајстор за израду ножева, оклопа, окова и другог оружја. Значајно је што је поменута накнада за његов рад, тако да се са великом вероватноћом може тврдити да је закључен уговор о делу. Карактеристично је да извршилац посла од наручиоца тражи чак и надокнаду било које врсте, па чак и у природи. То наводи на закључак да је плата, накнада за одређени посао могла бити изражена и у производима, а не искључиво у новцу. Ако је купопродајна цена делом била изражавана у природи, зашто не би и део накнаде за одређени посао који је договорен?

И многи други текстови оних берестјаних грамота које су доспеле до нашег времена посредно указују на закључење уговора о делу у древноруском праву. У том погледу, веома је илустративан текст берестјане грамоте № 196 у којем пише: *"Милосава сам (ослободио или нисам ослободио дуга); оставио сам код њега четири кади пшенице; а такође и две полти (одређена количина меса) – и прошлогодишњу и овогодишњу; а **раж Петрову, наредио сам, да измеље, и преда Криву...**"*³⁵⁷ Овај текст древноруског права сведочи о развијености робног и правног промета, као и о могућем закључивању у пракси многих облигационих уговора. Творац ове берестјане грамоте, очигледно припадник вишег слоја, једног дужника ослобађа обавезе (или му одлаже извршење), док другоме налаже да самеле жито и преда га трећем лицу. Ова берестјана грамота може бити чак и део судске пресуде донете поводом једног сложеног спора. У првом делу текста, помиње се дуг у природи – извесна количина пшенице; будући да се помиње и прошлогодишњи и овогодишњи део усева, реч је о периодичним обавезама. То се може двојако

³⁵⁶ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 530-531.

³⁵⁷ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 525.

тумачити: или су овде записане обавезе зависних сељака кметова према феудалцу, или ове обавезе проистичу из неког облигационоправног уговора. На основу садржине овог писма, закључен је уговор о закупу земље или чак уговор о зајму. Не треба искључити ни могућност да је пошиљалац писма имао у виду и такозвану "пољетнују грамоту" – исправу којом се дужнику одлагало извршење на неколико година, мораторијум на извршење неке доспеле обавезе.³⁵⁸ Врло је вероватно да су те обавезе проистикале из закљученог уговора о закупу земље, а да се закупнина давала у делу производа закупца, што је уобичајено за средњовековни период уопште. Други део текста писма одсликава закључени уговор о делу и то се извршење обавезе налаже у корист трећег лица, што потврђује развијеност правног промета у XIII-XIV веку на древноруским просторима.³⁵⁹ Уговор о делу се препознаје у тексту јер налогодавац одређује дужнику (Милосаву) да самеље раж (неког Петра) и преда је трећем лицу (Криву). Из целокупне анализе ове берестјане грамоте проистиче могућност да је писац текста са једним лицем (Милосавом), који је вероватно по занимању био млинар, имао закључен уговор о делу. Такође је очигледно да је је располагао великим количинама жита. Могуће је да је био трговац или земљопоседник, или и једно и друго, откупљивао жито и давао га на млевање извесном млинару.

³⁵⁸ За значење израза "полетная грамота" види М. Ф. Владимирски-Буданов, *Обзор истории русского права*, Киев 1907, стр. 692. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, "грамота полетная", стр. 34.

³⁵⁹ Палеографском анализом утврђено је да је грамота № 196 сачињена крајем XIII или почетком XIV века, А. В. Арциховский, В. Л. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956-1957 годов)*, Москва 1963, стр. 14.

7.2. Уговор о закупу

Уговор о закупу се у средњовековном праву закључивао нешто ређе. То је посебно карактеристично за уговор о закупу непокретности. Слично је и у древноруском средњовековном праву. Главни разлог вероватно треба тражити у чињеници да је територија руских земаља била огромна, те да је било много незаузете, ничије земље. Једноставно није било велике потребе да пуноправна физичка лица узимају земљишта у закуп од других, будући да је свако могао да заузме своју земљишну деоницу. То је посебно карактеристично за период до XIII века у централним и јужним древноруским просторима. Због тога не треба да изненађује чињеница да уговоре о закупу непокретности најчешће проналазимо међу берестјаним грамотама са северозапада Русије после XIV века.

У обичајном и писаном праву Новгорода и Пскова, дакле, постоје изузеци. Један од њих је берестјана грамота № 821 из XII века: *"Од Негла Петроку и Јакши. Узео сам у заједнички закуп земљу на пет година, а сад су дошли други сазакупци и истерали ме... Нека суди староста и Неслуј (или староста Неслуј)"*³⁶⁰

Овде је реч о спорној ситуацији која је настала између више закупаца исте непокретне ствари. Извесни Негло дошао је у сукоб са другим сазакупцима са којима је заједно некада закључио уговор о закупу земље са непознатим лицем (или лицима). Он сада обавештава себи блиска лица да ће покренути судски поступак против њих. С друге стране, значајно је што се у овом писаном обавештењу о покретању поступка помиње и рок на пет година. То је уговорени рок о закупу земље. Веома је интересантно да је тако нешто било договарано још у XII веку.

Друга писана исправа из XV века са територије Великог Новгорода потврђује да се тада уговор о закупу закључивао и на неодређено време. Она носи веома дугачак наслов: *Грамота (у овом случају уговор, писана исправа, документ) Сидора Семенова сина старости Богородичине цркве о висини празге за узету црквену земљу на ушћу реке Љавље. Њен текст прописује: "Ја, Сидор Семенов син узео сам од Немона сина Јаковљевог, црквеног старешине, земљу на ушћу Љавље реке, Обарковска земљишна парцела. А празгу да даје за ту земљу (са те земље)*

³⁶⁰ А.А. Зализњак, *Древненогородский диалект*, стр. 319.

*има Сидор по алтин за годину Пречистој (Богородици, мисли се на цркву)... А на тој земљи Сидор може и да сеје, и да оре, и да залива, и ливаде да коси. А на то послуци (сведоци): Јефим Лукин син, Исак Никифоров син, а син Софијин то написао"*³⁶¹

Из текста ове сачуване писане исправе из XV века потпуно јасно се уочава начин закључења уговора о закупу земље, као и права и обавезе уговорних страна. Најпре, уговор се очигледно закључивао у писаној форми пред сведоцима. Закупац (извесни Сидор) имао је обавезу да сваке године даје на име "празге" (закупнине)³⁶² један алтин, тј. златник. Његова права на земљи прецизно су утврђена уговором – он може да користи земљу и да на основу свог рада убире плодове. У уговору није прецизиран рок на који је уговор закључен, па није искључено да је договорен закуп земље на неодређено време. Такође је очигледно да се као закуподавац појављује црква.

"Празга" (закупнина) изражена је у новцу и није директно везана за плодове који се убиру обрадом земље. Зато не може бити говора о подвлашћеном положају извесног Сидора. Тиме су створени услови за настанак облигационог односа. Црква или манастир као закуподавац и Сидор као закупца формалноправно су једнаки субјекти и они могу закључити облигациони уговор.

Поједине берестјане грамоте такође помињу израз "празга" потврђујући његово значење. У берестјаној грамоти № 131 из друге половине XIV века пише: *"Колико је било у Пудоги празге, ту празгу узео је Сергеј... А што се тиче Самоозераца, био сам код њих, јер они нису до сада платили, а обавезни су да плате, јер нема уговора о међама (земљишних парцела). А сада су у граду (тј. у Новгороду), причај са њима сам. Биће, господине, биће ускоро (кажу они мени)..."*³⁶³

Очигледно да у овој преписци поменути термин има исто значење као и у поменутој писаној исправу о закупу земљишта. Сам помен уговора или договора о

³⁶¹ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 268.

³⁶² "Празга" – плата за најам, (тј. закуп). У XVI веку постоји сведочанство о закупу пола села, уз плаћање празге у одређеном износу на годишњем нивоу. У једном древноруском житију такође пише да се по обичају узимала празга и митница. И. И. Сразневский, *Материали для словаря*, том 2, стр. 1364.

³⁶³ А.А. Зализняк, *Древненогородский диалект*, стр. 620.

утврђивању међа упућује на закључак да је реч о закупу земљишта. Самоозерци (вероватно назив за припаднике неког племена које се населило поред истоименог језера) нису платили закупнину и закуподавац мора да преговара са њима.

Још један запис на брези, берестјана грамота № 406, садржи податке о уговору о закупу и закупнини: "... и рибе и уља и сира, то је **празга** за три године, (да знаш) то. А ми се теби клањамо, господине Офонос. А дар (оброк, натуралне обавезе према феудалцу) ти знаш: три кунице за три године... А ако он (Офонос) почне да тражи за жену или за сина, жени две белке, а сину белка".³⁶⁴

Без обзира што се у истом писму помињу и феудалне обавезе према господару, ипак је подвучена разлика између "оброка" и "празге". Да нема никакве разлике између ове две врсте обавеза, оне се ни термилошки ни суштински не би одвајале. С друге стране, из текста овог писменог обраћања извесном господину Офоносу, види се да је закупнина ипак могла бити изражена не само у новцу, већ и у натури.

Новгородска берестјана грамота № 124 сведочи о закључивању уговора о закупу покретне ствари у древноруском праву. Она гласи: "*Пошаљите ми слугу, Борана или Уду, не могу сам. А чамац дај у најам (закуп) Павлу Собољцеву.*"³⁶⁵ Ово писмо представља јасно сведочанство да се у древноруском праву термилошки није правила разлика између најма и закупа. У оригиналном препису овог писма недвосмислено је речено да се чамац да у најам. С аспекта савременог облигационог права, ствар се даје само у закуп, док радна снага, квалификована или не, јесте предмет уговора о најму. Међутим, сасвим је разумљиво што се у XIV веку није правила ова разлика.

Берестјана грамота № 579, такође из XIV века, индиректно указује на постојање уговора о закупу покретне ствари у древноруском обичајном праву. Она гласи: "*Поштовање од Бориса Зиновију и Фјодору. Господо моја, дајте коња са обавезом полагања заклетве до Видомира или до Мсте.*"³⁶⁶ Предмет обавезе овог облигационог уговора је предаја коња. Занимљива је формулација "дајте коња са обавезом полагања заклетве." Да би добио коња којим би брже дошао до свог

³⁶⁴ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 593.

³⁶⁵ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 657.

³⁶⁶ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 570.

одредишта, уговарач је морао да положи заклетву. То је вид обезбеђења облигационог уговора. У овој берестјаној грамоти нема речи о накнади, тј. закупнини која би била плаћена за коришћење превозног средства. Могуће је да је закључен добротин, бестеретан правни посао који је склапан између блиских пријатеља или чак сродника. У том случају, претпостављени уговор није по правној природи био уговор о закупу, већ искључиво уговор о послузи. Уколико извесни Борис није плаћао накнаду за коришћење туђе ствари, њему коњ није предат на основу теретног закупа, већ само на основу добротине послуге.

Новгородска берестјана грамота № 112 веома је значајна за анализу уговора о најму. Она у преводу гласи: "*Од некога, не види се писац*) Флару. *Ти си узео као исполовницу*³⁶⁷ *моју јуницу, а сада врати краву са плодом (телетом). Ако буде тужба (или: ако хоћеш да се судиш), допути у град. Хонова (или Фомина) жена власник је те грамоте (очигледно, исправе у којој су фиксирани правни односи учесника правног посла)*".³⁶⁸ Време настанка ове берестјане грамоте је крај XII или почетак XIII века.³⁶⁹

Са текстом ове грамоте може се упоредити текст члана 43. Псковске судне грамоте, који изричито помиње истоветни термин: "*...а исполовник у господара...*". У анализи овог члана, поједини аутори тврде да је реч о човеку који је зависан од свога господара. Он даје половину свега што произведе на поседу у власништву феудалца.³⁷⁰ Постоји и другачије размишљање о статусу "исполовника". Сматра се да је у члану 43. заправо "изорник" назван "исполовником" и да га не треба сврстати у категорију потпуно феудално зависних људи. Истиче се, с друге стране, да је "изорничество" било веома распрострањен институт на северу Русије од XVII века и касније³⁷¹, када је могуће овај слој људи сматрати зависним сељаштвом.

³⁶⁷ Реч "исполовница" значи узет, узета на одређено време, у складу са уговором, како преноси А. А. Зализњак текст из СРНГ (Словар русских народных говоров), дакле из Речника руских народних говора објављеног 1965. године. Он преноси пример управо за краву која је узета као "исполовница".

³⁶⁸ А.А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 443.

³⁶⁹ А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953-1954 гг.)*, Москва 1958, стр. 42.

³⁷⁰ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 365.

³⁷¹ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 68.

Садржина поменуте берестјане грамоте (№ 112) помаже приликом одређивања значења термина "исполовник". Јасно је да је у питању животиња, крава која је узета у закуп на основу уговора. Закупац покретне ствари узео је краву и вероватно имао обавезу да даје закуподавцу половину њених производа. Спор је настао када је закупљена ствар дала "главни плод", тј. теле које вероватно није било предмет уговорних обавеза. Управо зато сада закуподавац тражи натраг своју ствар са плодом. Он чак и инсистира на вођењу судског поступка. Међутим, последњи део текста берестјане грамоте најважнији је за коначну анализу. Закуподавац тврди да је извесна жена (која је могла такође бити у улози уговорне стране) власница писане исправе у којој су прецизирани услови уговора. То значи да се уговор о закупу покретне ствари почетком XIII века у древноруском праву могао закључити и у писаној форми. Готово два века пре записивања Псковске судне грамоте, обичајно право северозападне Русије предвиђало је и писано закључење уговора о закупу покретне ствари.

Са територије старе руске државе до нашег доба дошло је и једно сведочанство о закључењу уговора о закупу непокретности из XV века. Специфичност овог документа јесте у чињеници да су обе уговорне стране биле странци. Наиме, реч је о Уговору о закупу Готског двора из 1402. године који су у закуп узели инострани трговаци. Чињеница је да је тзв. "Готски двор" био у власништву Готланда, а да се давао у закуп искључиво немачким ханзеатским трговцима. Има индиција да је држава Готланд трговцима давала у закуп просторије још у XIV веку, али је први пронађен писани документ сачињен почетком XV века.³⁷² Уговор о закупу продужаван је неколико пута, (1412. и 1414. године) а 1424. године закључен је на 20 година.³⁷³ Постоје и докази о уплати закупнине и њеној висини. Износ закупнине био је изражен у различитим монетама, најчешће у гулденима.³⁷⁴ Читав историјат двора св. Петра (други назив за Готски двор) који је у Новгороду служио немачким трговцима све до његовог гашења у XVI веку детаљно је описан.³⁷⁵

³⁷² Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде*, Москва 1986, стр. 89.

³⁷³ Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде*, стр. 90-91.

³⁷⁴ Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде*, стр. 94.

³⁷⁵ Е. А. Рыбина, *Иноземные дворы в Новгороде*, стр. 89-100.

Постоје индиције да још једна одредба Псковске судне грамоте посредно указује на закључење уговора о закупу непокретности, овога пута између домаћих субјеката. Реч је о члану 103, који помиње термин "подсуседник". У литератури се претпоставља да се тако означавао подстанар, закупац куће или слично.³⁷⁶ И. Д. Мартисевич тврди да поменути члан прописује закуп одређених просторија, највероватније куће. У изразу "подсуседник" овај истраживач види закупопримца, страну уговорницу која живи у кући неког другог власника. Он сматра да је Псковска судна грамота предвиђала закуп непокретности, а текст члана 103. доживљава као законодавну иновацију.³⁷⁷

Заиста има основа да се овај члан сматра прописивањем закључења неког облигационог уговора. Један део члана 103. гласи: *"А подсуседник од господара да може да тражи судски ссуду (зајам) или било шта друго. Ко с ким има суплетку..."* Термин "суплетка" указује на закључење приватноправног уговора, будући да се у средњовековном руском језику користила за означавање облигације уопште.³⁷⁸ Уколико се прихвати то значење, јасно је да Псковска судна грамота прописује закључење неког уговора. У тексту овог члана поменути су изрази "ссуда" (зајам) и "заклад" (залог), тако да се не може са потпуном сигурношћу тврдити који је облигациони уговор закључиван.

³⁷⁶ *Российское законодательство, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 341, 381.

³⁷⁷ И. Д. Мартысевич, *Псковская судная грамота, историко-юридическое исследование*, стр. 84.

³⁷⁸ Израз "суплетка" користио се за означавање спора, тужбе али и обавезе, облигационог односа који је настајао на основу уговора. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 106.

8. Уговор о остави

Уговор о остави се у релевантним правноисторијским документима не помиње превише често. То не значи да он није био заступљен у пракси средњовековних правних система. Веома је значајан будући да прописује услове чувања различитих врста ствари у тако несигурним временима какав је био читав средњи век. Вероватно је један од најстаријих уговора облигационог права. Он потиче из древних обичајних правила, а у руским правним изворима записује се у том првобитном облику. О томе сведочи и чињеница да још у Руској правди постоји одредба која уговор о остави дефинише као неформалан уговор и усмено закључен правни посао. Његово постојање доказивало се имагинарним доказним средствима, чак и без сведока.

Уговор о остави (*depositum*) по класичном римском праву спада у реалне и добротине, бестеретне контракте. Једна страна (*deponent*, оставодавац) поверава другој страни (*depositar*, оставопримац) покретну ствар. Оставопримац се обавезује да ствар бесплатно чува и да је врати на захтев депонента.³⁷⁹ Уколико би страна која узима ствар наплатила чување ствари, тада не би било речи о уговору о остави, већ о посебној врсти уговора о најму – уговору о делу.

У древноруском праву уговор о остави називао се различитим терминима, у зависности од периода и извора права. У Руској правди, која само у једном свом члану помиње оставу, уговор је познат под изразом "поклажаи"³⁸⁰, док у Псковској судној грамоти у неколико одредаба постоји израз "сблюдение", "соблюдение", "зблюденѣ", "зблюдение"³⁸¹. У савременом руском језику уговор о остави се најчешће означава изразом "договор хранения", мада равноправно постоји и назив

³⁷⁹ Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 244.

³⁸⁰ "Поклажаи" – ствари поверене на чување, израз заступљен у Руској правди. Карактеристично да се термин у истом значењу одржао и у првој половини XV века, о чему сведоче текстови две уговорне повеље кнежева Јурија Димитријевича и Василија Васиљевича из 1433. и 1435. године. И. И. Сразневский, *Материјали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*, Том 2, Санктпетербургъ 1902, стр. 1104-1105.

³⁸¹ "Сблюдение" – уговор о остави, М. А. Исаев, *Толковий словарь древнерусскихъ юридическихъ терминовъ*, стр. 95. "Съблюдение" – поред још неколико значења, И. Сразневский предлага и синтагму "предато на чување", позивајући се на текст Псковске судне грамоте, И. И. Сразневский, *Материјали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*, Том 3, Санктпетербургъ 1912, стр. 643-644.

"договор поклажи". У српском средњовековном праву уговор о остави био је познат под сличним називима – "поклад" и "постава"³⁸²

Од свих облигационих уговора, уговор о остави у древноруском праву имао је посебну форму. Он је носио више обичајни, него правни карактер. Неформални односи између оставопримца и оставодавца били су усмено формулисани. У случају евентуалних спорова, судска процедура била је веома упрошћена. У руском друштву током раног средњег века, односи међу људима били су још увек веома слични односима у родовско-племенској заједници. Тада је међу припадницима различитих заједница постојало пуно поверење, а степен обавештености једних о другима био на изузетно високом нивоу. Корене уговора у остави треба тражити још у тим прадавним временима, што је карактеристично и за неке друге облигационе уговоре. Разлика у односу на друге правне послове је у томе што уговор о остави није много еволуирао у поређењу са тим првобитним друштвеним уређењем. Он је задржао највише особености из најстаријег периода развоја права.

Само једна одредба шире редакције Руске правде непосредно регулише уговор о остави. Уговор о остави имао је посебну форму у Древној Русији и у другим словенским државама у односу на друге облигационоправне послове. У једном таквом друштву владало је дубоко уважавање закона и законитости, а посебно послова који су имали и религиозне елементе. Један од тих правних послова био је и уговор о остави, будући да је важно доказно средство у судском поступку свих словенских правних система била заклетва.

Шира редакција Руске правде у члану 49. прописује управо полагање заклетве од стране туженог оставопримца: *"Ако неко некоме остави нешто на чување, за то нису потребни послухи (сведоци); ако онај што је оставио (после) оптужује за више (него што је оставио), онај што је чувао да се закуне: "толико си код мене оставио", пошто му је учинио услугу и чувао његове ствари (робу)."*³⁸³ Уговор о остави је био један уобичајен правни посао, неформалног карактера, и закључивао се без присуства сведока. Због тога је заклетва била једино могуће

³⁸² А. Соловјев, *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, (у Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка)*, стр. 427-428. Аутор тврди да је српско право одредбе о остави преузело из византијског права, али се по називу види да је овај правни посао имао и општесловенске и прасловенске корене.

³⁸³ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, стр. 128.

доказно средство у потенцијалном спору оставодавца и оставопримца. Да је полагање заклетве у евентуалним споровима поводом уговора о остави био општесловенски правни обичај, сведоче одредбе српског средњовековног права. Наиме, заклетву је, као допуну основаности свог тужбеног захтева, полагао тужилац који би тражио назад своју ствар, ако би тужени оставопримац то порицао. У уговорима цара Душана са Дубровником из 1349. и 1357. године тужилац Дубровчанин је морао да се закуне, што је за суд представљало доказ од пресудног значаја.³⁸⁴ Једина разлика у односу на руско право била је та што је тужилац (уместо туженог у древноруском праву) полагао заклетву и што се не зна поуздано да ли се заклетва као доказно средство примењивала и у унутрашњости Србије, будући да је предвиђена у уговорима са дубровачким трговцима, а ови су уговори били прилично прилагођени дубровачком праву.

По мишљењу М. Н. Тихомирова, предаја ствари или имовине на чување (тј. уговор о остави по члану 49. Шире правде) закључивала се без сведока, док је заклетва била обавезно доказно средство уколико би дошло до спора о стварима које су предате на чување. Он упућује на одговарајућу одредбу Псковске судне грамоте која прописује слично решење за уговор о остави.³⁸⁵ Реч је о члану 17. Псковске грамоте који садржи следећу формулацију: "...*хочет сам поцелует*³⁸⁶, или на поле³⁸⁷ лезеть или у креста положит своему истцу, что искал".³⁸⁸

За разлику од Руске правде, која само у једном поменутом члану помиње уговор о остави, Псковска судна грамота садржи читав систем одредаба о уговору о остави. Читав низ чланова детаљно регулише уговор о остави, тако да се чак може говорити и о засебној целини у оквиру псковског зборника. Чланови 14, 15, 16, 17, 18, и 19. ПСГ детаљно регулишу овај грађанскоправни посао.

Један од иначе најопширнијих чланова Псковске судне грамоте, члан 14. детаљно регулише поједина правила о уговору о остави, не изостављајући при том ни друге грађанскоправне установе. Он гласи: "*Ако неко представи даску (као*

³⁸⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, стр. 759.

³⁸⁵ М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской правды*, стр. 97.

³⁸⁶ Крестное целование – овде начин полагања заклетве карактеристичан за Новгородску и Псковску судну грамоту који се састојао у љубљењу крста на самој Грамоти.

³⁸⁷ Поле – судски двобој.

³⁸⁸ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 333.

доказ) **о остави** (у оригиналу **о (з)блюдень(е)**) , а има право да тражи од наследника ту **оставу** (у оригиналу **соблюдения**) тј. ствари које су предате на чување оставиоцу: новац, одећу, драгоцености или било шта од покретне имовине, а (покаже се) да је умрли сачинио свој тестамент у писаној форми и положио га у 'лар' (псковски архив), тада против наследника не може да се подигне тужба (поводом имовине предате на чување, у оставу) уколико (тужба) није заснована на тестаменту; не може се судски тражити од наследника ни ссуда (зајам) који није обезбеђен закладом(залогом) и записом. Уколико (тужилац) има заклад или запис (који му даје право претензије према стварима које су код наследника), он може, позивајући се на тај запис, подићи тужбу (против наследника). Ако неко држи покретну ствар (умрлога) на основу записа или заклада, а код наследника умрлога не постоји ни заклад, ни запис који је саставио покојник (на основу којих би наследници могли вршити претензију на ствар), они не могу подићи тужбу (против њега) ни за зајам, ни за трговачки зајам, ни поводом **оставе** (у оригиналу **зблюдения**) ".³⁸⁹

Поводом текста овог члана било је извесних полемика у правноисторијској литератури. Тако на пример И. Д. Мартисевич тврди да члан 14. ПСГ предвиђа само уговор о послузи,³⁹⁰ док други истраживач, Мрочек-Дроздовски сматра да је реч искључиво о уговору о зајму.³⁹¹ Међутим, ни један ни други нису били потпуно у праву. У овом члану, осим уговора о зајму, помиње се уговор о остави и то под веома препознатљивим и карактеристичним термином. Чак се на основу анализе текста овог члана основано може тврдити да је уговору о остави поклоњено највише пажње и да му је дат велики значај.

Овај веома опширан члан, дакле, пружа могућности за вишеструку и вишеслојну анализу више установа грађанског права. У њему се помињу не само уговор о остави, већ и посебне врсте уговора о зајму, као и тестамент и наслеђивање уопште. Што се тиче уговора о остави, псковски правни зборник прописује које се све ствари могу дати у оставу – новац ("сребро"), одећа ("платие")

³⁸⁹ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр.333.

³⁹⁰ Овај истраживач погрешно сматра да се термином "ссуда" означавао искључиво уговор о послузи ("ссуда" - *commodatum*). И. Д. Мартисевич, *Псковская судная грамота, историко-юридическое исследование*, стр. 82.

³⁹¹ *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 333.

и драгоцености ("крута"), као и било која друга покретна ствар ("иное что животное"). Древноруско право предвиђало је, дакле, давање новца у оставу и то не треба никако мешати са давањем новца на зајам. То значи да је нормама старог руског права била предвиђена и тзв. "неправа остава", тј. *depositum irregulare* римског права. Она се састојала у томе што је депонент депозитару на чување предавао заменљиву ствар (у овом случају новац). Класични римски правници су дуго ове односе тумачили као *mutuum*, тј. зајам. Тек је угледни римски правник Папинијан рекао да се у таквом случају ради о уговору о остави, а не зајму.³⁹²

Уговор о остави и други грађанскоправни послови у поменутом члану почињу да добијају формалне црте. То је јасно прописано. Састављачи и редактори Псковске судне грамоте приликом доказивања у евентуалном судском спору дају предност писаној форми ("запис"), или бар обезбеђењу правних послова путем залога ("заклад"). Овом нормом се не забрањује употреба патријархалних доказних средстава и традиционалног начина закључења правних послова, али се охрабрује њихово потискивање из древноруског права. Што се тиче закључења правних послова у писаној форми, овај члан наставља тенденције Псковске судне грамоте. Он прописује обавезу чувања копије "записа" у цркви св. Тројице у Пскову, својеврсном државном архиву града Пскова. Уговор о остави је, судећи по садржини овог члана од времена искључивог важења Руске правде, ипак еволуирао. Од једног неформалног и пријатељског правног посла у првобитном писаном руском праву, добио је писану форму уз обавезу да се копија уговора чува у државном архиву.

Псковска судна грамота ипак је правила изузетак и допуштала извесну слободу у форми закључења уговора о остави само у једном случају. То се дешавало када су оставодавац и оставопримац били у блиском степену сродства. Тада уговор о остави није морао бити закључен писано, нити обезбеђен залогом. О томе сведочи члан 15 ПСГ: *"А у котораго умрѣшаго а будет отец, или мать, или сын. или брат, или сестра, или кто ближняго племени, а а животом владеет, а толко не стороннии людие, ино им волно искати без заклада, и без записи*

³⁹² Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 245.

умрѣшаго, а на них волно ж искати"³⁹³. Превод ове одредбе би гласио: "Ако неко умре и иза себе остави оца, мајку, сина или брата или сестру или ближег рођака, а тај држи неку (његову) покретну ствар код себе (на основу уговора о остави), само да нису страни људи, тада могу судски тражити без заклада и записа."

Пред нама је уговор о остави који је закључен између најближих сродника. У међувремену је депонент преминуо, а ствари се још увек налазе код депозитара. Уговор се закључивао усмено, без записа и без посебног обезбеђивања ствари залогом. Између уговорних страна се, због степена блискости, претпостављало постојање поверења једних у друге. Ова норма вероватно своје корене вуче из древних псковских и руских словенских обичаја.

У погледу начина закључења уговора, овај изузетак ипак треба уско тумачити. Он је последица дуализма Псковске судне грамоте, будући да је она садржала одредбе и старог обичајног патријархалног права и новог древноруског права које прати развој северозападних руских градова. Члан 15. може се упоредити са текстом члана 49. Шире правде, где се такође нису тражиле никакве формалности приликом закључења оставе. Једино доказно средство била је заклетва, што се путем аналогije можда може применити и на ову ситуацију. Овај члан значајан је још и због тога што се као уговорне стране помињу особе женског пола. Мајка и сестра биле су потпуно равноправне са сином и оцем умрлога приликом закључења уговора о остави. Древноруско право и друштво још једном доказују да садрже начела релативне равноправности и демократичности која углавном нису својствена средњовековним системима.

Норме Псковске судне грамоте које су записане у члановима 16. и 17. разрађују поједине могуће случајеве у евентуалним споровима страна уговорница поводом уговора о остави. Члан 16. којим Псковска грамота практично наставља дефинисање уговора о остави гласи: "*А о зблюдении, кому ... в пожару или по грехом на кого род ополчится, а у того времени что кому даст на зблюдение, а имет просит своего, и тот человек запрется, у него взем, ино кому искат, явити ему*".³⁹⁴ Превод овог члана би гласио: "*О остави. Ако неком (неко преда на чување*

³⁹³ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси, том 1, стр.333.*

³⁹⁴ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси, том 1, стр.333.*

ствар, а код овога то пропадне за време крађе или) пожара или народног устанка, а у року на који је уговорена остава, лице које је узело (ствари) на чување почне да 'запире' (т. ј. да одриче да му је ствар предата), тада да лицу које тражи своју ствар (назад), да се омогући да (судски) добије оно што тражи''.

Овим чланом се, дакле, прописује начин решења спора услед пропасти чуване ствари и због покушаја оставопримца да негира да је ствар уопште и примио на чување. Псковски правни зборник уводи одговорност оставопримца у таквој ситуацији. Члан 16. значајан је зато што помиње рок, период на који је уговорена остава. У литератури постоји мишљење да је овај члан непосредно преузет из византијске Еклоге, а не из руског превода овог византијског законика.³⁹⁵

На ову одредбу се надовезује следећи члан ПСГ: "*... чюжсой земли приехав или под пожар за неделю или по грабежу, и тот имет записатся, ино тот суд судить на того волю ... хочет сам поцелует, или на поле лезеть, или у креста положит своему исцу*"³⁹⁶. Превод ове одредбе гласи: "*(ако неко) допутовавши из туђе земље недељу дана после пожара или крађе (подигне тужбу поводом ствари предате у оставу), а тужени то пориче (да му је предата ствар), тада нека суд суди на основу воље туженог: он може положити заклетву, изаћи на судски двобој (са тужиоцем) или платити тужиоцу штету*". Један истраживач древноруског права сматра да овај члан прописује depositum miserabile, посебан случај уговора о остави.³⁹⁷ Реч је о остави услед непогоде или несреће, тј. предаји ствари на чување непознатом лицу због недостатка времена. Јустинијаново право предвиђало је тужбу in duplum (двострука накнада штете) уколико би депозитар порицао депозит.³⁹⁸ Псковска судна грамота не предвиђа такву санкцију за оставопримца који одриче да је ствар уопште примио, већ оставља на вољу

³⁹⁵ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 75-76. Аутор налази сличности између ПСГ и титула XI Еклоге и тврди да је Псковска судна грамота ближа тексту оригинала Еклоге него њеном древноруском преводу у зборнику *Мерило праведное*. Он истиче и да је евидентна сличност са текстом Прохирина, византијским законом у словенском праву познатијем под називом Закон градски. Ј. Г. Алексејев закључује да треба посматрати један део ове норме као директну позајмицу из византијских оригинала.

³⁹⁶ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр.333.

³⁹⁷ Н. Дювернуа, *Источники права и суд в Древней Руси*, Москва 1869, стр. 300.

³⁹⁸ Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, стр. 245.

оставодавцу да он бира које ће доказно средство употребити. И овде несумњиво има утицаја римско-византијског права на старо словенско и руско право. Потпуно је у духу рецепције римског права у словенском свету и замена санкција, тј. доказних средстава. Древноруско право у том погледу задржава своје прасловенске корене и посебности у односу на развијеније византијско право.

У погледу последње формулације истог члана, "*или у креста положит своему исцу*", постоје различита тумачења. А. А. Зимин, приликом превода Псковске судне грамоте на савремени руски језик, предложио значење "да врати тужиоцу спорну ствар"³⁹⁹ По тумачењу других аутора, ова синтагма има сасвим други смисао. Наиме, тужени оставопримац је полагао новац на крст уместо полагања сопствене заклетве. У том случају, терет доказивања прелазило је на тужиоца. Он је морао да положи заклетву на крсту и то целованијем, тј. љубљењем крста. Уколико би успешно положио заклетву, он је узимао положени новац који је тужени стављао на крст. Новац који би припао тужиоцу оставодавцу представљао је накнаду штете.⁴⁰⁰

Следећи у низу члан Псковске судне грамоте посебно је занимљив за анализу. Његов текст гласи: "*Ако у (псковским) волостима*⁴⁰¹ *неко (ко припада категорији) закупа*⁴⁰² *или (ко припада категорији) скотника*⁴⁰³, *такође поднесе*

³⁹⁹ А. А. Зимин, *Памятники русского права*, том 2, стр. 307.

⁴⁰⁰ У прилог овом тумачењу иде и чињеница да се у једном каснијем извору права Московске Русије, "Губние и земские грамоти" један члан, готово идентичан члану 17. Псковске судне грамоте, завршава формулацијом: "...а дати туженоме на вољу: хоће ли сам да положи заклетву целованијем, или под крст да положи новац, а тужилац, поцеловавши, да узме (новац)". Разлика је у томе што нема судског двобоја који је у Московској Русији укинута као доказно средство, али се јасније прецизира коју обавезу је преузимао тужилац. Л. В. Черепнин, А. И. Яковлев, *Псковская судная грамота, Исторический архив 6*, стр. 270. На основу ове компаративне анализе, могуће је претпоставити да се поступак доказивања и у време важења Псковске судне грамоте спроводио на описани начин.

⁴⁰¹ Најчешће се изразом "волость" обележавала област, стара територијално-административна јединица древноруске државе. Помиње се још у Уговору кнеза Игора и Византије из 944. године. Највероватније потиче од санскритске речи *vis* којом се означавала земља неког владике. Етимолошки је слична и са словенском речју "власт". М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 27-28. Међутим, у XIII и XIV веку, у временима записивања Псковске судне грамоте, по термином "волость" подразумевала се и сеоска територијална општина. Тек постепено је сеоска општина постала нижа територијално-административна јединица. В. Д. Гладкый, *Славянский мир I-XVI века*, стр. 122.

⁴⁰² У оригиналу "закупен" – исто што и "закуп" Руске правде, тј. вероватно зависан или полузависан човек, лице које ради код господара за "купу".

тужбу о преданој ствари у оставу или о хлебу (житу), то Господа, размотривши случај, такође (треба) да преда њега на пресуђивање онога против кога је подигнута тужба: он може положити заклетву, изаћи на судски двобој (са тужиоцем) или платити тужиоцу штету."⁴⁰⁴

Овај члан садржи норму којом се регулише посебан случај уговора о остави. А. А. Зимин сматра да реч "збљуденије" треба овде тумачити као позајмицу, односно закључење уговора о зајму.⁴⁰⁵ Карактеристично да се уговор склапао са лицем које није имало стално место пребивалишта (у оригиналу текста "по волости ходит"). Очигледно да је оставодавац припадао социјалној групи која се бавила пољопривредним пословима. Због тога ПСГ не захтева закључење уговора у форми "записа", јер је претпоставка да је на селу тако нешто било теже изводљиво. Веома је карактеристично и помињање извесне количине жита. То се може тумачити двојако: или је Псковска судна грамота и овде предвидела закључење тзв. неправне оставе или је у виду имала жито као предмет неког другог уговора, на пример уговора о зајму. Основано се може претпоставити да је овај члан такође много старији од времена записивања Псковске судне грамоте и да представља анахронизам у односу на тадашње ново градско право у развоју. И ову норму би требало уско тумачити, тј. схватити је као правну норму која је највероватније регулисала односе на селу.

Последњи члан тематске целине о остави, иако садржи врло кратак текст, веома је значајан за добијање целокупне дефиниције уговора о остави у древноруском праву. У изворном препису он гласи: *"А кто имет искати зблюдения по доскам безимено, старине, ино тот не доискался"*⁴⁰⁶ Превод овог члана би могао да гласи: *"Ако неко (судски) тражи ствар предату на чување, на основу дасака безимено, по старини, тада њему да се не досуди"*.

Псковски зборник прописује закључење оставе у форми "даске" као превазиђени начин закључења уговора, осим у тачно набројаним случајевима.

⁴⁰³ Реч "скотник" се различито тумачи међу истраживачима древноруског права. Постоје мишљења да је то радник у штали, трговац стоком или чак зајмодавац. *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 355.

⁴⁰⁴ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 333.

⁴⁰⁵ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 355.

⁴⁰⁶ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 333.

Овим чланом се завршава целина Псковске судне грамоте којом се регулише уговор о остави. Псковски зборник изричито забрањује коришћење прве форме закључења уговора у руском праву. Посебну пажњу треба обратити на формулацију "безимено". Реч је о првобитном моделу склапања уговора у древноруском праву, када означавање имена уговорних страна и предмет правног посла нису имали обавезујући карактер. У том смислу, "даска" много подсећа на римску стипулацију, апстрактан правни посао који је гласио на одређену суму новца или на одређено чињење. Нема битних елемената, нема уговорних страна, из тог неформалног документа види се само последица закључења правног посла. Чак у појединим ситуацијама не може ни да се одреди који је уговор закључен. "Запис" који је новоуведена установа псковског права, много је правнотехнички прецизније правно средство. Зато ПСГ забрањује или обесхрабрује потенцијалне уговорне стране да закључују правне послове у форми "даске", а охрабрује склапање уговора у класичној писаној форми.

Псковска судна грамота не исцрпљује одредбе о остави завршетком посебне тематске целине. Уговор о остави препознаје се под термином "збљуденије" у још неколико чланова, уз прописивање права и обавеза из неких других грађанско-правних послова. Заслужује више пажње једино члан 45. ПСГ који практично понавља норму из анализираног члана 19, ширећи њено дејство на још неколико установа приватног права – трговачки зајам, јемство и наслеђивање.⁴⁰⁷

Многе берестјане грамоте осветљавају знања и поводом уговора о остави. Неколико њих посвећено је односима између уговорних страна, предмету уговора и начину закључења. Најстарији писани помен оставе садржан је у тексту берестјане грамоте са ознаком № 659/648 с краја XII или почетка XIII века. Сачуван је само фрагмент који није у потпуности јасан: "*Васкина тобола... крзнени капут, свита (поткошуља), оперсник (део монашке одеће), покровец...*"⁴⁰⁸ Први пут се у древноруском праву јавља израз "тобола", који може бити веома важан за

⁴⁰⁷ *Российское законодательство X-XX веков, Законодательство Древней Руси*, стр. 336.

⁴⁰⁸ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 444-445.

разумевање уговора о остави. Највероватније да се у древноруском језику под овим изразом подразумевала торба или врећа у којој су се чувале вредније ствари.⁴⁰⁹

Значење речи "тобола" много је јасније када се анализира текст берестјане грамоте № 141: "*Код Сидора, Тадуја и Ладонге (друга варијанта: код Сидора-Тадуја по надимку Ладонга) предали су им Гришка и Коста у торбе или сандуке (у оригиналу тоболе) ствари: Гришкин крзнени капут, свиту (поткошуљу), кошуљу и капу; Костина свита и кошуља; а торбе су Гришкине; и још чизме Костине, а друге Гришкине. А ако се нешто деси на Мавоозеру, узми (или узмите ствари)*"⁴¹⁰ Ова берестјана грамота по археолошким истраживањима потиче из друге половине XIII века. Она представља документ о предаји ствари на чување, дакле исправу која садржи уговор о остави. Коста и Гришка, оставодавци, предали су своје ствари или извесној породичној заједници или појединцу. У улози оставопримца, могла су се, дакле, наћи и физичка и правна лица. Берестјана грамота у суштини представља белешку о стварима предатим на чување, тако да се може сматрати доказом о закљученом уговору. У тексту нема уобичајеног поздрава и ословљавања упућених примаоцу, тако да вероватно није реч о писму или преписци, већ је пред нама сам текст уговора о остави у писаној форми. Реч је о "запису" Псковске судне грамоте у поменутих члановима. Будући да берестјана грамота № 141 потиче из XIII века, она се може сматрати још једном потврдом хипотезе да је Псковска судна грамота једним значајним делом кодификација старог обичајног права. Другим речима, правне норме о остави своје порекло воде из древноруских обичаја, и најмање су један век старије од овог псковског зборника права.

⁴⁰⁹ Иначе, веома сличан термину "тобола" у древноруском језику је израз "тоболџь" који има сродно значење – торба, врећа. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, Том 3, Санктпетербург 1912, стр. 968. С друге стране, реч у облику "тобола" први пут истраживачи древноруског права уочавају у тексту берестјане грамоте № 141 која је раније пронађена (1955. године). По првим преводиоцима текста на савремени језик, њоме се означавала кожна торба или велики кожни сандук који је служио за чување најразличитијих ствари, најчешће одевних предмета. А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955г)*, Москва 1958, стр. 17. Ови истраживачи сматрају да наведена берестјана грамота описује закључење уговора о зајму са залогом као средством обезбеђења. Ипак, судећи по садржини неких других берестјаних грамота, реч је вероватно о уговору о остави.

⁴¹⁰ А. А. Зализняк, *Древненогородский диалект*, стр. 493.

Уговор о остави, судећи по тексту других берестјаних грамота, могао се закључивати и између цркава и манастира као оставопримаца и физичких лица као оставодаваца. Текст грамоте са ознаком № 414 која такође потиче из XIII века и гласи: *"Поштовање од Филикса Семену и Јурију. Надам се у Бога и у вас. Колико год да износи добитак (корист), то положи (предај) у цркву. А ја се теби ниско клањам (клањам се до земље, у знак поштовања)"*⁴¹¹ У овој преписци извесног Филикса и његових пословних сарадника у трговини садржан је и уговор о остави. Полагање добитка у цркву не може се сматрати поклоном, већ оставом. Познато је да су подруми новгородских цркава служили као место за чување драгоцених ствари, укључујући ту и новац. У новгородској земљи средњег века, једној таквој средини где је већина зграда била сазидана од дрвета, камени подруми цркава и манастира били су најбоља могућа заштита од пожара.

Термин "поклажаи" којим се још у Руској правди означавао уговор о остави, био је у службеној употреби чак и у XV веку. Он се проналази у појединим међукнежевским уговорима.⁴¹² Један такав уговор 1432. године закључили су велики московски кнез Василије Василевич и галицки кнез Василије Јурјевич. Његов фрагмент гласи: *"То што је казна"⁴¹³ (имовина у складишту) мога оца великог кнеза и моје мајке велике кнегиње, што је присвојио твој отац и то што си сам узео, то да ми предаш по целованију. А то што је **поклажа** (остава) моја и моје мајке код тебе положена, и то да ми предаш. А то што сам ја узео твоје (и казну) или је мати моја присвојила велика кнегиња и поклажу твоју што смо присвојили, та да ти се врати"*⁴¹⁴

Очигледно да су норме Руске правде о остави биле на снази много векова касније. Примењивало се и "целованије" (тј. заклетва љубљењем крста) као доказно

⁴¹¹ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 546.

⁴¹² Међукнежевски уговори су извори древнорусског права карактеристични за период феудалне раздробљености Кијевске Русије. Сачувано их је више од 80 у периоду од 1341-1531. године. Закључивали су их углавном московски кнежеви са кнежевима удеоних државица. М. А. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Санкт Петербург 2005, стр. 157. Међукнежевски уговори сматрају се пре свега извором јавноправног карактера. Они, међутим, садрже и норме приватног, облигационог права.

⁴¹³ Казна – "кладовая" (складиште, место за чување вреднијих ствари и имовине уопште). И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ*, Том 1, стр. 1176.

⁴¹⁴ Л. В. Черепнин, *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV- XVI вв.*, Москва-Ленинград 1950, № 32, стр. 102.

средство, што је потпуно у складу са чланом 49. Шире правде. Предмет уговора о остави највероватније је било злато које у другом делу текста међукнежевског "докончанија"⁴¹⁵ помиње Василије Васиљевич. Московски велики кнез и његова мајка некада су положили извесну количину злата код галицког кнеза, и сада траже од њега да им то злато врати. Московски кнез се истовремено обавезује да врати назад "поклажу" галицког кнеза. Оба кнеза, судећи по садржини уговора, били су и повериоци и дужници, тј. и оставодавци и оставопримци.

Потпуно је разумљиво постојање овакве одредбе у једном међукнежевском уговору. Будући да су велики кнез и удеони кнежеви често учествовали у војним сукобима, било против монголских освајача, било међусобно, имали су потребу да једни код других чувају злато, новац или неке друге драгоцености. Из овог текста уговора из 1432. године, не види се јасно разлог некада учињене предаје ствари на чување, тј. закључења уговора о остави. Уколико би се прихватила хипотеза о разлогу поверавања имовине, овакав и слични уговори о остави могли би такође да се подведу под појам *depositum miserabile*, односно неправде оставе која је за предмет имала новац.

⁴¹⁵ "Докончание" је термин којим се у средњовековној Русији, посебно у Новгороду, означавао уговор у општем смислу. Формулом "се доконча", "се докончаша", "докончали" почиње текст многобројних новгородских приватних и јавних исправа које садрже различите уговоре (ГВНП № 23, 24, 25, 33, 35, 39, 56, 67, 105, 130, 148, 172, 285). А. В. Арциховский и В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953-1954)*, Москва 1958, стр. 76-77.

9. Уговор о поклону

По класичном римском праву, поклон (*donatio*) представља ваљани основ прибављања имовинске користи. Једна страна (поклонодавац) на свој терет, без икакве надокнаде или услова, својом вољом, путем правног посла, прибавља другом лицу (поклонопримцу) имовинску корист уз његов пристанак.⁴¹⁶ Уговор о поклону сматра се двостранообавезујућим, али бестеретним правним послом. Поклонопримац има обавезу да прихвати даривање, без обавезе да узврати поклонодавцу противчинидбом. Уколико би дошло до противчинидбе, бестеретан уговор би постао теретан, тј. уговор о поклону би се конвертовао или у уговор о купопродаји или у уговор о размени.⁴¹⁷

Поједини истраживачи у поклону виде прве имовинскоправне послове из којих је потекло читаво облигационо право. Размена поклона сматра се најранијим обликом промета робе и "праизвором" облигација. С друге стране, поклон је могао служити стицању угледа у једној средини или друштву.⁴¹⁸ Пораст нечијег угледа у непосредном окружењу не представља директну имовинску корист поклонодавца. Мотив овог доброчиног правног посла треба тражити у његовој жељи да он или њему блиска лица буду што цењенији и уваженији у једној друштвеној заједници. Тиме би се уговор о поклону могао оправдати као бестеретан правни посао.

У римском праву развила се једна посебна врста поклона. Тај вид уговора о поклону који се мора тумачити као изузетак јесте поклон са условом или налогом (*donatio sub modo*). Њиме се може уговорити обавеза поклонопримца да нешто да, учини или не учини. Услов или налог, при том, не смеју никако имати карактер

⁴¹⁶ А. Маленица, *Римско право*, Нови сад 1996, стр. 240-241.

⁴¹⁷ У српском средњовековном праву, помиње се термин "уздарје". Њиме се означава обавеза поклонопримца да узврати противчинидбом поклонодавцу. Има мишљења да је ова установа прасловенског порекла и да се та обавеза поштовала током средњег века. Реч је о старом словенском правном резонувању о уговору као искључиво двострано обавезном правном послу. З. Мирковић, Д. Ђурђевић, *Правила о поклону у српском средњовековном праву, Анали Правног факултета у Београду, година LIX, 2/2011*, Београд 2011, стр. 76-77. Посматрано строго формално из угла класичног римског права, овакав правни посао више одговара уговору о размени него уговору о поклону.

⁴¹⁸ О. Станојевић, *Римско право*, Београд 2000, стр. 307-308.

противчинидбе. У супротном, закључен правни посао неће представљати уговор о поклону, већ неки од теретних облигационих уговора.⁴¹⁹

Најстарије обичајно право познавало је још један посебан вид даривања. Реч је о свадбеном дару, тј. предбрачном поклону. Познат још у старом вавилонском праву, преко обичајног права старих грчких полиса, формулисан је у римском праву под називом *donatio ante nuptias*, тј. предбрачни поклон. Класично римско право сврстало га је у законска пакта (*pacta legitima*).⁴²⁰ Предбрачни поклон давао је муж или његов породични старешина (*pater familias*). У почетку је преношен у имовину жене, али је током времена муж само обећавао да ће га пренети у својину супруге. Јустинијаново право променило му је назив у *donatio propter nuptias*. Тада је уведено и правило да се предбрачни поклон даје само уколико је муж већ добио мираз (*dos*). Вредност (пред)брачног поклона одговарала је вредности мираза и могао се дати не само пре закључења брака, већ и током трајања заједнице мушкарца и жене. Забрањено је отуђење поклона и мираза током трајања брака, а жена је чак заснивала хипотеку на мужевљевој имовини ради обезбеђења.⁴²¹

Овакво даривање чланова породица будућих супружника тешко да би могло да се уклопи у дефиницију поклона класичног, предјустинијановског римског права. Обећање предбрачног поклона производило је дејство само уколико је будући супруг добио мираз, тј. противчинидбу у ширем смислу речи. Због тога се условљавање брачног поклона миразом никако не може сматрати добротним, бестеретним правним послом, а самим тим ни уговором о поклону.⁴²²

Византијско право садржано у Еклоги изричито је прописивало норме о поклону. Посебна глава (титул IV) посвећена је овом уговору. Еклога разликује усмено и писано закључење уговора. У оба случаја тражи се присуство три до пет сведока. Прописан је и поклон за случај смрти, као и правила о опозиву поклона. Занимљиво је да се за пуноважност уговора о поклону формално није тражила

⁴¹⁹ А. Маленица, *Римско право*, стр. 243.

⁴²⁰ Д. Стојчевић, *Приватно римско право*, стр. 273.

⁴²¹ Д. Стојчевић, *Приватно римско право*, стр. 78. О разлици између предбрачног поклона и поклона учињеног током трајања брака видети и М. Игњатовић, *Предбрачни имовинско-правни односи у римском и савременом праву*, (докторска дисертација), Скопље 2008, стр. 8-9.

⁴²² О правилима римског права о миразу и њиховој рецепцији у српском средњовековном праву видети више у: S. Šarkić, *Dowry in Srebian Medieval Law*, *Zeitschrift der Savigny-stiftung für Rechtsgeschichte*, 125, Wien-Köln-Weimar 2008, стр. 682-687.

сагласност поклонопримца, већ искључиво поклонодавца: "За обичне поклоне без исправе, потребно је да неко пунолетно лице пред пет или три сведока поклони некоме своју ствар, тј. пред пет сведока у насељеним местима и онде где има људи, а пред три сведока у ненасељеним (усамљеним) местима где се не може наћи пет сведока"⁴²³ Дакле, уговор о поклону у римско-византијском праву био је реалног карактера. За његово правоваљано закључење била је неопходна предаја ствари. Конститутивни елемент закључења уговора представља и присуство сведока. Изостанак изјаве воље поклонопримца не значи и да је уговор могао да се закључи без сагласности воља обе стране. Воља поклонопримца да прихвати даривање се очигледно подразумевала. Поклонодавац је морао бити пунолетан, а предмет уговора о поклону могла је бити само ствар у његовој својини. То значи да се уговор о поклону могао поништити уколико један од та два услова није био испуњен. Ако је поклонодавац био малолетан или уколико поклоњена ствар није била у његовом власништву, уговор о поклону није могао да произведе правно дејство.

Византијска Еклога помиње и поклон за случај смрти, тј. правни посао са одложним условом: "Поклон за случај смрти, тј. онај који се реализује након смрти поклонодавца, чини се такође како је напред речено, те се сматра да је (уговор) сачињен када га потпишу поклонодавац и три или пет сведока."⁴²⁴

У члановима 5. и 6. истог титула Еклоге прописана су правила о опозиву уговора о поклону. У члану 5. одређено је да се поклонодавац може унапред одрећи права на опозив поклона уколико је његова намера изричита и у тексту писаног уговора поновљена уз његов потпис. Члан 6. набраја разлоге због којих поклон може бити опозван: незахвалност поклонопримца, злостављање поклонодавца, штета која је нанета поклонодавцу, деловање поклонопримца против поклонодавчевог живота или неиспуњење обећања на основу којих је дошло до даривања.⁴²⁵

⁴²³ *Ecloga, IV, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos'V. herausgegeben von Ludwig Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 10, Frankfurt am Main 1983, p. 186.*

⁴²⁴ Исто, р. 186.

⁴²⁵ Исто, р. 186.

У најстаријем словенском праву поклон није био често закључиван. По речима К. Кадлеца, читав облигационоправни промет пре X века сводио се на уговоре о купопродаји и размени. Овај аутор истиче да је главни разлог томе распрострањеност колективне својине међу Словенима у првобитном периоду, услед чега појединци индивидуално нису могли слободно располагати стварима.⁴²⁶

У руском средњовековном праву уговор о поклону најчешће се обележавао изразима "дань", тј. "данье"⁴²⁷ и "даръ"⁴²⁸. Од термина "дань" настао је и термин "данные грамоти". Он је у древноруском праву служио за означавање многобројних исправа које су садржале уговор о поклону црквама, манастирима, бојарима или приватним лицима. Највећи број ових исправа потиче са северозапада Русије, из Новгорода и Пскова. Оне имају извесне сличности са српским средњовековним даровним повељама или исправама.

⁴²⁶ К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, стр. 88.

⁴²⁷ Израз "дань" преводи се у највећем броју случајева као поклон (donatio, donum). Овај израз имао је понекад и друга значења, нпр. феудалне обавезе вазала према вишим феудалцима или обавезе зависних сељака према својим господарима у Московској Русији. И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*, Том 1, стр. 627-628. Управо израз "данье" употребљен је у члану 100. Псковске судне грамоте.

⁴²⁸ Најчешће поклон, синоним изразу "дань". И. И. Сразневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*, Том 1, 630-632.

9.1. Уговор о поклону у Псковској судној грамоти

У Руској правди уговор о поклону се уопште не помиње. То, међутим, не значи да се он није закључивао у тој првобитној фази развоја древнорусског права. Срењовековни зборници права имали су пуно празнина, будући да се често нису записивале правне норме које су биле познате свима. Први зборник древнорусског права који изричито помиње уговор о поклону јесте Псковска судна грамота. Њен члан 100. гласи: *"А которой человек при своем животе, или пред смертию а **что даст** своею рукою племяннику своему платно или иное что животное, или отчину, да и грамоты даст пред попом, или пред старенными людми, ино тому тем **даньем** владеть, чтобы и ру(ко)писания не было."*⁴²⁹ Превод ове одредбе би гласио: *"Ако неки човек за живота или на самрти нешто да својом руком (својеволно) свом рођаку или одећу или неку другу покретну ствар или непокретну, те да и грамоту пред попом или пред сведоцима, нека (тај коме је ствар дата) на њој стекне власт (својину), чак и ако (о томе) нема тестамент."*

Као што се види из ове одредбе, неопходан услов за закључење уговора о поклону било је присуство сведока или свештеника. Уговор је чак имао две форме: *inter vivos* (за живота) и *mortis causa* (за случај смрти). Предмет уговора могле су бити и покретне ствари ("живот") и непокретности ("отчина"). Карактеристично је да је уговор о поклону имао јачу правну снагу и од тестамент ("рукописанија"). Члан 100. треба сагледавати и анализирати и као допуну древнорусског наследног права. Имовина потенцијалног оставиоца могла је прећи у државину и својину наследника-сродника. Власник имовине могао је сроднику у побочној линији пренети право на њу само под условима које је прописала Грамота. У супротном, законски наследници, пре свега сродници у правој линији, могли су да траже поништај непрописно закљученог уговора о поклону са даљим рођацима. По смислу анализираних одредбе ПСГ, поклон се могао закључити само са рођаком. Лица која нису била у сродству са оставиоцем или са поклонодавцем који је за

⁴²⁹ *Российское законодательство X-XX вв., Законодательство Древней Руси*, том 1, стр. 340.

живота закључио уговор са неким несродником, нису по древноруском праву могла правоваљано да стекну својину на поклоњеној ствари.

Постоји извесна сличност између ове одредбе Псковске судне грамоте и текста византијске Еклоге. Древноруска верзија Еклоге садржана у зборнику *Мерило Праведное* преузета је вероватно из византијског оригинала.⁴³⁰ Док Еклога говори о поклону који се закључивао између било којих субјеката, Псковска судна грамота прописује закључење само поклона између сродника. Грамота, такође за разлику од Еклоге, не одређује тачан број непристрасних сведока. Руско средњовековно право не копира у потпуности византијско право, већ се у извесној мери развија самостално, остајући доследно својим обичајноправним коренима.

Поменути члан 100. Псковске судне грамоте највероватније води порекло из периода који је претходио њеном записивању. Ова одредба је веома архаична, будући да прописује могућност закључења уговора о поклону искључиво између сродника.⁴³¹ Древноруско обичајно право било је прожето оваквим правним резоновањем. Потврду за ову хипотезу проналазимо у новгородском тестаменту извесног Климента из XIII века. У исправи која садржи тај тестамент посебно је подвучено да завештање непокретне имовине лицу са којим није у сродству не представља уговор о поклону. Тестаментални оставилац није имао ни деце ни браће, а супрузи је завештао кућу у граду. Зато он има потребу да се правда када поклања читаво село сину свог пријатеља речима: "...*То же есмь не даромъ даль, платилъ за мене Данило и Воин искупъ литовьский...*", тј. "...*То нисам поклонио, већ су платили за мене литвански откуп Данило и Воин.*"⁴³²

О тој исправи, која носи назив *Духовная грамота Климента*, било је доста полемика. Несумњиво да је реч о "духовним исправама", тј. о завештањима (тестаментима) руског средњовековног права. До скоро се у литератури сматрало да исправа потиче с краја XIII века, као и да је аутор исправе, извесни Климент, био

⁴³⁰ Чланови 2. и 3. титула IV Еклоге налазе се на 175-176. листу зборника *Мерило Праведное*. Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, стр. 106. Има и мишљења у литератури да је Еклога преведена на древноруски језик још 996. године, за време владавине кнеза Владимира I. То је учињено због потребе примене римско-византијског права. Л. В. Милов, *Исследования по истории памятников средневекового права*, Москва 2009, стр. 179.

⁴³¹ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота*, стр. 79.

⁴³² *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 105, стр. 162. В. Л. Янин, *Новгородские акты XII-XIV вв.*, 211-212.

припадник највише земљишне новгородске аристократије.⁴³³ Најновија истраживања В. Л. Јањина, међутим, показала су да је поменути тестамент настао у периоду од 1255-1257. године, те да је Климент припадао слоју "житјих људи".⁴³⁴ Целокупан предмет његовог завештања чинила су четири села, што је далеко мање од имовине припадника најкрупнијих феудалаца. Климент је, по речима В. Л. Јањина, највероватније вршио дужност "тисјацког", тј. врховног војног и полицијског старешине. После завршетка ратних сукоба између Новгорода и Литваније, неки Војин је за Климента платио откуп из заробљеништва, чиме је настао Климентов дуг. Остављајући у наследство село Војиновом сину Данилу, Климент је фактички исплатио потраживање свог повериоца.⁴³⁵

И други истраживачи древноруског права анализирали су члан 100. Псковске судне грамоте. А. А. Зимин сматра да се по древноруском наследном праву даљи побочни сродник није сматрао наследником. Он је имао право на тај део имовине које му је потенцијални оставилац предао за живота у присуству сведока или свештеника. Овај истраживач, поред тога, истиче да је поклонодавац морао да уговор закључи у специјалној писаној форми.⁴³⁶

У тексту је поменута предаја "грамоте", што се не мора безусловно схватити као обавезно писано закључење уговора о поклону. За пуноважност уговора о поклону по Псковској судној грамоти није било увек неопходно да се уговор закључи у писаној форми, већ је сасвим довољно било да се изврши предаја ствари поклонопримцу или предаја исправе којом се доказивало право својине поклонодавца на тој дарованој ствари.⁴³⁷ Предају "грамоте" треба схватити управо на тај начин, да је поклонодавац морао да докаже своје власништво на поклањаној ствари. Улога сведока била је важнија, будући да је поклонодавац предавао исправу пред обичним људима или пред свештеником. Писана форма није била

⁴³³ М. Н. Тихомиров, М. В. Щепкина, *Два памятника новгородской письменности*, Москва 1952, стр. 14.

⁴³⁴ "Житји људи" (*люди жизни*) представљају категорију градског становништва у древноруској држави која је из класе некадашњих бојара прелазила постепено у трговачки слој. М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 60.

⁴³⁵ В. Л. Янин, *Новгородские акты XII-XIV вв.*, стр. 211-212.

⁴³⁶ А. А. Зимин, *Памятники русского права*, том 2, стр. 372.

⁴³⁷ И. Е. Энгельман, *Систематическое изложение гражданских законов, помещенных в Псковской судной грамоте*, Санкт Петербург 1855, стр. 25-26.

обавезна, већ су сведоци закључења уговора представљали доказ од пресудног значаја. Правни основ права својине поклонодавца на поклањаној ствари могао је да буде и купопродајни уговор, уговор о размени или даровна исправа закључена са неким трећим лицем. У древноруском праву очигледно се примењивало правило класичног римског права, да нико на другога не може пренети више права него што сам има.

9.2. Уговор о поклону у берестјаним грамотама

Новгородске берестјане грамоте објављене под ознаком № 261-264 доносе нова сазнања о древноруском обичајном праву. Оне су пронађене на истој археолошкој локацији, непосредно једна за другом. Њихов текст садржи веома сличне податке, због чега су и први преводиоци ових објављених берестјаних грамота закључили да их треба посматрати заједно. Утврђено је још да потичу из друге половине XIV века, као и да се у свакој од поменутих помиње скупочена тканина израђена од јареће коже (сафијан) која је била предмет неких приватноправних послова. А. В. Арциховски и В. А. Борковски изнели су, међутим, и једну нелогичну претпоставку, да се мера за ову скупочену кожу изражавала у тањирима или чинијама.⁴³⁸

В. А. Буров потврдио је постојеће размишљање у литератури да новгородске берестјане грамоте № 261-264 треба посматрати заједно. Као новину, он је изнео хипотезу да ове берестјане грамоте сведоче о свадбеним даровима, вероватно уобичајеним у древноруском друштву. Будући да су у њиховом тексту поменути и тањире или чиније и скупочена тканина, он је закључио да су званице на свадби поклањале и неколико врста јела и уз то, неколико комада специјалне кожне тканине.⁴³⁹ Његову претпоставку је прихватио и А. А. Зализњак, па је извршио реконструкцију текста берестјаних грамота № 261-264 на следећи начин: "*Од Фјодора Синофонта четири чиније (различите хране), и сафијан. Од Поречана... Од Сипове жене пет (чинија) и сафијан. Од Онаније Курицког четири (чиније)... Од Бурђа... Од Василија... Од ... поа три (чиније), тканина. Од жене Јакуна, Фомине снахе, три (чиније) Од Тарентија пет (чинија), део тканине...*"⁴⁴⁰ После оваквог тумачења, постаје јасно да је сваки присутан гост на свадби даривао најмање једно јело. Осим тога, неки од сватова доносили су и скупочене тканине, најчешће сафијан. По тексту ових берестјаних грамота види се још и да су гости припадали

⁴³⁸ А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956-1957 гг)*, Москва 1963, стр. 88-91.

⁴³⁹ В. А. Буров, *Новгородские свадебные документы XIV в. на бересте, Археографический ежегодник за 1977 год*, Москва 1978, стр. 86-87.

⁴⁴⁰ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 609-610.

вишем и имућнијем слоју људи. Свадбени дарови били су утемељени у обичајном праву Русије и не треба искључити могућност да су се овакви поклони често чинили. Основано се може претпостављати да је ово била пракса на многим свадбеним весељима.

Новгородска берестјана грамота № 477 можда посредно садржи сведочанство чак и о даривању земље. Њен текст гласи: "*Наклон Ани од Микифора са Дорофејеве земље. Ливаду коју си ми дала у Биковићини, Шујга ми је одузео, а другу ми је одузео Јосипак. Земље је мало, а ливаде одузимају...*"⁴⁴¹ Ова берестјана грамота такође је сачињена у XIV веку. Извесни Микифор, аутор овог писаног обраћања, добио је по неком основу земљу која му је одузета. Остаје непознато да ли је земљу добио на поклон или по неком другом основу. Нема довољно података који би могли да прецизирају његов правни основ држања земље. Несумњиво је да се он обраћа особи женског пола, извесној Ани. Може се претпоставити да му је Ана предала земљу која није била "чиста", тако да Микифор сада тражи од претходне власнице да отклони правне недостатке. Формулација "ливаду коју си ми дала" пружа могућност за такво тумачење. У сваком случају, берестјана грамота № 477 говори о жени као титулару права својине на земљи и још једном потврђује тезе о веома повољном положају жене у древноруском правном систему.

У руском средњовековном праву среће се израз "вено". У литератури има различитих мишљења о значењу овог термина (куповина младе, мираз или предбрачни поклон). Већина истраживача сагласна је да се под њим подразумевала плата за невесту, тј. да се њиме означавала сума новца којом се вршила куповина невесте. Постоји, међутим, и тврдња да се у изразу "вено" могао крити предбрачни поклон (*donatio ante nuptias*). Арапски историчари и руски летописци помињу "вено". М. Ф. Владимирски-Буданов тврди да је овај институт брачно-породичног права повезан са отмицом девојке. По његовим речима, исплата одређене суме новца родбини отете девојке током времена је постао начин за помирење младожење-отмичара са породицом или родом отете девојке. И. И. Сразњевски сматра да се термин "вено" могао односити и на предбрачни поклон, дар који је

⁴⁴¹ А. А. Зализняк, *Древненогородский диалект*, стр. 631.

младожења давао старешини невестине породице. Сва ова размишљања преноси М. А. Исајев.⁴⁴²

Текст једне берестјане грамоте садржи и глагол "венити", што се може тумачити као давање вена или договор о вену, шта год се подразумевало под овим изразом. Написана је крајем XIV века, означена је као № 30 и гласи: *"Од Јакова Ивану. Што се тиче твог писма о новцу, знам да си давао новац за себе. То знам, а друго ништа не знам: како си баш ти платио вено (или договорио се о вену) и да ли си дао рубљу за себе."*⁴⁴³ Није искључено да се текст баш ове берестјане грамоте односи на давање предбрачног поклона. Тај поклон симболизовао је куповину младе и у овом случају износио је једну рубљу.

⁴⁴² М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, стр. 21-22.

⁴⁴³ А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, стр. 615.

9.3. Даровне исправе ("данные грамоты")

Без обзира што у зборницима руског средњовековног права нема много одредаба о поклону, овај облигационоправни уговор се изгледа у пракси веома често закључивао. Л. В. Черепнин тврди да је из руског средњовековног права сачувано више од триста даровних повеља, које се и данас налазе у манастирским и црквеним архивима. Предмет тих даровних повеља биле су земља, ливада, борт (земљиште под пчелињацима), ловиште, рибњак, језеро, солана и слично. Већи број исправа има веома једноставну структуру. По речима овог истраживача, скоро свака даровна исправа садржи бар пет елемената:

1) означавање поклонодавца (титулара својине на непокретности) и поклонопримца (цркве или манастира),

2) објект даривања и начин стицања (најчешће наслеђивање, купопродаја или размена)

3) именовање лица за чији се помен душе поклања ствар (најчешће су то најближи сродници, родитељи или деца)

4) означавање граница дариване земље ("отвод") или општа формулација "куда ходила соха и топор и коса" ("где је прошло рало, секира и коса")

5) доказна клаузула која садржи имена послуха (сведока) и писца исправе⁴⁴⁴

Већина даровних повеља закључених у корист духовних корпорација по својој правној природи представља уговор о поклону са условом или налогом (*donatio sub modo*). Једина мотивација поклонодавца био је "помен душе" блиских сродника. Они су заузврат поклањали конкретном манастиру земљишта велике вредности – њиве, ливаде, пашњаке, шуме, језера, па чак и читава села. Старешине манастира или цркава преузимали су обавезу да приликом богослужења помињу имена лица означених у даровним исправама.

На размишљања Л. В. Черепнина надовезује се други истраживач средњовековног руског приватног права. По речима О. Ј. Гурјеве, приватне исправе древноруског права које су садржале уговор о поклону правноисторијска наука

⁴⁴⁴ Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 2*, Москва 1949, стр. 65-66.

треба да подели на две врсте: "дане грамоте" и "вкладне грамоте". Прва врста представља обичне даровне повеље, а предмет уговора о поклону могу бити покретне и непокретне ствари. Стране уговорнице су и физичка и правна лица, док поклонопримац није искључиво црквена установа. Друга врста исправа су тзв. исправе о прилагању.⁴⁴⁵ Код њих, поклонопримац је искључиво духовна организација, тј. црква или манастир. Прилог је могао бити различит, од обичне дрвене клупе, до читавих зграда у оквиру манастирског или црквеног имања.⁴⁴⁶ Обавезан елемент формулара "вкладних грамота" јесте и неки услов који се уговара приликом поклањања ствари. Тај услов је могао бити различит, најчешће помен душе умрлих родитеља или сродника и слично.⁴⁴⁷

М. Ф. Владимирски-Буданов сматра да је "вклад" био посебан начин прибављања имовине за манастире. Он тврди да је суштина "вкладних повеља" обавезно даривање манастира од стране искушеника које се морало обавити као неопходан услов за приступање манастирском братству. По тексту једне исправе, вредност поклона у овим нарочитим исправама била је изузетно висока. Грађани и слободни сељаци који су желели да постану монаси Успенског манастира морали су да том манастиру поклоне ствари у вредности од 10-20 рубљи, зависно од свог имовног стања.⁴⁴⁸

Постоје и даровне повеље које је тешко по правном дејству одвојити од купопродајних исправа. У неким такозваним "даровним повељама", поклонодавац од игумана и браће манастира као поклонопримаца захтева заузврат високе новчане суме. У једној таквој исправи из друге половине XV века, поклонодавац тражи веома високи новчани износ (10 рубаља) ради гашења неких потраживања свог брачног друга.⁴⁴⁹ Без обзира што је у архиву манастира ова исправа сачувана под називом "даровна повеља", она се не може сматрати уговором о поклону. Уговор о поклону је добротин правни посао, а уговарање било какве еквивалентне материјалне надокнаде искључује могућност његовог правоваљаног закључења.

⁴⁴⁵ Израз "вклад" у средњовековном руском праву значи прилог, принос и најчешће се употребљавао приликом даривања црква и манастира од стране појединаца. У савременом руском језику овај термин има другачије значење - банкарски или судски депозит.

⁴⁴⁶ О. Ю. Гурьева, *Гражданское право по Псковской судной грамоте*, стр. 152.

⁴⁴⁷ О. Ю. Гурьева, *Гражданское право по Псковской судной грамоте*, стр. 147-148.

⁴⁴⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, стр. 614.

⁴⁴⁹ Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 2*, стр. 67.

Овако закључен правни посао могао би, по својој правној природи, да се квалификује или као уговор о купопродаји непокретности или као уговор о зајму са залогом непокретне имовине.

У древноруском праву постоје и даровне повеље којима су се закључивали уговори о поклону са одложеним дејством. Поклонодавац и поклонопримац могли су уговорити и одредбу по којој је поклањана ствар прелазила у државину и својину поклонопримца тек после смрти поклонодавца. Лице које је поклањало земљиште манастиру остајало је у поседу своје непокретности "до својега живота".⁴⁵⁰

Скоро све даровне повеље закључене у корист манастира и цркава садржале су и формулацију о предаји земљишта и других непокретности "во веки" и слично. По мишљењу Л. В. Черепнина, манастири и цркве као поклонопримци су захтевали од својих поклонодаваца да уносе овакве одредбе у уговоре. Поклонопримци су такве клаузуле тумачили као неопозовљивост поклона, тј. забрану правних претензија деци и блиским сродницима на поклоњеној непокретности. Инсистирањем на уношењу ових формулација у текст уговора, духовне корпорације осигуравале су своје интересе.⁴⁵¹

У збирци јавних и приватних исправа древноруског права, публиковано је више од тридесет докумената за које се може тврдити да представљају уговоре о поклону. Предмет уговора о поклону најчешће је у њима била земља. У највећем броју објављених исправа поклонопримац је црква или манастир. Од више од 300 новгородских и псковских исправа које су публиковане, тридесетак носе наслов даровне грамоте (№ 104, 107, 114, 119, 148, 156, 167, 171, 176, 192, 218, 223, 224, 225, 237, 253, 254, 280, 281, 282, 298, 299, 300, 301, 305, 306, 307, 312, 318, 319, 323, 327, 330).⁴⁵²

И у српском средњовековном облигационом праву, по речима Т. Тарановског, највише су се у споменицима сачували управо поклони црквама или манастирима. Најчешће су поклонодавци били владар и приватна лица, а изрази "записати", "приложити", "подложити" или "приносити" коришћени су приликом

⁴⁵⁰ Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 2*, стр. 68.

⁴⁵¹ Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 2*, стр. 69.

⁴⁵² *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, на одговарајућим страницама.

закључења овог уговора. Овај научник такође истиче да се поштовало правило да је поклањана ствар морала бити у својини поклонодавца.⁴⁵³ А. Соловјев такође тврди да се поклон веома често закључивао у српском праву. У даровним повељама он види утицај византијског права и истиче да је уговор о поклону Србима познат још од превода Прохирона у Савином Законоправилу. Српски израз за поклон био је "даръ", слично древноруском праву.⁴⁵⁴ С. Шаркић, међутим, тврди да се повеље о даривању покретне и непокретне имовине црквама, манастирима и властели битно разликују од приватноправног посла римског права, будући да садрже и јавноправна овлашћења, јер су везана за сложену структуру феудалног друштва.⁴⁵⁵

Најстарија даровна исправа потиче с краја XII или почетка XIII века. У литератури се раније сматрало да је сачињена тек после 1270. године, али је В. Л. Јањин доказао да је настала у периоду 1192-1210. године.⁴⁵⁶ Њен текст у преводу гласи: "*Варлам је даровао (манастиру) светог Спаса земљу и баишту и рибњак и ловиште и ливаде и друге земље и то 1) заливни луг иза Волхова преко пута села, 2) закол на Волховцу 3) искрчену шуму, 4) виноград, 5) жбунарник, 6) (земље) на острву заједно са њивама. Сву ту хутинску земљу он је даровао заједно са чељади и са стоком. А ево шта је даровао браћи (манастира): Отрок (или име или назив за слугу) са женом, Волос, робиња Февронија са двојицом синова, Недач, осим тога шест коња и краву. А такође је даровао и друго село на Слудици покрај реке Робје, са црквом св. Борђа која се налази у селу, и њиве и ливаде и ловишта и све што је у селу. Све је то даровао Варлам, Михајлов син, (манастиру) светог Спаса. Ако неко, подстакнут ђаволом и глупим људима, зажели да узме неку њиву, ливаду или ловиште, нека му је противник свети Спас у овом животу и у будућем"*⁴⁵⁷

⁴⁵³ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, стр. 641-644.

⁴⁵⁴ А. Соловјев, *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана*, стр. 422-425.

⁴⁵⁵ С. Шаркић, *Поклон у српском средњовековном праву, Истраживања 17/2006а*, 9, Нови Сад 2006, стр. 9.

⁴⁵⁶ Аутор даровне повеље и поклонодавац, Варлам Михајлов син, познат је древноруским летописцима као оснивач Хутинског манастира. У летописима се његово име први пут помиње 1192, а највероватније је умро 1210. године. В. Л. Јањин, *Новгородские частные акты XII-XIV вв.*, стр. 207-209.

⁴⁵⁷ А. А. Зализњак, *Древненовгородский диалект*, стр. 458-459. Текст ове повеље најпре је објављен у *Грамоты Великого Новгорода и Пскова* и тамо је означена под бројем № 104. После допунских тумачења у литератури, нови прерађени, измењени и допуњени текст исправе објавио је и А. А. Зализњак у поменутој студији.

Ова даровна повеља представља типичан пример даривања феудалне својине. Зависни људи били су везани за земљу која је предмет поклона. Они су следили судбину главне ствари, били су неодвојиви од феудалног поседа свога господара. Предмет уговора о поклону биле су, дакле, непокретности са припадајућим покретним стварима. Поклонодавац Варлам је манастиру св. Спаса поконио и читаво село са црквом, али и све зависне и неслободне становнике села, као и домаћу стоку. Поклонодавац је очигледно припадао класи најкрупнијих феудалаца и био веома имућан човек. Посебно је за анализу занимљив сам крај текста исправе. Прописана је санкција за све оне који би се усудили да оспоре правно дејство учињеног поклона. Реч је о правилу о неопозовљивости поклона које је било присутно и у римско-византијском и српском средњовековном праву.⁴⁵⁸

Једна од даровних повеља руског средњовековног права из средине XV века на специфичан начин прописује поклон учињен блиским сродницима. Она носи ознаку № 156 и гласи: "*Дао је Андреј Иванович зету својем Герасиму и кћери својој Марији половину свога живота (покретне имовине), трећину куће и окућнице, и у горњим земљама оранице, и у јеромољским земљама оранице и у ливадама и у целој мојој отчини (непокретној имовини), све једну трећину, чисту у свему. А сину мојем Василију на половини тог живота (покретној имовини) и на ту трећину земљи да не ступа (да не узнемирава, не омета, да нема никаквог права) ни због чега; такође и моје кћери Агрофона и Аксиња да не ступају. А зет мој Герасим сина мога Василија и кћери моје да их корме до мужа (да издржавају сина до пунолетства, а млађе кћери до удаје). А дао сам ту земљу и покретне ствари Герасиму одерењ (у неприкосновену приватну својину) и во веке и њиховој деци. А на то људи (сведоци): Тимофеј Фјодорович, Јефимеј Стјепанов, Павле Трифунов, Дмитриј Иванов, Фома Ларивонов. А у печати стојал (заступао је ширу заједницу) сам Андреј Иванович и земље и куће завео (извршио формалну примопредају, увео у посед)".⁴⁵⁹*

⁴⁵⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, стр. 646. С. Шаркић, *Поклон у српском средњовековном праву*, стр. 11-12.

⁴⁵⁹ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 203

Ова даровна повеља из XV века у потпуности је у складу са чланом 100. Псковске судне грамоте. Извесни Андреј Иванович поклонио је својој кћери и свом зету половину целокупне покретне имовине и трећину непокретне имовине. Специфично је то што је он закључио са њима уговор о поклону са условом (*donatio sub modo*). Услов који је неопходан да би овај уговор произвео правно дејство је обавеза издржавања поклонодавчеве малолетне деце до њиховог пунолетства, тј. удаје. Наиме, осим кћерке Марије која је удата за Герасима, поклонодавац је имао још две кћери (Агрофону и Аксињу) и сина Василија. По тексту исправе, најпре је уговорена забрана ометања својине на поклоњеним стварима и оспоравања извршења уговора о поклону, а затим и услов (налог) којим се поклонопримац обавезује на издржавање поменутих лица. То се види у формулацији "сина мога Василија и кћери моје моји кормити до мужа (издржавати до удаје)". Такође је карактеристично да је поклонопримац заправо кћер поклонодавца, али је њен супруг (зет поклонопримца) истовремено и њен заступник. У исправи се потенцира да се имовина предаје зету и његовој деци у неприкосновену приватну својину.

У древноруском праву има сведочанстава да је уговор о поклону земље могао бити закључен између будућих монаха и манастира. Новгородска даровна исправа № 167 прописује баш такву ситуацију. Она гласи: *"Дао је Алекса чернец светом Николи во веке земљу Захаринску и ливаде, своју купљу, на малом острву у доњем концу (кварту, крају), ораницу из горњег конца од Степанове земље и ливаду и луг. А део своје отчине наредио Васиљевској браћи својој да држе до краја његовог живота. А по мојој смрти, дајте, браћо моја, отчину моју, земљу и ливаде св. Николи во веки. Игњат и Сава Петров и Терех Омељанов и Стјепан Левунов и Иваши Петров И Кузма са братом Федутом Самсоновим дететом одступио је од Васиљеве земље, а Алексин братанац, отчина да му је чиста од игумана у Васиљеву, пола окућнице и цела башта у Воротном пољу... А Васиљева земља без вивета св. Николи и во веки. А на то послухи (сведоци): Михајло Волфромјевич, Јосип Тимофејевич, Иван Семјонович, Ортмеј Дементијевич, Онкеј попович. А у*

печати стојал (заступао је) Игњат Ларивонов и Сава Петров у Васиљевом месту Агафоновича, стрица својега, и завели земљу."⁴⁶⁰

Не треба искључити могућност да је услов за ступање у монаштво био обавеза поклањања земље. Поклонодавац је извесни монах, док је поклонопримац манастир у којем он вероватно служи. Он део земље поклања у неприкосновену приватну својину манастира св. Николе, док други део своје земље оставља блиским рођацима. У исправи је посебно наглашено да ће и та имовина припасти истом манастиру после смрти његових рођака. И у овој даровној исправи поменут је термин "без вивета", карактеристичан за многе древноруске купопродајне уговоре.

Сасвим другачију структуру садржи новгородска даровна повеља № 176. Она гласи: *"У име оца и сина и светога духа. Ја, раб Божји игуман Василије дао сам у својину светом Николи у Чухченему урвановску земљу, која је била у мом власништву, кућу и окућницу, ораницу на гори, три земљишне деонице у Круглицы, испод улице део земље Кузнечовске, део земље урвановске и гумно урвановско на Шипичини... А те земље урвановске и игњатијевске дао сам светом Микули (Николи) в дом (у својину) и во веке по души (за душу) свога оца и за душу своју. Благословим игумена, ко буде игуман у светом Николи, и старце чернце своју браћу. А на то послух (сведок) и отац мој духовни игуман Григорије свете Богородице. А ко моју реч преступи, судићу се с њим пред Богом"*.⁴⁶¹

Ова даровна повеља почиње инвокацијом, призивањем имена Божјег. Поклонодавац је игуман манастира, а поклонопримац је сам манастир као правно лице. Предмет уговора о поклону је земља чије су границе детаљно и прецизно описане. Из текста исправе се види да је поклонодавац даривао неколико различитих земљишних деоница. Посебно је наглашено да је дарована земља у власништву поклонодавца. Такође је употребљена формула "во веке" која се очигледно односи на наследнике поклонодавца. Њоме се заправо забрањује опозив поклона. Ова повеља може се сматрати и "вкладном" исправом, будући да је поклонодавац земљу поклонио за душу свога оца и душу своју. Постоји обавеза

⁴⁶⁰ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 211.

⁴⁶¹ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 217-218.

будућих игумана и свештеника манастира да приликом богослужења помињу назначена имена. Слично неким другим даровним исправама где се као поклонопримац појављује црквена установа, закључењу и извршењу уговора нису присуствовали обични сведоци, већ је једини сведок игуман једног другог манастира. Свим евентуалним будућим прекршиоцима норми овог уговора о поклону забрањено је сакралном санкцијом на крају текста.

Даровне повеље древноруског права са територије Двине углавном су, по структури и облику, биле много једноставније. Документ са ознаком № 192 гласи: *"Даје Курил Јурјевич село Фјодора Љатишева игуману свете Богородице и чернцима и целом стаду (манастирским свештеницима) на кормљеније (коришћење, плодоуживање) и во веки. А у то село да не могу да ступе браћа моја и деца моја. А на то послух света Богородица и отац мој духовни Степан."*⁴⁶²

Поклонодавац је физичко лице, поклонопримац је манастир, а предмет уговора о поклону је читаво село. Ова исправа је јединствена у древноруском правном систему по формулацији "даје на кормљеније во веки", што би се могло превести као "вечно коришћење". Ова даровна повеља одсликава типично феудалне односе. Село које је у власништву феудалног господара не може, као што се види из текста уговора, да пређе у пуну приватну неприкосновену својину. Уговор садржи правило о неопозивљивости поклона, будући да забрањује потенцијалним наследницима (деци и браћи) да узурпирају права поклонопримца. Уговор је очигледно закључен у присуству свештеника, духовног оца поклонодавца, али је уз то и несумњивом религиозном ауторитету (светој Богородици) симболично додељен статус сведока закључења правног посла. Сличне одредбе биле су често саставни делови уговора о поклону када су поклонопримци биле црквене установе.

Такође веома једноставна по структури је и даровна исправа № 218: *"Даје у својину Тимофеј Јермолич светом Спасу и пречистој његовој матери светој Богородици Успења и христовом чудотворцу Николи у Умби и Варзуги, што је купио земљишину деоницу од Трифуна Микулиног зета у Кураљском, ловишта и на морској обали шуму. Тим водама и шумом што је владао Трифун Микулин зет, ту*

⁴⁶² Грамоты Великого Новгорода и Пскова, стр. 226.

да влада (да има својину) игуман и сва браћа Соловецког манастира и во веке. А грамота дана лета 6974."⁴⁶³

За разлику од многих повеља древноруског права, ова исправа садржи и годину издавања, односно годину закључења овог уговора о поклону. Такође је карактеристично да се у веома краткој белешци о закљученом уговору, највише пажње посвећује купопродајном уговору, односно правном основу власништва поклонодавца. Тимофеј је земље које поклања манастиру купио од извесног Трифуна, што чини саставни део текста ове повеље. Тек после тога сазнајемо нешто више о предмету уговора о поклону, тј. о ловиштима, шуми и земљи на морској обали. Ова даровна повеља не садржи детаљан и прецизан опис граница дариване земље због тога што је приликом закључења уз њу вероватно морала да се преда и "купча грамота" у којој је предмет купопродаје био тачно означен. То је у потпуности у складу са поменутиим чланом 100. Псковске судне грамоте.

Још једна даровна повеља из друге половине XV века имала је сличну садржину, а по структури била једноставна. Она носи ознаку № 224 и гласи: *"Купи Јосиф село од свог брата Игњата (село) Станишинеско на Лукиној обали на основу Игњатове купне дерновате грамоте. И то село дао је Јосип светом Николи во веки, а игуману оцу мојем духовном до краја његовог живота. Ако неко почне да отима то село светом Николи, судићу се с њим пред Богом."*⁴⁶⁴ Дакле, прво се у тексту исправе наводи купопродајни уговор, а затим да је ствар која је била предмет купопродаје сада предмет уговора о поклону. Санкција има религиозни карактер, а прописано је и правило о неопозивљивости поклоњене ствари.

Даровна повеља № 237 такође је сачињена у другој половини XV века. Она прописује: *"Ја, Филикс, дао сам у својину пречисту Богородици и Михаилу Архангелу вотчину, коју сам купио од Обекана, воду на Летњој страни и рибњак на морској обали на Летњој страни. А дао сам за своје родитеље за помен. А међа од морског кварта по реци Сјарти у море право, с горњег краја изнад Другије Сјарте, изнад Каменке, по Глубоком потоку и право у море. А томе су доказ старе купче (купопродајне исправе) на хартији писане, са оловним печатима. На то послуши*

⁴⁶³ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 242.

⁴⁶⁴ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 247.

(сведоци): Гаврило Радивонов и Харитон Савелев. А оригиналну даровну исправу писао Гришка Андрејев."⁴⁶⁵

Поклонодавац је физичко лице, док је поклонопримац манастир посвећен Архангелу Михајлу. Предмет даривања је наследни приватни земљишни посед (вотчина). Постоји и услов даривања – помен родитеља поклонодавца Филикса у богослужењу. Ова даровна исправа би због тога могла да се сврста у такозване "вкладне" повеље. У исправи су детаљно наведене и одређене међе поклоњене земље. И у овом случају, посебне исправе о купопродаји ("купче грамоте") поменуте у тексту, служиле су као доказ власништва над дарованом земљом. Било је довољно да двојица сведока својим присуством потврде ваљаност закљученог уговора. За разлику од многих древноруских повеља, ова исправа садржи и име онога који ју је, вероватно по захтеву уговорних страна, сачинио.

У односу на поменуте древноруске даровне повеље, новгородска даровна исправа № 107 сачињена је нешто раније. Она у великој мери одступа од стандардног образаца. Њен текст гласи: *"По милости божјој светог Спаса и по благослову архиепископа Великог Новгорода владике Јована. Дадоше спински себри (у овом случају сувласници) Григорије посадник, Кирил Андрејевич, син посадника, Захарија Јаковљевич с браћом, Јуриј Дмитријев, Кирил Семенов у приватну својину (у оригиналу: в дом) светом Спасу манастиру на Веренди, игуману и чернцима рибњаке у Спинској земљи на Веренди реци од језера на горе по Спинској страни. А на Видогошћи реци дадоше земљу и шуму и ливаде са обе стране од Веренде реке врхом до Крутца потока. А Паозерчанима и Варјазима без игуманове дозволе не улазити. А то што је Јосифа посадника земља, и шума и ливаде његове или друге наше браће бојара, на њу чернци да не ступају... А на Видогошћи реци и Веренди да су слободни и они и њихови људи. А празгу да не дају. А сада приложимо своје печате на ову грамоту. А то у својину св. Спаса, игумену и чернцима, во веки."*⁴⁶⁶

Ова новгородска исправа је специфична и по садржини и по околности да је највероватније настала по налогу новгородског архиепископа Јована који је ту

⁴⁶⁵ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 255.

⁴⁶⁶ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 164.

дужност обављао у периоду 1389-1415. године.⁴⁶⁷ Посебно је карактеристично што се помиње древноруски назив за закупнину, тј. "празга". У исправи је изричито наведено да манастир св. Спаса нема обавезу да даје закупнину, из чега се намеће логичан закључак да није закључен уговор о закупу земље, већ уговор о поклону непокретности. Вероватно је у пракси било и случајева закључења уговора о закупу у којима је купац била црквена установа. Особено је и то што нема уобичајених сведока закључења уговора, већ су сами поклонодавци својим печатима потврдили ваљаност овог правног посла. Посредно се изводи закључак да је главни сведок закљученог правног посла био новгородски архиепископ. Постоји и мишљење у литератури да је у многим даровним повељама руског северозапада, посебно оним из друге половине XV века, готово сасвим ишчезла потреба за присуством сведока приликом закључења уговора о поклону непокретних ствари. У том периоду, сведоке као доказно средство закључења уговора постепено потискује употреба печата овлашћених лица са ауторитетом. Најчешће је сведоке замењивао управо печат новгородског архиепископа или неког другог духовног старешине.⁴⁶⁸

Још једна даровна повеља древноруског права је посебна и јединствена по формулацији. Реч је о исправи са ознаком № 315 која садржи израз "в вечный вкладъ"⁴⁶⁹ (вечни прилог). Предмет уговора о поклону учињеном манастиру св. Николе у Шунги на Важишћу биле су одређене количине житарица сваке године. Конкретно, поклонодавац је имао обавезу на "вечни прилог", будући да се обавезао да манастиру сваке године даје пет коробљи ражи, иста количина жита и десет коробљи овса.

⁴⁶⁷ Време настанка ове даровне повеље прецизирао је В. Л. Јањин. Он тврди да је исправа морала настати између 1389. и 1391. године. Осим тога, овај аутор тврди да су сви "спински себри" (у овој исправи поклонодавци) сукцесивно вршили дужност посадника, главног градског старешине Новгорода. В. Л. Јањин, *Новгородские акты XII-XIV вв.*, стр. 215-216. Из тврдњи овог истраживача следи и претпоставка да је овом даровном повељом манастиру вероватно поклоњена државна земља, а да је новгородски архиепископ дао благослов за закључење таквог правног посла. Уколико би била тачна претпоставка да је поклоњена државна (градска) земља, ова повеља била би по садржини најсличнија даровним повељама српског средњовековног права. По тексту многих српских исправа, владар је поклањао државну земљу манастирима и црквама. Такав уговор о поклону не одговара духу приватног римског права, будући да владар дарује државну земљу на основу својих јавно-правних овлашћења. Класичан уговор о поклону заснован је на приватној својини поклонодавца.

⁴⁶⁸ И даровна исправа № 318 из 1478-1480. године садржи печат новгородског архиепископа, владике Теофила. О. Ј. Гурјева, *Гражданское право по Псковской судной грамоте*, стр. 152.

⁴⁶⁹ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, стр. 305.

Од тридесетак новопронађених исправа са територије Пскова, само четири документа се могу окарактерисати као даровне повеље. Слично новгородским уговорима о поклону, ни псковске даровне повеље немају једнообразну структуру и садржину. Једино што је свима њима заједничко да је предмет поклона била земља. Сва четири документа садрже клаузулу о утврђивању граница дарованих земљишних деоница, а у улози поклонопримца су цркве и манастири.⁴⁷⁰

Псковска исправа са ознаком № 27 као објект даривања помиње наследну приватну својину, "отчину". Специфично је то што се у улози поклонопримца јавља шест манастира. У овој исправи користи се и израз "данье", што је потпуно идентично оригиналној верзији члана 100. Псковске судне грамоте.⁴⁷¹

Псковска даровна исправа № 24 представља уговор о поклону закључен између сина посадника као поклонодавца, и манастира св. Богородице у Пскову као поклонопримца. Она припада категорији такозваних "вкладних" повеља, будући да садржи конкретан услов даривања – помен душе родитеља и сестре Карпа Михајловича.⁴⁷² Она у извесној мери подсећа на новгородску даровну исправу № 107, по којој се као једна уговорна страна (поклонодавац) налази неколико посадника, истакнутих градских старешина. Стога је могуће и ову даровну исправу тумачити и као даривање државне (градске) земље од стране представника управе.

На сличан начин могуће је поредити псковску исправу № 23 са поменутом новгородском даровном повељом, будући да се и у тексту псковске даровне повеље у улози поклонодавца јавља неколико лица. Предмет уговора о поклону је заједничка својина или сусвојина више лица. Вероватно је реч о заједничкој својини шире породичне заједнице, јер се у овој псковској даровној повељи не помињу поименично сви сувласници дариване земље. Поклонопримац је игуман манастира. Уговор о поклону садржи клаузулу о даривању земље у неприкосновену приватну својину (формулу "в одерень"), заводу дароване земље и присутним сведоцима.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 39-40.

⁴⁷¹ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 65.

⁴⁷² Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 62.

⁴⁷³ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 61-62.

Најкраће сведочанство уговора о поклону у древноруском праву садржано је у новопронађеној псковској исправи која гласи: "*Дали су тај рибњак псковски посадници Иван Агафонович са друговима, лета 6955, с печатом...*" Из овог записа се не види ко је поклонопримац и где се налазио даровани рибњак, али је касније утврђено да је поклонопримац црква Фјодора Тирона, а да се поклоњена непокретност налази на Чудском језеру.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, стр. 61.

Закључци

Будући да је ова дисертација настала највећим делом истраживањем садржаја неколико најважнијих извора древноруског права и великог броја тзв. ванправних историјских писаних извора, као најпрегледнијим начин изношења закључака наметнула се дводелна структура: у првом делу закључака износимо наша сазнања о заступљености уговора облигационог права у релевантним правноисторијским изворима, о древноруским градовима као најповољнијој средини за процват приватног права уопште и о начину закључења облигационих уговора. У другом делу закључака износимо резултате истраживања до којих смо дошли анализама свих врста облигационих уговора од XI до XV века.

I

1. Руска правда, иако садржи мали број норми посвећених уговорном облигационом праву, веома је важан правни зборник древноруског права. Она је обележила првобитну епоху у развоју древноруског права, а њене одредбе важиле су на територији свих руских земаља у периоду од XI-XV века. Највише одредаба приватног права посвећено је уговору о зајму, који је у XI-XII веку заузимао најзначајније место у древноруском облигационом праву. Из неких њених чланова види се како је државна власт тежила да ограничи изузетно високе каматне стопе и да на тај начин сузбије до тада друштвено прихватљиво зеленаштво у економски најмоћнијим слојевима. Правне норме Руске правде о купопродаји на тргу, купопродаји робова, остави, уговору о најму и уговору о делу сведоче о првобитном начину закључења облигационих уговора. Патријархално усмено закључење уговора, уз доказивање заклетвом или сведоцима, одсликавају друштвену и економску стварност тадашње Русије. До периода доношења Псковске судне грамоте, Руска правда представља ипак најзначајнији правни зборник и најважнији извор облигационог права.

2. Псковска судна грамота јесте неспорно најзначајнији правни зборник приватног древноруског права. Њене одредбе о уговорима облигационог права су

на много вишем нивоу правне технике у односу на Руску правду. Грамота садржи више од шездесет чланова посвећених грађанском праву и прописује закључење далеко већег броја уговора. У њеном тексту препознају се уговор о купопродаји непокретних и покретних ствари, уговор о зајму, уговор о личном најму, уговор о закупу ствари, више врста уговора о делу, уговор о остави, уговор о размени и уговор о поклону. За разлику од Руске правде, Грамота одсликава односе привредно и економски најразвијенијих северозападних руских градова. Ситан и средњи земљишни посед, веома развијена и разноврсна занатска производња и разграната трговина карактеристика су псковског друштва. Сви ти чиниоци заједно су значајно допринели развоју и облигационог древнооруског права. У Псковској судној грамоти приметна је тенденција постепеног потискивања усменог закључења уговора. Доказивање појединих уговорних обавеза и самог закључења уговора врши се много напреднијим правним установама. Писана форма закључења уговора добија све већи значај, док имагинарна доказна средства своје место препуштају исправама, ручној залози и квалификованим сведоцима. Грамота у извесном броју чланова ипак задржава и патријархалне институте, међу којима се издвајају јемство ("поручитељство"), усмено и јавно закључење купопродаје на тргу и усмено закључење уговора о остави између сродника. Њен дуализам показује да је и она заснована на дубоко укореваном обичајном праву и у суштини представља компромис између нових градских потреба и старих уврежених облика понашања чврсто усађених у друштвеној свести.

3. Берестјане грамоте и приватноправне исправе руског облигационог права у периоду XI-XV века представљају појединачне правне акте који одсликавају примену у пракси одредаба древнооруских зборника права. Без ових драгоцених правноисторијских извора било би немогуће знати да ли су се правне норме Руске правде и Псковске судне грамоте заиста примењивале у свакодневном животу. Древнооруско право познаје исправе о закљученој купопродаји непокретности, исправе о зајмовима веће вредности, исправе о закупу земље, исправе о размени и исправе о учињеним поклонима. Берестјане грамоте су различите садржине. Многе од њих су поуздано сведочанство о закљученим облигационим уговорима. Осим што потврђују примену одредаба поменутих законика, норме садржане у

берестјаним грамотама и приватноправним исправама одсликавају и примену обичајног права или реципираног римско-византијског права.

Берестјане грамоте, будући да долазе из богатих и развијених градских центара, у својим текстовима носе и трговачки дух градског права, сведоче о развијеној занатској производњи и потврђују тезе о распрострањеној писмености међу градским становништвом. Исправе древноруског приватног права садрже и правила која нису предвиђена у другим правним зборницима. Највећи број пронађених исправа предвиђа купопродају непокретности која се и не помиње у Руској правди, док јој Псковска судна грамота посвећује само један члан. Исправе помињу закупнину која такође није предвиђена у правним зборницима, док се више о тридесет сачуваних докумената може назвати даровним повељама. Уговор о поклону, пак, поменут је у само једном члану Псковске судне грамоте.

4. Древноруски градови били су основ развоја средњовековне Русије. Приватна својина, распрострањеност средњег и ситног земљишног поседа, робно-новчани промет, развијено занатство, добро организована разграната мрежа трговачких путева и свеобухватна повезаност градова предуслови су за висок степен развијености древноруског приватног права. Градско право северозападне Русије, битно другачије у односу на феудално право, одражавало је интересе слободних људи који су се бавили различитим професијама. Нови градски односи који су се постепено стварали, захтевали су и нову регулативу. То се пре свега огледа у приватноправним одредбама Псковске судне грамоте, јединог у целини сачуваног правног зборника једног древноруског града. У тим правним нормама опажају се нове тенденције руског средњовековног грађанског права. Међу њима је највише одредаба посвећено уговорном облигационом праву. Оне су сигуран показатељ веома развијеног правног промета не само града Пскова, већ и других многобројних градова широм древноруских простора.

5. Начини закључења облигационих уговора у древноруском праву, у зависности од етапе у развоју права и правног зборника који се примењивао, били су усмена и писана форма. У обичајном праву постојао је један специфичан облик закључења појединих уговора: уговор о зајму и неки други уговори који су били везани за рок, закључивани су у посебној форми, уз помоћ такозване "даске". Овај

начин закључења уговора истовремено је представљао и средство обезбеђења преузете обавезе, али и доказно средство у евентуалном спору пред судом. Најчешће приликом склапања зајма, у периоду који је претходио доношењу Псковске судне грамоте и увођењу "записа" као писане форме, уговорне стране сачињавале су два потпуно идентична документа. На њима нису била исписана слова, већ одређени број усека и зареза који су симболично представљали обавезе дужника и потраживања повериоца. После гашења облигације поводом извршења уговорне обавезе, "даске" су се уништавале. Древноруски летописи помињу ова посебна средства од почетка XIII века, као и неке берестјане грамоте из тог периода. Биле су утемељене у обичајном праву, а у време записивања Псковске судне грамоте постепено почиње да их потискује класична писана форма закључења уговора.

II

1. У средњовековном праву мора се правити разлика између уговора о размени који је закључиван у првобитној фази развоја права и оних уговора о размени који су закључивани у напреднијем правном систему. Прва врста уговора о размени закључивани су из нужде, будући да робноновчани промет или није ни постојао или је био на незавидно ниском степену развоја. Тада је уговор о размени доминирао као приватноправни посао, а био је условљен општом неразвијеношћу економских, друштвених и правних односа. С друге стране, уговори о размени који су закључивани у економски и правно напреднијим околностима, имали су другачију мотивацију страна уговорница. Тада су закључење размене диктирали интереси обе уговорне стране. У одређеним ситуацијама било је вероватно и економски оправдано да субјекти правног посла изврше размену непокретности. Често је разлог био заокружење сопственог поседа или близина туђе непокретности сопственој. Уговоре о размени, дакле, треба разликовати према врсти ствари које су се размењивале. Неформално или прећутно закључење и извршење уговора о размени покретних ствари било је најчешће последица недовољно развијеног друштва и права. Уговор о размени земље и других непокретних ствари показатељ

је, по правилу, развијеније правне технике и правног резоновања и у највећем броју случајева је закључиван из разлога целисходности.

2. Закључивање купопродајних уговора на тргу вероватно је, судећи по одговарајућим нормама древноруских правних текстова, један од најстаријих начина закључења уговора уопште. Три правна зборника из три различите епохе древноруског права веома слично регулишу купопродају на тргу. То се најчешће односило на куповину покретних ствари које су имале већу вредност. Одговарајуће одредбе древноруског права показују да се купопродаја на тргу закључивала континуирано од XI до XV века у Кијевској Русији, северозападним градовима, али и у Московској Русији. Током времена, начин закључења уговора о купопродаји прошао је пут од усмене до писане форме, али је закључење купопродаје вреднијих покретних ствари на тргу опстало. Тиме је учињен уступак овом архаичном начину закључења уговора. Древноруско обичајно право било је јаче од новоуведених установа облигационог и приватног права. Два система закључења уговора о купопродаји покретних ствари постојала су паралелно у пракси. Очигледно да је усмена купопродаја на тргу била дубоко укорењена у свести средњовековних руских људи. Састављачи древноруских правних зборника нису ни покушали да укину утемељено обичајно право, већ су га стално изнова кодификовали. Веома је значајна и једна берестјана грамота која непосредно сведочи о примени поменутих правних обичаја у пракси. Из њеног текста се види да су појединци закључивали купопродају на градским трговима, и то баш онако како је то прописано у правним нормама сва три древноруска зборника права. По члану 55. Шире правде, била је могућа чак и продаја презадуженог трговца која се такође обављала на тргу.

3. У првим деценијама и вековима Кијевске Русије, судећи по релевантним изворима, купопродаја робова била је често закључиван правни посао. По одговарајућим одредбама Руске правде, уговор о купопродаји робова се закључивао усмено, уз присуство сведока. Берестјане грамоте потврђују примену ових правних норми у пракси. Неколико њих насталих на територији Новгорода у XI и XII веку, описују начин закључења уговора и употребу доказних средстава у евентуалним споровима. Значај ових берестјаних грамота је велики, будући да изричито наводе износ купопродајне цене и детаљно спровођење доказног

поступка у случају купопродаје украдених робова. Самопродаја у ропство посебан је начин закључења ових уговора. Члан 110. Шире правде утицао је у том погледу на Судебник из 1497. године, који је у свом члану 66. прописао чак и самопродају у ропство путем уговора у писаној форми.

4. Псковска судна грамота садржи само неколико одредаба којима се регулише купопродаја покретних ствари. У члановима 114. и 118. прописује специфичне ситуације и више пажње поклања разлозима за раскид уговора, мани воље страна уговорница и одговорности за скривене недостатке ствари као предмета купопродаје. Многбројне берестјане грамоте у великој мери осветљавају начин закључења уговора о купопродаји покретних ствари, обавезе и права купца и продавца, битне елементе купопродаје као правног посла и судску заштиту уговорних страна и трећих лица. Захваљујући открићу ових важних историјских докумената, наша сазнања о уговору о купопродаји покретних ствари знатно су богатија. По неким берестјаним грамотама види се чак и да је уговор о купопродаји покретних ствари, (према класификацијама класичног римског права), припадао групи консесуалних контраката, тј. да се уговор закључивао у моменту када су се купац и продавац сагласили у погледу предмета правног посла и висине купопродајне цене. Друге берестјане грамоте, пак, наводећи коришћење напредније правне технике, прописују писани облик закључења купопродаје покретних ствари. Предмет уговора биле су различите врсте покретних ствари. У берестјаним грамотама проналазимо податке о купопродаји коња, других домаћих животиња, разноврсних животињских кожа, више врста житарица, других животних намирница, одевних предмета, скупогеног накита и многих других мање и више вредних ствари. Сви ти важни документи одсликавају једну за средњи век економски необично развијену средину, са динамичном робно-новчаном разменом и високим степеном занатске и пољопривредне производње, са веома заступљеном увозном и извозном трговином. У томе су предњачили северозападни древноруски градови, али се њихов предузимачко-трговачки дух осећао и у другим древноруским земљама. Читава та, за период од XI до XV века неуобичајена слика, створила је реалну основу за висок степен развоја приватног, посебно облигационог уговорног права. Убедљиво најзаступљенији међу уговорима био је

уговор о купопродаји покретних ствари, правни посао који се закључивао међу свим друштвеним слојевима. Посредно се преко његове заступљености, начина закључивања, врсте ствари које су биле његов предмет и судске заштите може сагледавати свакодневница обичног човека, ниво културе у средњовековном древноруском друштву, па чак и степен развоја права у целини.

5. Купопродаја непокретности један је од најважнијих послова облигационог права. У древноруском праву, као и у великој већини правних система, он се, по правилу, закључује у писаној форми. Руска правда као најстарији зборник средњовековног руског права уопште не предвиђа овај правни посао. За разлику од ње, Псковска судна грамота помиње купопродају непокретности у неколико чланова. Међу њима је најзначајнији члан 106. Ту се изричито помињу исправе о купопродаји земље ("купче грамоте") као доказна средства у насталом судском спору. Посредно, преко текста ове одредбе Псковске судне грамоте, сазнајемо да су се у Русији уговори о купопродаји земље закључивали од XIV века.

Многобројне сачуване и објављене древноруске приватноправне купопродајне исправе потврђују да се поменута одредба ПСГ примењивала у пракси. Преко 120 докумената који су доспели до нашег времена, најбоље су сведочанство да су се закључивали писани уговори поводом купопродаје непокретних ствари. То се у највећој мери односи на Новгород и Псков, два значајна града на северозападу Русије, који су у одређеном периоду уживали висок степен аутономије у односу на централну кнежевску власт. Већина исправа имала је једнообразну структуру и стандардан образац по којем су записиване. На почетку текста записивана су имена продаваца и купаца, затим предмет купопродаје са тачно и прецизно утврђеним међама, клузула о преношењу права својине на купца и увођење у посед, исплата купопродајне цене. На крају исправе су се налазила имена присутних сведока. Многи купопродајни уговори садржали су и заштиту од евикције, а поједини су имали одредбе о заступању ширих заједница, као и забрану будућег узнемиравања власника од трећих лица. У улози купца често се појављују припадници вишег слоја, поједине цркве, манастири, али и обични људи, трговци и занатлије. Предмет купопродаје најчешће је била обрадива земља,

али и ливаде, шуме, земљиште са пчелињацима, области око језера, приобаља, рибњаци.

Текстови неких берестјаних грамота такође доказују да су се поједине норме правних зборника средњовековног руског права заиста често примењивале у пракси. Њихови текстови сведоче о купопродаји читавих села и области. Питање је да ли су ове грамоте доказивале купопродају непокретности или уступање права појединим феудалцима да, уз новчану надокнаду, на неком простору, организују производњу. Међу њима се издваја једна новгородска берестјана грамота која несумњиво сведочи о купопродаји куће, по чему је јединствена у древноруском облигационом праву.

6. Руска правда садржи неколико одредаба о уговору о зајму. Овај уговор се, у епохи њеног важења, закључивао усмено и у присуству сведока. Руска правда прави разлику између зајма закљученог између трговаца и осталих зајмова. У првом случају се за пуноважност уговора не тражи чак ни присуство сведока, већ је у случају спора, довољна заклетва једне уговорне стране о предаји новца на зајам. Када се на зајам давала сума нижа од три гривне сребра, такође је прописано закључење уговора о зајму без присуства сведока, и у евентуалном спору било је довољно само полагање заклетве. Један део Шире правде у литератури носи назив "Устав Владимира Мономаха". Реч је о неколико чланова Руске правде, међу којима је најзначајнији чл. 53. Њиме је уведено правило о "трећем резу", односно о ограничењу високих каматних стопа у древноруском праву. Предвиђено је узимање месечних, тромесечних и годишњих каматних стопа. Осим новца, прописан је и зајам у меду и житу. Постоје индиције да је презадужени зајмопримац могао да изгуби статус слободног човека. Члан 55. Шире правде прописује личну одговорност за инсолвентног дужника. Све ове норме Руске правде примењивале су се у свакодневном животу становника Кијевске Русије. Многобројне берестјане грамоте доказују да се правило о "трећем резу" поштовало у пракси, посебно у годинама непосредно после реформе кнеза Владимира II Мономаха. Термин за главницу "исто" или "истина" који се користио у Руској правди, помиње се и у текстовима неких берестјаних грамота, чиме је још једном потврђена дословна примена њених правних норми у пракси.

7. Уговор о зајму по одредбама Псковске судне грамоте закључивао се усмено и у писаној форми. Усмено закључење пратила је употреба старих патријархалних средстава обезбеђења, као што су "даска" и старословенско јемство. Прописано је новчано ограничење, тако да су се нижи износи позајмица могли узимати без залагања ствари и писане форме. Видљиво је, међутим, да је псковско приватно право много развијеније од првобитног писаног права Кијевске Русије. Псковска судна грамота прописује нове тенденције у древноруском облигационом и стварном праву, уводећи залог и писану форму закључења уговора о зајму. "Рјадница" као писани начин закључења зајма и "заклад" као начин обезбеђења потраживања зајмодавца постепено потискују традиционалну "даску", "поруку" (специфично јемство) и усмени и неформално закључен уговор о зајму. Имућније градско становништво северозападних древноруских простора, уговор о зајму почиње да закључује уз примену нових, модернијих и правно савршенијих средстава обезбеђења. Псковско приватно право, с друге стране, оставља и извесне правне празнине. Оно не садржи одредбе о висини и начину обрачунавања каматних стопа, већ зајмодавцу и зајмопримцу препушта могућност договора. За разлику од облигационог права Руске правде, Псковска судна грамота предвиђа и закључење пријатељског, бескаматног уговора о зајму.

8. Берестјане грамоте сведоче и о закључењу и начину обезбеђења уговора о зајму. Оне саопштавају и о извршавању обавеза зајмодавца и зајмопримца. У многим случајевима, берестјане грамоте у потпуности бележе правне норме прописане древноруским зборницима, у неким другим ситуацијама их допуњују и разрађују, али има и оних које им, у извесној мери противурече. Берестјане грамоте које помињу уговор о зајму, обавезе зајмодавца и зајмопримца, начин обезбеђења зајма, поступак наплате потраживања или врсту ствари које су се давале на зајам, одсликавају дубоко укорено дрвеноруско обичајно право. Неке од њих донете су много деценија, па чак и векова пре записивања одредаба дрвеноруског права о уговору о зајму, док су неке друге берестјане грамоте донете у временима после доношења појединих правних зборника. Тиме оне доказују свој значај прворазредних правноисторијских извора. У првом случају, берестјане грамоте сведоче о чињеници да је право у Руској правди и Псковској судној грамоти

настало кодификацијом дубоко укореењених обичаја, а у другом случају потврђују да су се правне норме ових законика заиста примењивале и поштовале у пракси.

9. Уговор о најму, уговор о делу и уговор о закупу у древноруском праву треба посматрати заједно. Сва три уговора још од римског права могу да се подведу под појам *locatio conductio*. Руска правда, правни зборник из најранијег периода развоја средњовековног руског права, предвиђала је закључење уговора о најму и уговора о делу. Древноруски владари, као овлашћени представници ранофеудалне Кијевске Русије, закључивали су уговоре о делу са градитељима мостова и путева. Накнада (плата) за извршени уговорени посао се тада исплаћивала делом у новцу, а делом у натури.

Псковска судна грамота садржи норме које сведоче о закључењу посебних врста уговора о најму, уговора о делу и уговора о закупу. Неколико њених одредаба посвећено је посебним категоријама становништва чији припадници су се, због природе своје професије, могли наћи у улози наручиоца или извршиоца посла. Северозападни древноруски градови, због опште развијености занатства, трговине и робноновчане привреде, били су погодни тле за често закључивање правних послова *locatio conductio*. ПСГ садржи чланове који посебно прописују односе између виших, специјализованих занатских произвођача и њихових ученика, што довољно говори о високом степену свеопштег развоја градова у Русији. Осим тога, у Грамоти се помињу и најмити и господари, општи називи за уговорне стране приликом закључења обичног најма, као и посебне категорије слободних земљорадника, баштована и рибара. Последње три групе људи често су били извршиоци послова у посебно закљученим уговорима о делу или закупу на основу уговора о закупу непокретности. Веома је значајно што је овај псковски правни зборник прописао и писану форму закључења свих ових уговора.

Приватноправне исправе и берестјане грамоте најбољи су докази да су се одредбе Псковске судне грамоте заиста примењивале у свакодневном животу. Не треба изоставити ни поједине древноруске летописе који такође посредно указују на закључење уговора о најму, делу и закупу у руској средњовековној правној пракси. Међу њима има докумената који су настали пре записивања псковског зборника, што показује његову утемељеност у руском обичајном праву. У

исправама и берестјаним грамотама налазе се сведочанства о различитим правним пословима, чији су извршиоци златари, иконописци, млинари, кожари, кројачи, дрводеље, најамни радници и други. У неким другим појединачним правним актима често се као уговорне стране појављују и жене, чиме се потврђује прилично доказана хипотеза да су у древноруском правном систему жене биле титулари приватне својине и да су се могле бавити најразличитијим професијама.

10. Уговор о остави у древноруском праву не помиње се често у релевантним правноисторијским изворима. У најраније писаном древноруском праву, у Руској правди, овај уговор поменуто је у само једном члану. Из тог текста се види да је био закључиван усмено, да није имао формални карактер и да су стране уговорнице најчешће блиски сродници или пријатељи.

Псковска судна грамота кроз више одредаба одређује начин закључења, обавезе уговорних страна и могуће спорне ситуације везане за уговор о остави. Она предвиђа и писану форму закључења одн. древноруски "запис". Неколико чланова (14-19) чини посебну тематску целину о уговору о остави. По мишљењу неких истраживача, Псковска судна грамота преузела је одредбе о овом правном послу директно из византијске Еклоге, чиме је извршена рецепција римско-византијског права. У овом псковском правном зборнику препознају се чак и одредбе о посебној врсти оставе, о тзв. "неправој остави", која је за предмет имала новац.

Сличан уговор о остави налазимо и у једном јавноправном акту, међукнежевском уговору из XV века. Иако је садржао углавном правне норме међудржавног карактера, овај јавноправни уговор закључен између две руске области, предвидео је и једну установу приватног права. Неколико берестјаних грамота такође потврђује заступљеност уговора о остави у различитим епохама древноруског права. У њиховим текстовима препознаје се и усмена и писана форма закључења овог уговора. Посебно је значајно што су неке од ових грамота настале и пре записивања правних зборника, тако да доказују претпоставке о обичајноправном карактеру уговора о остави.

11. Што се тиче уговора о поклону, правни зборници средњовековног руског права у периоду од XI до XV века готово да нису предвиђали могућност његовог закључења. Он је дуго остао у сфери неписаног обичајног права. Први и једини

помен уговора о поклону забележен је у члану 100. Псковске судне грамоте. Овде се прописује даривање које за предмет има и покретне и непокретне ствари. Оставља се могућност поклонодавцу да дарује блиске сроднике током живота, али и да закључи уговор о поклону за случај смрти. Такође је овде прописано да се уговор о поклону могао закључити у присуству сведока, предајом исправе којом се доказује власништво, као и у писаној форми. Ипак, уговор о поклону могао се закључити само са блиским сродницима.

Неке берестјане грамоте, с друге стране, сведоче да је древноруско обичајно право познавало и институт предбрачног поклона, као и могућност даривања земље несродницима. Њихова садржина допуњује поменути члан Псковске судне грамоте. Многобројне древноруске даровне повеље сведоче о закључењу уговора о поклону непокретних ствари. Оне су познате под називом "данные грамоты". У њима је објект даривања најчешће земља, а поклонопримац у највећем броју случајева нека духовна организација, појединачна црква или неки манастир. Карактеристично је да древноруске даровне повеље немају једнообразну структуру и типску садржину, што је углавном својствено купопродајним повељама и исправама о размени непокретности. Веома често је у њиховим текстовима детаљно одређена међа дароване непокретности, наведен начин увођења у посед и записана имена присутних сведока. У неким другим даровним исправама, имена сведока замењена су печатом црквених великодостојника. Постоји и изванредан број исправа које за предмет имају даривање физичких лица, најчешће блиских сродника. Оне су у складу са чланом 100. Псковске судне грамоте.

Међу даровним повељама древноруског права посебно место заузимају такозване "вкладне грамоте", исправе о прилагању новца, жита или других ствари црквама и манастирима. Има и оних исправа које садрже оно што се у римском праву зове *donatio sub modo*, тј. уговор о поклону са условом или налогом. И оне су најчешће насловљене на црквене установе и у њима се обично очекује да се за учињени поклон врши помен душа покојних сродника поклонодаваца или самих поклонодаваца после њихове смрти.

1. Извори

- А. В. Арциховский, М. Н. Тихомиров, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1951. г.)*, Москва 1953.
- А. В. Арциховский, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1952. г.)*, Москва 1954.
- А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1953-1954. г.)*, Москва 1958.
- А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1955. г.)*, Москва 1958.
- А. В. Арциховский, В. И. Борковский, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1956-1957. г.)*, Москва 1963.
- А. В. Арциховский, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1958-1961. г.)*, Москва 1963.
- А. В. Арциховский, В. Л. Янин, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1962-1976.г.)*, Москва 1978.
- В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1977-1983.г.)*, Москва 1986.
- В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1984-1989.г.)*, Москва 1993.
- В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1990-1996.г.)*, Москва 2000.
- В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте, (из раскопок 1997-2000.г.)*, Москва 2004.
- *Грамоты великого Новгорода и Пскова*, под. ред. С. Н. Валка, Москва-Ленинград 1949.
- *Ecloga, IV, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos'V. herausgegeben von Ludwig Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 10*, Frankfurt am Main 1983.
- А. А. Зимин, *Памятники русского права*, вып. 2, Москва 1953.

- А. А. Зимин, *Акты феодального землевладения и хозяйства, часть вторая*, Москва 1956.
- Д. С. Лихачев, *Повесть временных лет*, Санкт Петербург 1996.
- Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, Москва 1966.
- Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, Београд 2007.
- Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш 2011.
- *Новгородская летопись старшего и младшего изводов*, Москва-Ленинград 1950.
- *Отечественное законодательство XI-XX века, часть I*, под. ред. О. И. Чистякова, Москва 2001.
- *Памятники древнерусского канонического права, том I, Памятники XI-XV века*, под. ред. А. С. Павлова, Санкт Петербург 1908.
- *Памятники литературы древней Руси*, Москва 1978.
- *Памятники русского права, 1, Памятники права Киевского государства*, саст. А. А. Зимин, Москва 1952.
- *Памятники русского права, 2, Памятники права феодальнораздробленной Руси*, саст. А. А. Зимин, Москва 1953.
- *Памятники русского права, 3, Памятники права периода образования русского централизованного государства*, саст. А. А. Зимин, Москва 1955.
- *Полное собрание русских летописей, том 1-25*, Москва 1928-1965.
- *Правда Русская. I. Тексты*, под ред. Б. Д. Грекова, Москва Ленинград 1940.
- *Псковские летописи, том 2*, под. ред. В. А. Насонова, Москва 1955.
- *Псковская судная грамота. Перевод и комментарий проф. И. И. Полосина, Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина*, Москва 1952.
- *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, том 1*, под. ред. О. И. Чистякова, Москва 1984.
- *Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, том 2*, под. ред. О. И. Чистякова, Москва 1985.
- Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы XIV—XV вв*, том 1, Москва-Ленинград 1948.
- Л. В. Черепнин, А. И. Яковлев, *Псковская судная грамота. Новый перевод и комментарий. Исторические записки 6*, Москва 1940.

- Л. В. Черепнин, *Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XVI веков, часть первая*, Москва 1951.
- Л. В. Черепнин, *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв*, Москва-Ленинград 1950.

2. Литература

- Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота и ее время*, Ленинград 1980.
- Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота, текст, комментарий, исследование*, Псков 1997.
- Ю. Г. Алексеев, *Частный земельный акт средневековой Руси, ВИД бр. 6*, Ленинград 1974.
- Ю. Г. Алексеев, *Псковские купчие XIV-XV вв.*, Ленинград 1976.
- В. Ф. Андреев *Новгородский частный акт XII-XV вв.*, Ленинград 1986.
- И. Д. Беляев, *История города Пскова и псковской земли*, Москва 1867.
- П. И. Беляев, *Холопство и долговые отношения в древнерусском праве*, Санкт Петербург 1915.
- В. Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля в XV в.*, Москва 1961.
- V. Bogišić, *Građa u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*, Podgorica 2004.
- С. А. Бугославский, *Текстология древней Руси, Повесть временных лет*, Москва 2006.
- В. А. Буров, *Новгородские свадебные документы XIV в. на бересте*, *Археографический ежегодник за 1977 год*, Москва 1978.
- С. В. Веселовский, *Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси*, Том 1, Москва-Ленинград 1947.
- С. А. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской*, Москва 1966.
- М. Ф. Владимирски –Буданов, *Обзор истории русского права*, Москва 2005. (репринт Киев 1907).
- Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1953.
- О. Ю. Гурьева, *Гражданское право по Псковской судной грамоте*, (докторская диссертация), Самара 2003.
- М. А. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Санкт Петербург 2005.
- Н. Л. Дювернуа, *Источники права и суд в Древней Руси*, Москва 1869.
- И. В. Дубов, *Новые источники по истории Древней Руси*, Москва 1990.

- А. Ђорђевић, *Свод, присяга, соприсяжные и ордалии в славянских источниках права, Сборник трудов Правног факултета у Нишу*, Ниш 2007, стр. 159-169.
- И. Ф. Эверс, *Древнейшее русское право в историческом его раскрытии*, Санкт Петербург 1835.
- И. Е. Энгельман, *Систематическое изложение гражданских законов содержащихся в Псковской судной грамоте*, Санкт-Петербург 1855.
- И. Е. Энгельман, *О приобретении права собственности на землю по русскому праву*, Санкт-Петербург 1859.
- А. И. Загоровский, *Исторически очерк займа по русскому праву до конца XII столетия*, Киев 1875.
- А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004.
- М. Игъатовић, *Предбрачни имовинско-правни односи у римском и савременом праву*, (докторска дисертација), Скопље 2008.
- *Историја Русије*, приредили Д. Оболенски и Р. Оти, Београд 2003.
- В. Л. Янин, *Новгородские посадники*, Москва 1962.
- В. Л. Янин, *Новгородская феодальная вотчина*, Москва 1981.
- В. Л. Янин, "Берстяные грамоты как исторический источник", <http://gramoty.ru/library/janin01.pdf>, стр. 15.
- В. Л. Янин, *Я послал тебе бересту...*, Москва 1975.
- В. Л. Янин, *Новгородская феодальная вотчина*, Москва 1981.
- В. Л. Янин, *Очерки комплексного источниковедения*, Москва 1977.
- В. Л. Янин, *Новгородские акты XII-XIV вв*, Москва 1991.
- С. В. Юшков, *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение*, Москва 1950.
- С. В. Юшков, *Очерки по истории феудализма в Киевской Руси*, Москва-Ленинград 1939.
- С. В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949.
- К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд 1924.
- Н. В. Калачов, *Предварительные юридические сведения для полного объяснения Руской правды*, Москва 1846.

- Н. М. Карамзин, *История государства Российского т.1*, Санкт-Петербург 1842.
- С. М. Каштанов, *Из истории русского средневекового источника акты X-XVI вв*, Москва 1996.
- Б. Б. Кафенгауз, *Древний Псков*, Москва 1969.
- К. Киндяков, *Опыт ученой разработки купчих грамот, Юридически сборник изд. Д. Мейером*, Казань 1855.
- И. Э. Клайнбергер, *Заемный процент в Великом Новгороде первой четверти XV века, Вспомогательные исторические дисциплины*, Ленинград 1974.
- В. О. Ключевский, *Сочинения в восьми томах*, том 6, Москва 1959.
- В. О. Ключевский, *Курс русской истории, Том 2*, Москва 1988.
- И. М. Кулишер, *История русской торговли и промышленности*, Челябинск 2003.
- А. С. Лаппо-Данилевский, *Очерк русской дипломатики частных актов, Русский исторический журнал*, кн. 8. Москва 1922.
- А. Маленица, *Римско право*, Нови сад 1996.
- L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, obvezno pravo*, Zagreb – Rijeka 1997.
- Р. Мароевич, *Этюды по грамматике древнерусского языка. I (К прочтению Свинцовой грамоты), Вопросы языкознания*, Москва 1996.
- И. Д. Мартысевич, *Псковская судная грамота, историко-юридическое исследование*, Москва 1951.
- Д. М. Мейчик, *Грамоты и другие акты XIV-XV вв, Московского архива Министерства юстиции*, кн. 4, Москва 1884.
- Л. В. Милов, *Исследования по истории памятников средневекового права*, Москва 2009.
- З. Мирковић, Д. Ђурђевић, *Правила о поклону у српском средњовековном праву, Анали Правног факултета у Београду, година LIX, 2/2011*, Београд 2011, стр. 63-89.
- П. Е. Михайлов, *Юридическая природа землепользования по Псковской судной грамоте*, Санкт-Петербург 1914.
- В. В. Момотов, *Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв*, Москва 2003.
- В. В. Момотов, *Берестяные грамоты – источник познания русского права XI-XV вв*, Краснодар 1997.

- Н. Н. Мурказевич, *Псковская судная грамота составлена на вече 1467*, Одесса 1847.
- П. Н. Мрочек-Дроздовский, *Главнейшие памятники русского права эпохи местных законов*, Москва 1884.
- Д. Николић, *Древнорусско словенско право*, Београд 2000.
- А. Никитский, *Очеркъ внутренней истории Пскова*, С. Петербургъ 1873.
- С. Новаковић, *Удава или апшење дужника за дуг, Васкрс државе српске*, Београд 1986.
- Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском царству, Сабрана дела Г. Острогорског, књига 2*, Београд 1969.
- *Очерки по истории русской деревни XI-XIII вв*, том 32, Москва 1956.
- С. В. Пахман, *Обычное гражданское право в России*, Том 1, Санкт Петербург 1877.
- А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, Москва 1938.
- Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества IX-XII веков*, Москва 1982.
- Б. А. Рыбаков, Б. А. Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, Москва 1948.
- В. А. Рогов, В. В. Рогов, *Древнерусская правовая терминология, в отношении к теории права, (очерки IX-XVII вв)*, Москва 2006.
- В. А. Рогов, *История государства и права России IX – начала XX веков*, Москва 2000.
- М. К. Рожкова, *К вопросу и происхождении Псковской судной грамоты*, Москва-Ленинград 1927.
- М. Б. Свердлов, *От Закона Русского к Русской Правды*, Москва 1988.
- М. Б. Свердлов, *Древнерусский акт X-XIV вв, ВИД бр. 8*, Ленинград 1976.
- И. И. Смирнов, *Очерки социально-экономических отношений Руси XII-XIII веков*, Москва-Ленинград 1963.
- А. Соловјев, *Историја словенских права и Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998.
- А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији, Архив за правне и друштвене науке 2/1995*, Београд 1995.
- О. Станојевић, *Римско право*, Београд 2000.

- П. Ф. Стефанович, *Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси, в Средневековая Русь 5*, Москва 2004.
- Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, Београд 1966.
- С. Г. Струмилин, *Договор займа в древнерусском праве*, Москва 1929.
- Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996.
- М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской правды*, Москва 1953.
- М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города, 2. изд*, Москва 1956.
- М. Н. Тихомиров, М. В. Щепкина, *Два памятника новгородской письменности*, Москва 1952.
- М. Н. Тихомиров, *О частных актах Древней Руси, Исторические записки 17*, Москва 1945.
- В. Удинцев, *История займа*, Киев 1908.
- Ф. И. Устрялов, *Исследование Псковской судной грамоты 1467. г.* Санкт-Петербург 1855.
- И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко, *Города-государства Древней Руси*, Ленинград 1988.
- А. Л. Хорошкевич, *Из истории русско-немецких отношений XIII века, Исторические записки, 78*, Москва 1965.
- А. Л. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV веках*, Москва 1963.
- Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 1*, Москва 1948.
- Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы, том 2*, Москва 1949.
- Л. В. Черепнин, *Новгородски берестяные грамоты как исторический источник*, Москва 1969.
- Л. В. Черепнин, *Псковские грамоты конца XV века*, Москва 1953.
- С. Шаркић, *Поклон у српском средњовековном праву, Истраживања 17/2006а, 9*, Нови Сад 2006, стр. 7-15.
- S. Šarkić, *Dowry in Srebian Medieval Law, Zeitschrift der Savigny-stiftung für Rechtsgeschichte*, 125, Wien-Köln-Weimar 2008, стр. 682-687.

Помоћна литература

- В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка, Том 1*, Москва 1880.
- В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, том 3, Санкт Петербург-Москва 1907.
- В. Д. Гладкий, *Славянский мир I-XVI века*, Москва 2001. (енциклопедија)
- М. А. Исаев, *Толковый словарь древнерусских юридических терминов*, Москва 2001.
- *Словарь русского языка XI-XVII вв*, Москва 1975.
- И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Т. I – III, Санкт Петербург 1893-1912.
- С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 2007.

Биографија аутора

Александар В. Ђорђевић рођен је 7.6.1975. године у Нишу, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је на Правном факултету у Нишу 1999. године, са просечном оценом 9,69. Био је стипендиста јавног предузећа ПТТ Србија и награђен је као најбољи студент треће године студија Правног факултета у Нишу за школску 1996/1997. годину. Као један од најбољих студената Правног факултета и Универзитета у Нишу, добитник је једнократне стипендије Владе Републике Србије 2002. године. За предмет *Општа правна историја* изабран је за асистента-приправника 2001. године. Магистрирао је са одликом на тему *Постанак и развој судства код Словена* 2009. године. Исте године изабран је за асистента за ужу Правно-историјску научну област. Учествује у извођењу вежби и консултација за предмет *Историја права*. Учесник је на пројектима *Заштита људских и мањинских права у европском правном простору* и *Усклађивање права Србије са правом Европске уније*. Боравио је на стручном усавшавању на Универзитету *Дружба народов* у Москви 2004. Излагао је радове на више научних скупова у земљи и иностранству. Обавља функцију секретара Катедре за правно-историјске науке. Објавио је шеснаест радова. Говори руски и служи се енглеским језиком.

Прилог 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

УГОВОРИ ОБЛИГАЦИОНОГ ПРАВА РУСИЈЕ ОД XI-XV ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација, ни у целини, ни у деловима, није била предложена за добијање било које дипломе, према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

У Нишу, _____

Аутор дисертације:

АЛЕКСАНДАР В. ЂОРЂЕВИЋ

Потпис докторанда:

Прилог 2.

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора: АЛЕКСАНДАР ЂОРЂЕВИЋ

Студијски програм: _____

Наслов рада: УГОВОРЧ ОБЛИГАЦИОНОГ ПРАВА РУСИЈЕ ОД XI-XV ВЕКА

Ментор: Проф. др Драган Николит

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације истоветна електронској верзији, коју сам предао/ла за уношење у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, _____

Аутор дисертације: АЛЕКСАНДАР ЂОРЂЕВИЋ

Потпис докторанда:

Ђорђевић

Прилог 3.

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

УГОВОРЧ ОБЛИГАЦИОНОГ ПРАВА РУСИЈЕ ОД XI-XV ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да подвучете само једну од шест понуђених лиценци; кратак опис лиценци је у наставку текста).

У Нишу, _____

Аутор дисертације:

АЛЕКСАНДАР ЂОРЂЕВИЋ

Потпис докторанда:

Ђорђевић

ТИПОВИ ЛИЦЕНЦИ

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци (CC BY 3.0).

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела (CC BY-NC 3.0).

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе вашег дела у делима других аутора, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела (CC BY-NC-ND 3.0).

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прераде (CC BY-NC-SA 3.0).

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе вашег дела у делима других аутора, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела (CC BY-ND 3.0).

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода (CC BY-SA 3.0).